नं० ४६२४

नाम - क्रमदीपिका टीका

कर्त्ता - विश्वेश्वर जनार्दनौ

पत्र संख्या - १०८ पत्राणि सं० X

विषयः - तन्त्रम्

क्रमदीपिकाटीका

४९२४

4924

Pages - 107

४२४

श्लोक २१८०

क्रमदीपका मंत्र शास्त्र पत्रे १८

ॐ श्रीगोपीनाथाय नमः ॥ कलात्त्मायालवकान्तमूर्त्तिः कलः क्वणद्वेणुनिनादरम्यः ॥ श्रितो हृदि व्या
कुलयंस्त्रिलोकीं श्रियेऽस्तु गोपीजनवल्लभो वः ॥ १ ॥ गोपीनां जनः समूहस्तस्य वल्लभः स्वामी वा पुष्णाके
श्रियेऽसंपदेऽस्तु तथा च गोपीजनस्याप्यविज्ञातवितथप्रकारस्य वल्लभः किं पुनः प्रजाविधानकोवि
दोऽतिसूचितो यद्वा विश्वरूपां गां पाययति शुभरजनीति गोपी मूलप्रकृतिजनस्तु जीवात्मा तयोर्वल्ल
भः प्रकृतिपुरुषेश्वर इति यावत् तथा कलायात्मानस्वरूपेऽज्ञात्मावामोमायाप्रावृतस्यालेपको
लेशः ईश्वरवाचाकारो वृत्तिविशेषस्तेनात्मा ज्ञायामूर्त्तिर्येन सः तथा च तस्य शरीरमेवं धेपि स्वरूप
विस्मरणाभावो मायाशक्तेः स्वाश्रयाव्यामोहकत्वादिति सूचितं मायापदे लवकपदेन वा यद्वा त्र
संमोहनमंत्ररूपं कामबीजं सूचितं तथाहि कस्य लस्य कलौ तात्मा मात्रौ स्वीकृतौ यो मायालवको
वर्णस्वरान्वयाश्रे सा मायामात्रा स्वीकृतबीजरूपा मूर्त्तिर्येन सः कलरस्त्रकाराश्वद्वारणार्थी पुनः
कीदृशः कलमव्यक्तमधुरस्वरं यथा स्यात्तथा क्वणं स्वासौ वेणुश्च तस्य निनादेन रम्यः सर्वाह्लाद
कः पुनः कीदृशः हृदि श्रितो हृत्कमलमध्ये परतत्त्वः सर्वप्राणिनां हृदि श्रेनयोमिहृपेणास्थितर
निवा किं कुर्वन् त्रिलोकीं व्याकुलयन् अकर्त्तव्याकर्त्तव्यज्ञानशून्यां कुर्वन् तथा च गीतायां ईश्वरः स

र्वभूतानांहृद्देशेर्जुनतिष्ठति भ्रामयन्सर्वभूतानियंत्रारूढानिमाययेति ग्रंथेतुप्रथमपादेनतथा
गोपीजनवल्लभइत्यनेनवचषोडशाक्षरोयंमंत्रः सूचितः द्वितीयपादेनचध्यानंसूचितं त्रिलोकीव्याकु
लप ‐ तेनेनचवर्णादिप्रयोगः सूचितइत्यर्थः १ स्वगुरुनमस्कारमभिधेयमाह गुरुचरणसरोरुहद्व
योछ्वासहितरजःकणकान्प्रणम्यमूर्ध्ना गौतमीहविविधनारदाद्यैर्यजनविधिंकथयामिषणा
र्णपाणैः २ अहमिहग्रंथेषणार्णपाणेर्यजनविधिंपूजाहोमादिकरणप्रकारंविविधं कथयामि
कीदृशंनारदगौतमप्रभृतिभिर्गदितं एतेनस्वोक्तेर्वकपोलकाल्पनत्वंपाकाननिराकृता किंतत्वा
मूर्ध्नासहिताः पूजायैरजःकणाकाश्लीलेषास्तान्प्रणम्य कीदृशाःश्रीगुरुचरणावेवसरोरुहद्व
यं तद्द्याशाश्वपिारः संलग्नपादद्वयोगुरुर्ध्येयरशिसूचितं २ वक्ष्यपेक्षाकेगोपालमंत्रस्यातिशयं
वदिष्यन्नन्यवेशोकेमंत्रानगणमपकर्षमाह जितिथरत्नपविहत्वरीयज्ञानांसनि वनवासिगृहस्थ
वर्णिनांचा जयकृतयजनादिभिर्मनूनांफलतिहिकस्यनकस्यचिकर्णेचित् ३ हियतोमनूनांगो
पालमंत्रव्यतिरिक्तमंत्राणांमध्येकस्यनकस्यचिद्देवमंत्रोब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राणांसंन्यासिवान
प्रस्थगृहस्थब्रह्मचारिणांवकारात्स्त्रीणांचमध्येकस्यचिज्जनस्यकस्यचिद्रागवशात् जपकृत

श्री॰ क्र॰ म॰ यजनादिभिः आदिपदात्तर्पणमार्जनादिभिः फलतिफलदोभवति चिरवधारणइत्यपिकश्चित् २ अ
टी॰ ष्टनागोपालमंत्रः सर्वेषामपिसिद्धिदइत्याह सर्वेषुवर्णेषुतथाश्रमेषुनारीषुनानाह्वयजन्मभेषु दाताफ
२ लानामभिवांछितानांद्रागेवगोपालकमंत्रएषः ४ एवदशाक्षरोगोपालमंत्रः नन्दगोपालविषयकाम
वीपिमंत्रगणःस्वाहाश्रवणवर्षभुक्तामंत्रेश्चद्देददाहिनः शूद्रोतिरयगामीस्यादिजन्मशूद्रोभिजायतइत्यादी
नश्वविरोधायचेत्तः एषगोपालमंत्रोवांछितानांफलानांद्रागेवझटितिएवदाता केषुसर्वेषुवर्णेषुब्राह्मणेषुतथा
आश्रमेषुब्रह्मचारिप्रभृतिषु नारीषुस्त्रीषु कीटयोषु नानाप्रकारजन्मनक्षत्रेष्वपि एतेनअयंमंत्रोराधयापरि
शुद्धिनिरपेक्षोपिफलदइतिसूचितं ४ तथापिगुरुशुश्रूषापरएवमंत्राधिकारीतिसूचयति हूनमशु
तकटाक्षपातनेकारणंभवतिभक्तिरंजसा तदभीष्टफलाप्तयेतनोभक्तिमानधिकृतोहरेर्गुरौ ५ दूनेयतः
कारणात्तस्यअच्युतकटाक्षपातनेश्रीकृष्णकृपावलोकनेभक्तिरंजसानचतः कारणंभवतितत् अच्युतकटाक्ष
पातनेचअभीष्टफलाप्तयेधर्मादिचतुष्टयरूपफलप्राप्त्यर्थंभवति तस्हरौविष्णौगुरौमंत्रदातरिचभक्ति
मानपुरुषोधिकृतः दीक्षादावधिकारीत्यर्थः एतेनगुरुदेवतयोरभेदेनध्यानंकर्तव्यता
सूचिता ५ अथपूजाप्रकारमाह स्नातोनिर्मलशुद्धसूक्ष्मवसनोधौतांघ्रिपाणिपानतः स्वाचीनःसुपा २

स्वर्पोषितत्रिपुंड्रितकरः श्वेतोर्ध्वपुंड्रोज्वलः प्रावीदिग्वदनो निबध्य हठपंकपद्मासनं स्वस्तिकं वासीनः प्र
गृहीत्वा गणापिपमथो वंदेत बद्धांजलिः ॥ स्नातः शुद्धोक्तविधिनाथागमोक्तविधिनावा निर्मलेप्रक्षा
लिते स्वस्वेस्वस्वेवसनेवस्त्रेयस्यसः धौतं चाक्लिपापाणानंनेपेनाप्राणायंगचारैकवज्रावगाभिन्नोवज्रवीहिः
स्नातांतः स्वस्वोक्तविधिनाहृतावमनः पवित्रसहितमुद्राजानानायत्रेनिसपवित्रशुद्धितः करोयस्मसः
स्नपवित्रेनिपादे शोभनपवित्रेणमुद्रितः स त्रुधः करोयस्मसः श्वेतोयन्तरुष्टः पुष्पस्थलिकन्नेनवउज्व
लः कांतिमान् प्राक्योदिशीवदनेयस्यसः एतेन प्राग्वदजेमुखेतदमंभवेमृदस्मुखेचमितिसूचितं गा
शैवसर्वपुजाश्वेवादेस्मुखेचंपुराणपठितो स्वस्तिकं पद्मासनं तथापद्मासनेस्वस्तिकं वाकाच श्रामीनः उ
पविष्टः पद्मासनं प्रसिद्धं स्वस्तिकं तु जानूर्वोरंतरेसम्यकृत्वाचापादतलेउभे ऋजुकायो विशेद्योगी
स्वस्तिकं तत्प्रचक्षते इति स्वगुरुन्गणेशं च वंदेतामुप्रथोप्राष्टांगकसमवयार्थः तेनेत्थं श्रीगुरुंगणेशं च
पालवदहुवंदेत वामे गुरून्दक्षिणे तो गणेशं दुर्गां गुरुः देवपतिं च पश्चात्तान् इति गोनमीयवचना
त् ॥ अथ देवार्थं दक्षिणे पूजाद्रव्याणि वामे जलकुंभं पृष्ठे करप्रक्षालनपात्रं पुरतो दीपं वामतो धूप
करणानि स्थापयेदिति ॥ सूतगृहैः पूर्वकृत्यमाह ततो स्त्रमंत्रेण विशोध्य पाणी त्रितालवदिग्बंधन

पं.क्र.म.
१
नाडीनाली विधाय भूतात्मकमेतद्देहं विशोधयेच्छुद्धमतिः क्रमेण ॥ १ ॥ ततो विशुद्धमतिः सन् भूतात्मकं पं
ञ्चभूतमयमेतद्देहं शरीरं क्रमेण वक्ष्यमाणप्रकारेण विशोधयेत् देवतात्मकं कुर्यात् नादेवो देवमर्चयेदि
तिवचनात् किं कृत्वा अस्त्रमंत्रेण पाणी विशोध्य मंत्रज्ञैः करन्यासं कृत्वा अस्त्रमंत्रेण हुं तालत्रयं कुर्यादि
त्यर्थः करन्यासं समासाद्य कुर्यात्तालत्रयं ततः इति शारदोक्तेः पुनः किं कृत्वा त्रितालदिग्बंधं नाडीनालीं
विधाय अयमर्थः अस्त्रमंत्रेण त्रितालैस्त्रिलोटिकया दशदिग्बंधं विधाय तथा अस्त्रमंत्रेण अंकुशमुद्रया
3 जले चात्मनः परिवेष्टनरूपां नाडीस्य वह्निशालाप्राकाररूपां विधाय ॥ इति दिग्बंधः ॥ १ ॥ अथ भूतशु
द्धिमाह ॥ इडावक्त्रेण पूरयेत् सततगतिबीजं सलवकं स्मरेत् सर्वमंत्री सकलभुवनोच्छोषणकरं स्वके देहे ते
न पवनतनुवपुषापूर्य सकलं विशोध्याद्यामं चैत्यवनमथ मार्गेणात्वमणेः ॥ २ ॥ इडावक्त्रे वामनासापुटे
सलवकं बिंदुसहितं सततगते वायोर्बीजं यमिति रूपं सर्वमंत्री साधकः स्मरेत् किं भूतं एवं
कृसवर्णं सकलभुवनतुल्यो देहस्तच्छोषणकरं जीवं स्थलं प्रमानीय वामनासापुटेन वायुमाक
र्षयन् षोडशवारं वायुबीजं जपेदिति विवक्षितोऽर्थः अथ तेन वायुना स्वके देहमापूर्य स्थापित्वा वि
शोध्य देहं शोषयित्वा कीदृशेन पवनतनुवपुषा विस्तीर्णशरीरेण पवनवपुषेत्यनेन वायुबीजं कुंभ २

केवलं तु षष्टिवारं जपेदिति सूचितं अथ रजमणेः सूर्यस्य मार्गेण पिंगलया दक्षिणनासापुटेन व्योमं वे
तृ वायुबीजं द्वात्रिंशद्वारं जपन् वायुं व्योम्नि वेदित्यर्थः इति शरीरशोषणं अथ दहनमाह तेनैव मार्गेण
विलीनमाहतं बीजं विचिन्त्य कणमापूर्य प्रत्वेण आपृष्ठ्यदेहं परिदह्य वामनो मुंचेत्समीरं सहभस्मना
वहिः ८ तेनैव मार्गेण दक्षिणनासापुटेन विलीनं संवदेत् माहतो यथा स्यात्तथा आपृष्ठत्वेण वह्निबीजं
रमिति स्वरूपं ब्रह्मणा विचिन्त्य तद्देववीजं षोडशवारं जपन् आपृष्ठ्य पूरकेन्दुत्वात् अथ तन्त्र तत्रैणा जपन्
स्तंभकावस्थायां देहं परिदह्य अथ वामनासापुटेन रेचकावस्थायां वीजं द्वात्रिंशद्वारं जपन् वामतो वाम
नासापुटेन भस्मनासह तं समीरं वहिः सृजेत् १ इति दहनं अथ पुनरुत्पादनमाह टपरमतो वपुर्ब्र
ह्मरन्ध्रपथेन विधुनयन्त ललाटचंद्रममृतं सकलाणिमयी सपरजयात्रिपात्यरचयेच्च तया सकलं
वपुरमृतेन च हृदिपथवज्रकरोगमिदं ९ अतीवशुभ्रेषेन विधुं चन्द्रबीज ठूपटपरठकारं अस्ततोश्रुप
थेन वामनासापुटेन ललाटचंद्रं ब्रह्मरंध्रेन यन्नयापयन् वामनासापुटे ठबीजं षोडशवारं जपन् वा
युं ब्रह्मरंध्रेन येदित्यर्थः अथ ब्रह्मरन्ध्रतो ब्रह्मरंध्रस्य ललाटचंद्रं ब्रह्मरंध्रेन यन्त्वशापयंत वामनासापु
टेन बीजं षोडशवारं जपन् वायुं ब्रह्मरंध्रेन येदित्यर्थः अथ अमृतोत्रस कलाणिमयी मातृकाम

श्री·क·म·
ध

पीश्रमन्तौ यद्वहिंस्तिपात्यउत्पाद्यतयामातृकामध्याद्बहिष्ठा वक्रकरी गं यथा स्यात्तथा हृदं शरीरं रचयेत् व
क्रं च करस्थवक्रकरी तौ श्रंगं श्रवयवद्रूपं यथा स्यात्तथेत्यर्थः वक्रकराग्रमिति पादे वक्रायकराग्रवेत्यर्थः
केनश्रणमयी भिक्षापात्र्याशंक्याह्नालपरोवकारोवहणवीनेनतस्थूलपात् कुंभकावस्थायांवमिति वक्त्रः प
षिवारं जपेन मातृकास्मृत्याद्यतया शरीरं जनयेदिति फलितार्थः श्वेतदत्तिणनास्तपुटे लमिति धरावी
जं पीतवर्णं द्वात्रिंशवारं जपन्नूरेव के शरीरं दृढमिति भावयेत् तदनंतरं सोहमित्यात्ममंत्रेण ज्वलं प्रार
दीवेहृदयांभोजमानयेदितिबोध्यं ८ अथमातृकाभिधारीरोत्पत्त्यर्थन्यासमाह शिरोवदनहृत्तदकुक्षिवे
णघोणापांशेष्टदृढयेषु सशिरोमुखेष्ववृत्तिन्यसेन्मंत्रवित् हलश्च करं पादसंधिषु तदग्रकेषादरात्
सपार्श्वपृष्ठनाभ्युदरकेषु पाद्यातथा ९ शिरःशाष्टोत्रललाटवृत्तनेत्रश्रोत्रेणनाशिरः पदेनपुन
रुक्तिः ललाटं च वदनवृत्तेन चशिरो वदनवृत्तेन कुक्षश्रवणघोणगंडोष्ठदंतोष्ठपानि च तेषु सशिरोमुखे
षु इत्यनेकेषु स्थानेषु अचः षोडश स्वरान् एकैकक्रमेण मंत्रवित् न्यसेदिति मंत्रविदित्यनेन सर्वमंत्रीग
म्भजो मातृकान्यासरूतिस्मृचितो ध्वनितप्रदार्थस्तु शिरोललाटं वदनवृत्तं मुखमंडले दृग्द्वयं श्रवणा
द्वयं घोणाशाहूवाद्यनासाद्वयं गंडद्वयं ओष्ठद्वयं दंतद्वयं नेत्रसिरसिमुखमध्ये वपनेषु षोडशस्याने ध

4

प्रत्येकमकारादीन् षोडशस्वरान् विन्यसेदित्यर्थः। हृगादिद्वयस्य तले सर्वत्र दक्षिणानंतरं वामे न्यासः
कार्यः करपादसंधिषु तदग्रकेषु आद्यान् हलः कादीन् विंशतिवर्णान् विन्यसेत् स्कंधकूर्परमणिबंधाङ्गु
लिमूलेषु वामसंधिषु अङ्गुल्यग्रेषु कादीन् दशवर्णान् दक्षिणक्रमेण न्यसेत् स्फिक्जानुगुल्फाङ्गुलिमूलाङ्गु
ल्यग्रेषु टादीन् दशवर्णान् दक्षिणक्रमेण न्यसेदिति फलितार्थः अथ पार्श्वयुगसहितानि यानि पृष्ठनाभ्यु
दरकाणि तेषु यकारादीनि पंचाक्षराणि न्यसेदिति श्लोकार्थः ५ हृदयकक्षककुत्करमूलदोष्पदयुगोर
रवङ्क्षगतान् बुधः हृदयपूर्वमनेन यथान्वहं न्यसन् शुद्धकलेवरसिद्धये ६ अथ हृदयञ्चानंगतान् यका
रादीन् नववर्णान् ककुदनंतरं पुनर्हृदयपूर्वकं यथास्यात्तथा अनेन उक्तप्रकारेण बुधः न्यसेत् हृदि
यं कक्षाद्वये रं ककुदि ग्रीवायां लं पुनर्हृदये वां स्कंधद्वये षं दोर्युगे षां पद्युगे सां उदरे हं वक्त्रे क्षं इति
विवेकः किमर्थं न्यसेत् शुद्धशरीरसंपादनार्थं इति बिंदुरहितैः रकारादिक्षांतवर्णैः शरीरोत्पादने अ
स्य श्रीमातृकामंत्रस्य ब्रह्माऋषिः देवी गायत्री छंदः हलो बीजानि स्वरसमुदायः शक्तिः मातृकान्या
से विनियोगः अथ ध्यानं पंचाशद्वर्णभेदैर्विहितवदनदोष्पादयुक्कुक्षिवक्षोदेशां भास्वत्कपर्दाक
लितशशिकलामिंदुकुंदावदातां अक्षस्रक्कुंभवीणाललितवरकरां त्रीक्षणीं पद्महस्तासंवामा

यौ·क्र·म· वामनञ्च स्तनजयनतरां भारतीं तीं नमामि ९ अथ श्रीं नमस्त्यादीन् हीं नमस्त्येतान् तथा श्रः नमस्त्यादीन्
५ दः नमस्त्येतान् तथा श्रीं नमस्त्यादीन् हैः नमस्त्येतांश्चीन् न्यासान्स्वीहेन वदञ्चेवोच्चरार्द्धेन केशवादिन्या
समाह इत्यारभ्य वपुरारीतार्द्धकेन सार्द्धत्र्यपेश सविसर्गकमोत्तयेस्तैः विन्यस्य केशवपुरस्सरमूर्त्तिषु
क्तैः कीर्त्यादिशक्तिसहितैर्न्यसेत्क्रमेण ॥ इति पूर्वोक्तप्रकारेण श्रीं शतार्द्धकेन पंचाशद्वर्णा समु
दायेन तात्पर्यं गत्यानुस्वारादिरहितेन वपुः आरभ्य उत्पाद्य अनन्तरं तैरेव पंच शतार्द्धं विन्यस्य कीट
5 पोर्वर्णैः सार्द्धत्र्यपेशा सविसर्गकसोभयैः अर्द्धत्र्यपेण विन्दुनासह वर्त्तन्त इति सार्द्धत्र्यपेशाः वि
सर्गकेण सहिताः सविसर्गकाः उभयेन विसर्गानुस्वारद्वयेन सहिताः सोभयास्तैरिति त्रिविधं न्यासं कृत्वा
अथ केशवः पुरस्सरः प्रथमो यासां तासां मूर्त्तयस्ताभिर्युक्तैः केशवादिमूर्त्तिसहितैरित्यर्थः पुनः कीर्त्यैः की
र्त्यादिशक्तिसहितैर्मातृकास्थैर्ललाटादिस्थानेषु क्रमेण न्यसेदित्यर्थः वर्णानामेकपंचाशत्वेपि लवेन लकारद्वयसोक्तत्वाद्वर्णा
शतार्द्धकेनेत्युक्तं ॥ अथ केशवकीर्त्यादिमूर्त्तीः प्रपंचयति दशभिः श्लोकैः अथ कथयाम्यर्णानां मूर्त्तीः शक्तीः समस्तभुवनम
यीः केशवकीर्ती नारायण कीर्ती माधवस्तथा तुष्टिः १२ गोविंदः पुष्टिपुतो विष्णुः धृती मधुसूदनश्च मधावुः शांतिश्रि वि
क्रमश्च क्रियापुनर्वामनो दयापुक्तः १३ श्रीधरपुतावमेधा। हृषीकनाथश्च हर्षयापुक्तः पद्मनाभश्श्रद्धा दामोदरं लज्जयापुनर्लक्ष्मी १४

लक्ष्मीः सवासुदेवाः संकर्षणकः सरस्वतीप्रायः प्रद्युम्नः प्रीतिसमेतोऽनिरुद्धो रतिविभाः सुरोपेता १५ चक्रिज
येगदिन्द्रिर्गोणाङ्गी प्रभयाचितलक्ष्मणा पद्मी सत्याशार्ङ्गी चैव उहलिवाणी मुसलि पुष्टिः लास्तिका १६ शूली वि
जयापाशी विरजा विद्याचितो कुशी भूयः विनदाघकुंदयुक्तानंदत्तानंदेसरति सुनंदिकाता १७ नरहंदीन
रकजितासमरच्छिरथस्य हृद्धि पुष्पशरिः हलसः वृद्धियुतः सत्ययुताभक्तिमतियुकूवसात्वतः सौरिः १८ त्व
मयायुक्तः शूरोरमयाजनार्दनमेवभूधरः क्लेदी विद्यादिमूर्त्तियुक्ताक्तिरावैकुंठयुक्तानथावत्सदाः १९
पुरुषोत्तमस्य वसुधा वालिनावपरावलाम्बजोपेता भूयः परायणाख्यो वालः सूक्ष्माहृषत्रसंध्येवा २०
सहृषाप्रस्ताहंसः प्रभायुतो वराहोतितस्तावविमलोमोया नरसिंहविघतेवशणिगदिनाम्नत्तयोत्रहला
घाक्तियुताः २१ दयाभिःकलकं अथेति ॐ केशवमूर्त्तिभ्यां नमः ललाटे ॐ नारायणकांतिभ्यां नमो मु
खहत्ते ईं माधवतुष्टिभ्यां नमो दाक्षिणनेत्रे १२ गोविंद इति ॐ गोविंदपुष्टिभ्यां नमो वामनेत्रे ॐ विलष्ट
तिभ्यां नमो दक्षश्रोत्रे ॐ मधुसूदनशांतिभ्यां नमो वामश्रोत्रे हं त्रिविक्रमक्रियाभ्यां नमो दनासायां ॐ वामन
दयाभ्यां नमो वामनासायां १३ श्रीधर इति ॐ श्रीधरमेधाभ्यां नमो दक्षकपोले ॐ हृषीकेशहर्षाभ्यां नमो वा
मकपोले ॐ पद्मनाभश्रद्धाभ्यां नमः ऊर्ध्वोष्ठे ॐ दामोदरलज्जाभ्यां नमोऽधरोष्ठे १४ लक्ष्मीरिति ॐ वासुदेव

क्र॰ म
ही
६

लक्ष्मीभ्यां नमः ग्रं दंतेषु श्रौं संकर्षणसरस्वतीभ्यां नमो धो दंतपंक्तौ ग्रं पुष्पधन्वप्रीतिभ्यां नमः शिरसि
ग्रः अनिरुद्धरतिभ्यां नमो भ्रुवोर्मध्ये १५ चक्रीति कं चक्रिजयाभ्यां नमो दस्कंधे खं गदिदुर्गाभ्यां नमो द
कूर्परे गं शार्ङ्गिप्रभाभ्यां नमो दमणिबंधे घं खड्गिसत्याभ्यां नमो दहस्तांगुलिमूले ङं शंखिवंडाभ्यां नमो
दहस्तांगुल्यग्रे वं हलिवारुणीभ्यां नमो वास्कंधे छं मुशलिविलासिनीभ्यां नमो वाकूर्परे १६ शूलीति जं
शूलिविजयाभ्यां नमो वाहस्तांगुल्यग्रे चं हलिवारुणीभ्यां नमो वास्कंधे छं मणिबंधे झं पाशिविरजाभ्यां
नमो वाहस्तांगुलिमूले ञं अंकुशिविद्याभ्यां नमो वामहस्तांगुल्यग्रे टं मुकुंदविनदाभ्यां नमो दस्फि
जि ठं नंदसुनंदाभ्यां नमो दजानुनि डं नंदिस्मृतिभ्यां नमो दगुल्फे १७ नरेति ढं नरऋद्धिभ्यां नमो द
पदांगुलिमूले णं नरकजित्समृद्धिभ्यां नमो दपादांगुल्यग्रे तं हरिशुद्धिभ्यां नमो वामस्फिजि थं कृ
ष्णबुद्धिभ्यां नमो वामजानुनि दं सत्यभुक्तिभ्यां नमो वामगुल्फे धं सात्वतमतिभ्यां नमो वामपादांगुलिमू
ले ग्रत्वं शौरिरितिपदं नत्तरश्लोके योज्यं १८ नमयेति नं शौरिक्षमाभ्यां नमो वामपादांगुल्यग्रे पं शूरउ
माभ्यां नमो दक्षिणपार्श्वे फं जनार्दनउमाभ्यां नमो वामपार्श्वे बं भूधरक्लेदिभ्यां नमः पृष्ठे भं विश्वमूर्ति
क्लिन्नाभ्यां नमो नाभौ मं वैकुंठसुवदाभ्यां नमः उदरे १९ पुरुषो नमः इति यं त्वगात्मपुरुषाभ्यां नमः वसुधा ६

6

भ्यांनमोहृदये वें अष्टगात्मवलिप्राभ्यांनमः कण्ठाहृदये लें मांसात्मवलात्तजपरायणाभ्यांनमः कुक्षि

ट्टि वें मेदआत्मवालसूक्ष्माभ्यांनमोहृदयो शें अस्थ्यात्मवृषघ्नासंध्याभ्यांनमः स्कंधहृदये २ः सहृषेति

षंमज्जात्मवृषप्रत्यक्षाभ्यांनमः करयुगे संशुक्रात्महंसप्रभाभ्यांनमश्चरणाहृदये हंप्राणात्मवराहवि

णाभ्यांनमोममउदरे लंक्रियाशक्त्यात्मविमलामोघाभ्यांनमः सर्वदेहे क्षंक्रोधात्मनरसिंहविद्युताभ्यां

नमोवक्त्रे इतिहलांसंबंधिन्यः वाक्प्रभृतयोमूर्त्तयोजयादिशक्तियुताः वुधैः प्राणाग्नादिता इत्यर्थः २१

अथमेवन्यासप्रकारं विवृणोति वर्णानुक्त्वा सार्धचंद्रान् पुरस्तान्मूर्त्तीः शक्तीर्ङेन्त्वसानानतिं वाऽ

न्त्कान्यसेद्वादिभिसप्रथान्तनुशाणशक्तिं क्रोधमथ्यात्मनेतान् २२ पुरस्तात्प्रथमंअकारादीन्व

र्णानुक्त्वाअनंतरं मूर्तीः केशवाद्याः शक्तीः कीर्त्याद्या ङेवसानाश्चतुर्थ्यंतानतिं नमः पदंवोक्त्वालला

टादिषुस्थानेषुन्यसेत् कीदृशान्वर्णान् सार्धचंद्रान्सविंदूनित्यर्थः अत्र ङेवसाः इति शक्तीदिन्य

नेनसंबध्यतो अन्येतत् ङेवसानात्स्त्रभयेनसंबध्यन्तइतितत्र असमउक्तप्रकारस्यमनोहरवालक्षु

वाव केशवायेत्यत्रनमः पदस्यायोगेवत्तव्येनुपपत्तौ केशवायनमः कीर्त्यैनमइतिप्रयोगाय

नेष भवनतेनमात्रकाक्षराणामभयसंबंधार्थं द्विः प्रयोगापत्तेश्च अंकेशवकीर्तिभ्यांनमः

क्र. म. दी.

त्तिप्रयोगेनुनोक्तदोषकलापः ननु भवन्मतेयादिशुचगात्मनेइत्येकवचनीनप्रयोगानुपपत्तिः मैवं पं
चगात्मपुरुषाननमवस्थाभ्यांनमः इत्यस्मगात्मवलिप्रदाभ्यांनमः इतिप्रयोगस्येष्टत्वात् मंत्रमुक्तावल्यामपित
थैवाभिधानाच्च ननुआत्मनेइत्येकवचनांतस्यकथंद्विवचनांतान्वयः उच्यते आत्मनेइत्यस्यतंत्रप्रतिरू
पकनिपातत्वात् द्विवचनांतेनापिसंबंधोयुक्तः अयंचप्रयोगोमंत्रमुक्तावलीकारलघुदीपिकाका
रविपाविहङ्गोपाध्यायविद्याधराचार्यपरमानंदमहाचार्यप्रभृतीनांबहूनामभिमतः अंकेशवायकीर्त्यै
नमः इत्यादिप्रयोगस्त्वपाद्याचार्यप्रभृतीनांसमतइत्यवबुध्यपूर्णासंप्रदायंव्यवस्था यकरादिन्यासे
विशेषमाह यादिभिः सप्तधातूनित्याद्यारभ्य पकारान्तैर्दशभिरक्षरैः सहितान् सप्तधातून् त्वगसृङ्मां
समेदोस्थिमज्जशुक्राख्यान् प्राणंशक्तिक्रोधंवयनात् आत्मनेशाहुः अंतेयेषीनेनानूहृदयादिषुस्थस्व
स्थानेषुविन्यसेदित्यर्थः इतिकेशवादिन्यासः अस्यश्रीकेशवादिमातृकान्यासस्यप्रसाध्यनारायणऋ
षिः अमृतगायत्रीछंदः लक्ष्मीनारायणोदेवतामंत्राचेतन्यासेविनियोगइतिछेदआदिकेवाध्यं २२
अथकेशवादिन्यासेध्यानमाह उद्यत्प्रद्योतनशतरुचिंतप्तहेमावदातंपार्श्वद्वंद्वेजलधिसुतयाविश्व
धात्र्याचजुष्टं नानारत्नोल्लसितविविधाकल्पमापीतवस्त्रंविस्फुरद्दरकमलकौमोदकीचक्रपाणिं २२

अहंविस्तंवंदे कीदृशं उद्यत्तउदयंप्राप्नुवंतं प्रद्योतनाः सूर्यास्तेषांशानस्येवहरिर्यस्यतं तथातमंवाङ्कि
ल्लिपंकौवन्तंतद्वदवदातंगौरं तथापार्श्वद्वयेदक्षिणवामपार्श्वयोर्जलधिजनयालक्ष्म्याविष्ठयाश्लिष्ट
घियावज्रहष्टं तथानानाविधरत्नैः उल्लासितः शोभितानाविधानानाप्रकाराश्चाकल्पाभूषणानियस्य
तं तथाआसमन्तात्प्रकारेणपीतंवस्त्रंयस्यतं ऊर्ध्वाधः क्रमेणवामभागेदरंकमलेशंखपद्मेदाक्षिणभागे
कौमोदकीवज्रेपाणौयस्यतं २३ अथध्यानसपापोः फलमाह ध्यात्वैवंपरमंपुमांसमक्षरैर्योविन्यसे
द्दिनमनुमकेशवादिषुक्तैः मेधायुस्स्मृतिधृतिकीर्तिकान्तिलक्ष्मीसौभाग्यैश्चिरमुपबृंहितोभवेत्सः २४
यः पुमान् एवमुक्तप्रकारंपरमंपुमांसंविष्णुंध्यात्वाअनुदिनं केशवादिषुक्तैर्मातृकाक्षरैर्विन्यसेत्सपु
रुषोमेधायुःस्मृत्यादिभिश्चिरंबहुकालंउपबृंहितःउपचितोभवेत् मेधाधारणशक्तिर्बुद्धिः आयुर्जीव
नं स्मृतिस्मरणं धृतिर्धैर्यंकीर्तिर्ह्लाष्टकर्मकथा कान्तिःमोदर्या लक्ष्मीरैश्वर्यंसौभाग्यंसर्वप्रियत्व
मेतैरष्टभिरुपचितोभवेदित्यर्थः २४ अस्मिन्नेवन्यासेविशेषमाह अष्टमेवरमाप्रस्तरंप्रभजेद्योमनु
जोविधिवद्बुधः समुपेत्यरमांप्रथीयसीमुनरोनेहहरिंतांव्रजत्यसौ २५ यःबुधः अमुमेवविधिंकेशवादि
न्यासप्रकारंरमाप्रस्तरंश्रीवीजमादौदत्वाप्रभजेत् कुर्यात् असौइहलोकेप्रथीयसींमहतींरमांसम

क॰ म॰ दी॰ ८

पेत्यपुनरनंतरं श्रोते हरितां विसृजेत्प्रजपति २४ अथ तत्त्वन्यासमाह इत्युक्ती कृततनुर्विदधीत तत्त्वन्यासं सपूर्व
कपराणत्त्वरनसपेतांभ्यः परायवतदाक्षयमात्मनेवतंत्यनमद्दरवतत्त्वमस्तनु क्रमेण २५ इति पूर्वोक्तप्र
कारेणाश्रुतीकृततनुः वक्ष्यमाणप्रकारं तत्त्वन्यासं विदधीत प्रकारं दर्शयति सपूर्वकमिति सः पूर्वोय
स्य स सपूर्वः कः परो ताकारो यस्य स कपराणत्त्वरामपूर्वश्चासौ कपराणत्त्वरश्चासौ नसपेतश्चेति सकारमारभ्य व्यु
त्क्रमेण ककारपर्यंतमेकैकार्णं तनमः पदसहितं कृत्वा भूयो नेतरं परायेति पदं दत्त्वा अनंतरं वतदाक्ष्या
यं तेषां तत्त्वानां नामाक्षयं वक्ष्यमाणं नाम दत्त्वा अनंतरं आत्मने इति पदं दत्त्वा अनंतरं नत्यंतनमः पदमंते दत्त्वा
क्रमेण तत्त्वमनून तत्त्वमंत्रानुद्धरेत् २६ अणुतत्त्वानां नामानि न्यासस्थानं च दर्शयति सकलवपुषि
जीवं प्राणमायोज्य मध्ये त्वस्य तत्त्वमतिमहंकारं मनश्चेति तत्त्वं कमुखहृदयगुह्याङ्घ्रियोः शब्दपूर्वगुण
गणमथ कर्णादिस्थितेष्वाचपूर्वी २७ जीवं प्राणं च मंत्रश्चायोज्यते तेन सकलवपुषित्यस्तु तद्यथा वं मन
मः परायजीवात्मने नमः इति सर्वांगे भं नमः पराय प्राणात्मने नमः इति च सर्वांगं न्यसेदित्यर्थः अत्र केचित्त
मं नमः परायजीवतत्त्वात्मने नमः इति प्रयोगं कुर्वंति तत्र तत्त्वपदगर्भितप्रयोगे मानाभावात् मूर्त्तिप
ञ्जरन्यासेपि मूर्त्तिपदप्रयोगापत्तेश्चाम कारादानासानत्वारचे संप्रदायवशाच्छ्रकं मध्ये हृदये मतित्र ८

8

द्विग्रहंकारंमनश्चमंत्रेप्रयोज्यतेनमंत्रीन्यसेत् बंनमःपरायमनआत्मनेनमोहृदि फंनमःपरायअहं
कारात्मनेनमः हृदि पंनमः परायमूलप्रकृत्यात्मनेनमः हृदीतित्रयंन्यसेदितिफलितार्थः अथात्रनतं
कमुखहृदयग्रंथौत्रिषुपंचसुस्थानेषुशब्दपूर्वगुणसमुदायेषुशब्दस्पर्शरूपरसगंधात्मकंमंत्रेप्रयो
ज्यतेनन्यसेत् नंनमःपरायशब्दात्मनेनमः इतिशिरसि धंनमःपरायस्पर्शात्मनेनमः इतिमुखे दंनमःपराय
रूपात्मनेनम इतिहृदि थंनमःपरायरसात्मनेनम इतिलिंगे तंनमःपरायगंधात्मनेनम इतिपादयोर्न्यसेदि
तिफलितार्थः अथश्रोत्रपूर्वंश्रोत्रत्वग्दृक्जिह्वाघ्राणात्मकंतत्त्वपंचकंकर्णादिषुपंचसुस्थानेषुप्राग्वन्य
थास्थानंतथान्यसेत् णंनमःपरायश्रोत्रात्मनेनमइतिश्रोत्रयोः ढंनमःपरायत्वगात्मनेनमइतित्वचिसर्वांगे डं
नमःपरायदृगात्मनेनमइतिनेत्रयोः ठंनमःपरायजिह्वात्मनेनमइतिजिह्वायां टंनमःपरायघ्राणात्मने
नमइतिघ्राणयोर्न्यसेदितिविवक्षितोर्थः २६ वागादींद्रियवर्गमात्मनिलयेष्वाकाशपूर्वंमूर्ध्नास्यहृद
येपिवैवरणयोर्हंसुंदरीकंकादि विंवानिद्विषड्दशघ्रदशकलाव्यामानिसूर्योडुगणदक्षीनांवयनस्त
मूतवत्तमन्यस्त्वैर्मंत्रवित् २७ वागादिरिंद्रियंवाक्पाणिपादपायूपस्थात्मकमिंद्रियवर्गंमंत्रेप्र
योज्यआत्मनिलयेषुमूर्धदेहस्थानेषुमुखपाणिपादगुदलिंगेषुन्यसेत् इतिपूर्वश्लोकेनान्वयः ?ंनमःप

क्र॰ म॰
टी॰
५

रायवागात्मनेनमः इतिमुखे कंनमः परायपाण्यात्मनेनमः इतिपाण्योः ह्रंनमः परायपादात्मनेनमः इतिपादयोः
छंनमः परायपाय्वात्मनेनमः इतिगुदे वंनमः परायउपस्थात्मनेनमः इति लिंगेन्यसेदितिफलितार्थः आका
शप्र्वंगणां आकाशवाय्वग्निजलभूम्यात्मकंमंत्रे आपोज्यम्र्हिआसेहृदयेशिवेगुल्येवरणयोर्न्यसेत ङंन
मः परायआकाशात्मनेनमः इतिमस्तके यंनमः परायवाय्वात्मनेनमः इतिमुखे गंनमः परायाग्न्यात्मनेन
मः इतिहृदये वंनमः परायजलात्मनेनमः इतिलिंगे कंनमः परायपृथिव्यात्मनेनमः इतिपादयोर्न्यसे।
दितिफलितार्थः हृत्पुंडरीकेहृदीत्यादि हृत्पुंडरीकेतिपदं सूर्योडुराड्वह्नीनां बिंबानि सूर्यमंडलचंद्र
मंडलवह्निमंडलेतिपदानि वेदीण्याद्वि षडष्टघ्नदशकलाव्याप्तानि क्रमेण द्वादशकलाव्याप्तपदषो
डशकलाव्याप्तपददशकलाव्याप्तपदयुक्तानिपतेयकारात्पोभूतवर्णाः पंचमवर्णः शकारः वस्व
र्णः अष्टमोवर्णः हकारः मुनिवर्णः सप्तमोवर्णः सकारः भूमिदर्णो द्वितीयोवर्णो रेफः एतैस्त्रिवर्ण
र्णैः सहितानिवचारिमंत्रे आपोज्यहृदिन्यसेत फंनमः परायहृत्पुंडरीकात्मनेनमः इति हंनमः परायद्वा
दशकलाव्याप्तसूर्यमंडलात्मनेनमः इति संनमः परायषोडशकलाव्याप्तचंद्रमंडलात्मनेनमः इति रंनमः
परायदशकलाव्याप्तवह्निमंडलात्मनेनमः इतिमंत्रवर्णपंहृदिन्यसेदितिविवक्षितोर्थः २२ ॥ अ ५

षपरमेष्ठिपुमांसौ विश्वनिवृत्ती च सर्वश्चेत्युपनिषदः न्यस्येदाकाशादिस्थानस्थानुषोपरवलार्णैः सलवुकैः
२८ ॥ अथैतदनंतरं परमेष्ठिपुमांसौ वक्ष्यपं विश्वनिवृत्ती सर्वश्चेत्युपनिषदो रहस्यमंत्रानुषोपरवलार्णैः
षकारश्वरस्य समीपवर्तिनौ यकारलकारौ च वलौ वकारलकारौ पतैः पंचभिः सलवकैः सानुस्वारैः
सास्विमानूमं वै आपोऽज्यश्चाकाशादिस्थानूत्राकाशादित्यासस्थाने भूमह्यांसे हृदये गुह्ये चरणयोः न्यसे
दित्यर्थः २८ अत्रैव विशेषमाह वासुदेवः संकर्षणः प्रद्युम्नश्चानिरुद्धकः नारायणश्च क्रमशः परमे
ष्ठ्यादिभिर्युताः २९ क्रमशः क्रमेणैव परमेष्ठ्यादिभिः सहिता वासुदेवादयः न्यसनीयाः षं नमः प
राय वासुदेवाय तपरमेष्ठ्यात्मने नम इति शिरसि यं नमः पराय संकर्षणाय पुरुषात्मने नम इति मुखे
लं नमः पराय प्रद्युम्नाय विश्वात्मने नम इति हृदये वं नमः पराय अनिरुद्धाय निवृत्यात्मने नम इति
लिंगे लं नमः पराय नारायणाय सर्वात्मने नम इति पादयोर्विन्यसेदिति विवक्षितोऽर्थः केचित्तु षं न
मः परमेष्ठ्यात्मने वासुदेवाय नम इत्यादि कुर्वन्ति २९ ततः कोपतत्त्वं तारौ विंदुयुक्तं न्त्सिंहं न्यसेत्स
र्वगात्रेषु ततः क्रमेणेति न चात्मको न्यास उक्तः स्वसीनिष्पत्तिर्हि वस्तूत्यादिषु स्मात् ३० ततस्तदनंतरं
क्रमेणाग्रहृदयदिक्षु क्रमेण आदौ तारो नकारो रेफश्चौकारो मिलितः [illegible] हूं पं विंदुयुक्तं देवोकारं ततो न्ट

क्र॰ मा॰

९

10

सिंहषट्कोपात्मपदं व मंत्रे आयोज्य सर्वगात्रेषु न्यसेत् । ह्रौं नमः परायनृसिंहाय कोपात्मने नमः इति सर्वगा
त्रेषु न्यसेदिति वाहितोर्थः तत्वन्यासमुपसंहरति इति नृचात्मकः इति इत्युक्तप्रकारेण नचात्मको न्यास उक्तः
कीदृशः बिंबमूर्त्यादिषु स्वसांनिध्यकृत् बिंबप्रतिमामूर्त्तिः शरीरआदिपदात्कलशः एतेषु द्वेः सांनिध्य
तत् क्वचिद्बिंबमूर्त्यादिष्विति पाठः ३ एतन्न्यासफलमाह इति कृते धिकृतो भवति ध्रुवं सकवैलसवमं
त्रजपादिषु पवनसंयमनं च सुतावरे च मिहज्ञ क्रमसौ मनुमिच्छति ३। इति पूर्वोक्तेन च न्यासे कृतो ध्रुवं
निष्ठितं सकलवैस्नवमंत्रजपादिषु प्रमानधिकृतोऽधिकारी भवति ॥ अथ प्राणायामप्रकारं तत्र
राद्यादिनाह पवनेति असौ साधक इह लोके यं मनुं मंत्रं जप्तुमिच्छति श्रुतनाजप्तुमिष्टेन मंत्रेण प
वनसंयमनं प्राणायामं वरे कुर्यात् ३। अत्रैव प्रकारांतरमाह ॥ अथवाखिलेषु हरिमंत्रजपविधिषु
मूलमंत्रतः संयमनममलधीर्मरुतो विधिनाभ्यसंस्थरन्नत च संख्यया ३२ अथवा अमलधीः पुरुषः
अखिलेषु वैस्नवमंत्रजपविधिषु मरुतः संयमनं प्राणायामं मूलमंत्रतः प्रकृत वक्ष्यमाणाद
शाक्षरमंत्रतः नारायणाष्टाक्षरतो वा वक्ष्यमाणाष्टाक्षरतो वा विधिना वक्ष्यमाणप्रकारेण न च संख्ये
याद्वात्रिंशत्संख्यया अभ्यसंस्थरन् करोतु तत्र संख्यापायं वर्षाति संदृश्यये ऽन्येकेतत्र द्वात्रिंशदभ्यसेन्मंत्र ९

प्राणायामः समुच्यते इति गौतमीतंत्रविरोधापत्तेः द्वात्रिंशद्देशस्वंतच मित्यागमीतरेवैतत्सवतत्त्वानां द्वात्रिं
शत्संख्याकचस्यैवाभिधानात् ॥३२॥ प्राणायामविधानसमूयमाह पुरतो जपस्य परतोपि विहितमथ तत्र
यं तु षैः षोडशाहं यस्त्वेदिनं सः परिपूयते सर्वत्र मासतोऽहंसः ॥३३॥ जपस्य पुरतो जपादौ परतो जपांते
वतत्र यं तेषां प्राणायामानां त्रयं तु धैर्यागमस्तैर्विहितो अन्येनु पूरकादीनां प्रत्येकमेव प्राणायामं चेमन्य
मानास्तत्त्रितयं पूरककुंभकरेचकात्मकमिति व्याचक्षते सामान्यतः प्राणायामानुष्ठानफलमाह
षोडशेति इह लोके यः प्रमाणदिनशः प्रत्यहं षोडश प्राणायामान् चरेत्स सर्वत्र निश्चितं मासतएकमा
मेनब्रह्महसः पापात् परिपूयेत पवित्रो भवति ॥३४॥ मुद्रैवप्रकारांतरमाह अथवा राजन्ममनुना स्वसं
यमं सकलेषु क्रमसमग्रजापकर्मसु सहितैकसमकृतिवारमभ्यसेत्सततं यास्ममस्तदुरितापहारिणा ॥३५॥
अथवा सकलेषु क्रमागतजापकर्मसु संराजन्मनः कामस्य मनुना वीजमंत्रेण अस्तु संयमं प्राणायामं
तव यातां कीदृशेन मंत्रराजन्ममनुना समस्तदुरितापहारिणा किं कुर्वन् सहितैकसमकृतिवारमभ्य
भ्यस्यन् सहितं संवद्वं पकं पयोस्तेस हितैके न वने समकृतीवा सहितैकसमकृतः तत्संख्या इति स
हितैकसमकृतिवारं वारमष्टसंख्यावतः कृतिशाहो विंशतिपर्याय तथा यथासंभवमेकवारं

क्र॰ मा
दी
११

सप्तवारं विंशतिवारं वा कामबीजं जपन् प्राणायामं कुर्यादित्येके अन्ये तु अष्टविंशतिसंख्यया प्राणायामं
कुर्यादित्याहुः अपरे तु कामबीजमष्टाविंशतिवारं जपन् रेचनं तथैव पूरणं तथैव कुंभकं कुर्यादित्याहुः
सांप्रदायिकास्तु एकेन सप्त हिताः सप्त सहितैकसप्त अष्टसंख्या तस्याः कृतिरष्टभिर्गुणितं स्वेन स्वगुणेन कृति
रिति शास्त्रप्रसिद्धेः तथा च कुंभके मिलित्वा वा कामबीजं जपन् प्राणायामं कुर्यादित्याहुः २४ अथ मंत्रविशे
षेण प्राणायामप्रकारमाह अष्टाविंशतिसंख्यमिष्टफलदं मंत्रं दशार्णं जपन्नायच्छेत्पवनं नमः शंसितमतिस्त्व
ष्टादशार्णेन वेत् अभ्यसन् रविवारमन्त्रमन्तभिर्वर्णानुरूपं जपन् कुर्यादेव कल्पवैकर्मनिपुणः प्राणप्र
योगेनरः २५ स्वशंसितमतिः प्रशस्तमतिः सुमान् दशार्णं दशाक्षरमंत्रं जपन् अष्टाविंशतिसंख्यं पवनं
आयच्छेत् प्राणायामं कुर्यात् कीदृशं दशार्णमिष्टफलदं अत्र दशाक्षरमंत्रं वारत्रय तष्टयं जपन् रेचकं कु
र्यात् अष्टवारं जपन् पूरकं षोडशवारं जपन् कुंभकं कुर्यादिति गुरुसंप्रदायः अष्टादशाक्षरेणैवं तु
प्राणायामः क्रियते इति शेषः तदा त्रिवारं द्वादशवारं अभ्यसन् प्राणायामं कुर्यात् अत्रापि वारत्र
येन रेचनं च षट्वत्वष्टयेन पूरकं वारषट्केन कुंभकं कुर्यादिति गुरुसंप्रदायः अत्र मन्त्रभिन्नेन प्राणा
यामः क्रियते तदा वर्णानुरूपं मंत्रवर्णानीतारतम्येन जपं कुर्वन् षडभ्यासक्रमेण प्राणायामं कुर्यात् ११

तत्रस्वत्वांद्वरेवमंत्रेत्यवारंजपेदित्यर्थः कीदृशः साधकः रेचकपूर्वकमतिनिपुणः रेचकपूरककुंभका
ख्यकर्मकुशल इत्यर्थः अरेचकस्यत्यागस्यपूर्वकमणीतयोर्निपुण इति हृद्धरस्तत्र तथासति रेचके नैपु
ण्यलाभो न स्यात् अस्यग्रंथस्य प्रपंचसारानुसारित्वाद्धारणानुपायेन्वाह २५ अथप्राणायामस्वरूपमा
माह रेचयेन्मारुतं दक्षिणाद्दक्षिणः पूरयेद्वामया मध्यनाड्यापुनः धारयेदीरितं रेचकादित्रयं स्यात्कला
दंतविद्यात्मकमात्रात्मकं २६ दक्षिणाश्वासेन दक्षिणया नाड्या मारुतं वायुं रेचयेत् तथा वामया नाड्या वायुं पू
रयेत् मध्यया नाड्या वायुं धारयेत् इत्यनेन प्रकारेण रेचकादित्रयं रेचकपूरककुंभकाख्यं त्रयं प्रदीरितं रे
चकादिष्ववधिकालमाह कलादंतेति कलाः षोडश दंताः द्वात्रिंशत् विद्याश्चतुःषष्टिः एतत्संख्याकमा
त्रात्मकमित्यर्थः अन्येतु यत्र मंत्रगणनया प्राणायामः स सगर्भः प्राणायामस्तत्र कुंभककालपर्यंतं
संख्यया पंचजपः कार्यः निगर्भप्राणायामे तु रेचकादौ कलादंतविद्यागणनाकार्येत्याहुः मात्राप्रमाणं
न वामांगुष्ठेन कनिष्ठाद्यंगुलीनां प्रत्येकं पर्वत्रयस्पर्शकालउच्यते वामहस्तेन वा निजजानुमंडलस्य प्रद
क्षिणेन स्पर्शकालो वा प्रपंचसारे रेचकादित्रयस्योक्तं चान्यदन्यसारे एतत्तथा कं प्राणरोधाया तत्प्रथमं पू
रकस्तदनंतरं कुंभकस्तदनंतरं रेचकश्च पूरके षोडश मात्राः कुंभके चतुःषष्टिमात्रा रेचके द्वात्रिंशन्मात्रा

क्र० मा
दी
१२

ज्ञात्युक्तं तदस्याविवर्जितं तस्याष्टांगयोगांतर्गतप्राणायामविषयत्वात् ननु गृहीतघटस्यैव त्यागः संभवती
ति रेचकादिचेष्टनमुपपद्येत नैवं शरीरधारकस्वाभाविकवायुधारणस्याप्यपि सत्वेन रेचकस्यादौ संभवात्
कनिष्ठानामिकांगुष्ठैर्नासापुटं धृत्वा प्राणायामः कार्यस्तर्जनीमध्यमे वितते इति दक्षिणामूर्तिसंहिताया
मुक्तत्वात् ३६ प्राणायामस्वरूपं संहरत्रेवात्र यागांगभूतां देहे पीठकल्पनां दर्शयति प्राणायामं विधा
येत्यथ निजवपुषा कल्पयेद्योगपीठं न्यसेदाधारशक्तिप्रकृतिकमठशेषक्ष्माक्षीरसिंधून् श्वेतद्वी
पं वररत्नोज्ज्वलमहितमहामंडपं कल्पवृक्षं हृदि हृदयेषु हृदयवदनकटीपार्श्वयुग्मेषु भूयः ३७ ध
र्माद्यधर्मादिवपादगात्रचतुष्टयं पद्ममनंतं सूर्येन्दुवह्नीन् प्रणवांशयुक्तान् तत्त्वाद्यैः स
त्वरजस्तमांसि ३८ आत्मादित्रयमादिबीजसहितं व्योमाग्निमायालवैर्ज्ञानात्मानमथाष्टदिक्ष्वपरितो म
ध्ये च शक्तीर्नवा न्यस्ता पीठमंत्रं तत्र विधिवत्कर्णिकामध्यगं नित्यानंदविविक्तप्रकाशममृतं संचिंतयेद्धाम तत् ३४
प्राणायामेति इति पूर्वोक्तप्रकारेण प्राणायामं विधाय पश्चात्तदनंतरं निजवपुषा स्वशरीरेण योगपीठं श्र
तर्यागार्थं पीठं कल्पयेत् कल्पनाप्रकारं दर्शयति न्यसेदिति हृद्देशे आधारशक्त्यादीन् नव न्यसेत्
कमठः कूर्मः शेषोऽनंतः रत्नेन उज्ज्वलः महितः पूजितो महामंडपो रत्नमंडप इति यावत् ॐ आधार १२

शक्तयेनमः कूर्मायनमः अनंतायनमः पृथिव्यैनमः क्षीरसमुद्रायनमः श्वेतद्वीपायनमः रत्नमंडपाय
नमः कल्पवृक्षायनमः इतिनवकोणदेशेन्यसेदितिविवक्षितोर्थः अथपश्चात्प्रसद्धयोहृद्रूपवदन
कटीपार्श्वयुग्मेषुधर्माद्यधर्मादिरूपपादचतुष्टयंगात्रचतुष्टयंन्यसेत् धर्मादिकंपादचतुष्टयंअधर्मा
दिकंतुगात्रचतुष्टयमितिविवेकः दक्षिणांसेधर्मायनमः वामांसेज्ञानायनमः वामोरौवैराग्यायनमः
दक्षिणोरावैश्वर्यायनमः वदनेअधर्मायनमः वामपार्श्वेअज्ञानायनमः कट्यांस्वाधिस्थानदेशेअवैरा
ग्यायनमः दक्षिणपार्श्वेअनैश्वर्यायनमइतिवदनवामपार्श्वकट्यादिक्रमेणविन्यसेत् शारदायांमुखवेपा
र्श्वेनाभिपार्श्वेषितिक्रमदर्शनात् अनेनस्थलकारोक्तएवक्रमोग्राह्यस्तथाचवदनेअधर्मायनमःकटी
शहृल्लक्ष्मस्वाधिष्ठानदेशेअज्ञानायनमः वामपार्श्वेअवैराग्यायनमः दक्षिणपार्श्वेअनैश्वर्यायनम
इत्याहुः हृदयपद्मपीठमिति अथहृदिहृत्पद्मेशेषंअनंतंतदुपरिर्जपद्मंतदुपरिक्रमेणसूर्येंदुवह्नीदसूर्यसो
मवह्निमंडलानुकीटशान्प्रणवस्यओंकारस्यअंशैः अकारउकारमकारोद्भवान् तदुपरिस्वाद्यक्षरैःसविंदु
स्वीयप्रथमाक्षरैःसहितानिसत्त्वरजस्तमांसि १८ आत्मादीति आत्मादित्रयंआत्मांतरात्मापरमात्मेति
लक्षणं कीटशंआत्मादित्रयंआदिवीजसहितं सविंदुस्वीयप्रथमाक्षररूपवीजसहितमित्येके आदि

क्र॰म॰
दी॰
१३

13

वीजंप्रणवस्तत्सहितमित्यपरे तदुपरिव्योमाग्निमायालवैः ह्रींवीजरूपैः सहितंज्ञानात्मानंन्यसेदित्यन्वयः ए
त्यद्येअनंतायनमः तदुपरि इतिसर्वत्रज्ञेयं पद्मायनमः अंद्वादशकलाव्याप्तसूर्यमंडलायनमः उंषोडशकला
व्याप्तसोममंडलायनमः मंदशकलाव्याप्तवह्निमंडलायनमः संसत्वायनमः रंरजसेनमः तंतमसेनमः आ
त्मआत्मनेनमः अंअंतरात्मनेनमः पंपरमात्मनेनमः ह्रींज्ञानात्मनेनमएतान्द्वादशहृत्पद्मे विन्यसेदि
तिविवक्षितोर्थः अथाष्टेति अथअष्टदिक्पद्मस्यपूर्वादिकेसराष्टकेषु परितः प्रदक्षिणेनमध्येवक
र्णिकायांएषुनवशक्तीर्विमलाद्यान्यस्त्वा पद्मस्यपूर्वकेसरेविमलायैनमः आग्नेयकेसरेउत्कर्षिण्यैनमः
दक्षिणकेसरेज्ञानायैनमः नैर्ऋत्यकेसरेक्रियायैनमः पश्चिमकेसरेयोगायैनमः वायव्यकेसरे
प्रह्व्यैनमः उत्तरकेसरेसत्यायैनमः ईशानकेसरेईशानायैनमः कर्णिकायांअनुग्रहायै नमइतिवि
न्यसेदितिविवक्षितोर्थः पीठमंत्रेवेति पीठमंत्रेण न्यसेदित्यर्थः ओंनमोभगवतेविष्णवेसर्वभू
तात्मनेवासुदेवायसर्वात्मसंयोगयोगपद्मपीठात्मनेनमइतिपीठमंत्रेपद्मस्योपरिविन्यसे
दितिविवक्षितोर्थः तत्राविधिवदिति तत्रउक्तरूपेपीठेविधिवत्पूरूपदिष्टमार्गेणातनूकृति
प्रतिष्ठंधामब्रह्मचैतन्यंध्यायेत्ताकीदृशंतद्धामानकर्णिकामध्यगं सरसहस्रपत्रस्यकर्णिकायामध्येस्थितमित्यर्थः १३

कर्णिकामध्यगास्मिन्निध्यानोपयोगिरूपमुक्तं अथास्याभाविकंरूपमाह नित्येति अविनाशित्वेनत्यमुत्स्वप्रकाशमि
त्यर्थः पुनः कीदृशं धाम अनन्तं षड्भावविकाररहितमित्यर्थः ३९ विमलादिपीठशक्तीः स्पष्टयति विमलोत्का
र्षिणीज्ञानाक्रियायोगेतिप्राक्तनपः प्रह्वीसत्यातथेशानानुग्रहा नवमी स्मृता ४० साष्टा ४० अथ पीठमंत्रमुद्ध
रति सार्द्धश्लोकेन तारंहृदयंभगवान्विष्णुः सर्वाचितस्वभूतात्मा इतिः सवासुदेवाः सर्वात्मसंयुतंवसंयोगं यो
गावधीवपद्मपीठात्माङे युतोनतिर्मते ४१ तारंप्रणवः हृदयंनमः भगवान्विष्णुः सर्वभूतात्माएतेत्रयः स
वासुदेवाः प्रत्येकंङेः ताः कार्याः सर्वात्मसंयुतंवसंयोगं सर्वात्मसंयोगपदंयोगावधौचपद्मयोगपद्मपदं ङेयु
तः पीठात्मापीठात्मनेइतिपदं अंतेनतिर्नमः शब्दः कार्यः ४१ पीठमंत्रमुपसंहरति पीठमहामनुरुक्तः पर्या
योयंसपर्यास्त ४२ अयंपीठमहामनुरुक्तः कीदृशः सपर्यास्तत्पूजाखपर्यायाः समर्थः ४२ अथकरशोधनमा
ह करयोर्युगलेविधायमंत्रात्मकमाभ्यामभिधास्यमानमार्गात् सकलंविदधीतमंत्रवर्णैर्घोरमंज्योतिरन्त
मंहरोस्तन् ४२ व्यापयाम्यो हस्तयोर्मंत्रमंतरित्यादिनाद्वितीयपटलेभिधास्यमानात् मार्गात्प्रकारात्मं
त्रवर्णैर्मंत्रात्मकैः करयोर्युगलेमंत्रात्मकेमंत्रस्वरूपेविधायआभ्यांकराभ्यांसकलंपूर्वोक्तंवक्ष्यमाणंवन्यास
पूजादिकंविदधीतकुर्यात् मंत्रवर्णैः करशोधनेहेतुमाह परममित्यादिना यद्यस्मात्कारणात्तनन्मंत्रवा

क्र· मा
दी·
१५

14

र्णात्मकं हरेः कृत्स्नस्य परमं ज्योति कृत्स्नतेजः स्वरूपामंत्रवर्णमित्यर्थः कीदृशं तेजः नास्ति उत्तमं यस्मात्तद
नुत्तमं तस्मात्तैः करशोधनं कुर्यादित्यर्थः लघुदीपिकाकारस्तु सकलं विदधीतेति पदद्वयं पुनरनुवर्त्यैत
त्पंचकं जस्य हरेरनुत्तमं ज्योतिः सकलं विदधीत षडंगन्यासेन समग्रावयवं कुर्यादित्याह ॥ ४२ इति श्रीम
द्विद्येश्वरचितायां क्रमदीपिकाटीकायां प्रथमः पटलः समाप्तः वक्ष्यमाणं मंत्रं स्तौति वक्ष्ये मनुं त्रिभुव
नप्रथितानुभावम् क्षीणपुण्यनिचयैर्मुनिभिर्विमृग्यं पक्षीन्द्रकेतुविषयं चतुर्धर्मकाममोक्षप्रदं सकल
कार्मणकर्मदक्षम् १ मनुं वक्ष्ये उद्धरिष्यामि कीदृशं त्रिभुवने प्रथितः अनुभावो यस्य स तं पुनः कीदृशं मति
भिर्मुमुक्षुभिर्विमृग्यं पर्यवेषणीयं कीदृशैर्मुनिभिः प्रक्षीणाः संपूर्णाः पुण्यनिचयः सुकृतसमूहो येषां
तैः पुनः कीदृशं पक्षीन्द्रो गरुडः स एव केतुश्चिह्नं यस्य स तस्य स्वाधिष्ठेयं तत्प्रतिपादकं पुनः कीदृशं
अर्थधर्मकाममोक्षप्रदं सकलानां यकार्मणकर्म वश्यकर्म तत्र दक्षं कुशलं १ अतिगुरुसमबोधतूल
राशिं ज्वलनं वागधिपचंदनशालि दुरितापहरं विषापमृत्युग्रहरोगादिनिवारणैकहेतुं २ पुनः
कीदृशं अतिगुरुरसौ अबोधो मिथ्याज्ञानरूपः स एव तूलराशिस्तत्र ज्वलनं वह्निमिव पुनः कीदृशं न
राणां वागधिपचंदं वागैश्वर्यप्रदं तथा दुरितापहरं तथा विषं स्थावरजंगमं अपमृत्युरकालमरणं (८

ग्रहोन्नवग्रहजनितानिष्टं रोगो वातपित्तादिजनितं शरीरदोषस्तेष्वेवमादीनामन्येषामशुभानां निवा
रणैकहेतुः द्वितीयोऽहेतुः कारणं २ जयदं प्रवनेऽभयदं विपिने सलिलप्लवने मग्नत्राणदं नरस्तनि
रथद्विपहयर्द्धिवृद्धिकरं स्वतगोधरणीधनधान्यकरं ३ संग्रामे जयदं विजने जनशून्ये विपिने अरण्ये अ
भयदं तोयतरणे सत्त्वतारणदातारं नराश्वसमय स्वस्वाश्वरथास्त्वद्विपास्तेषाऽवृद्धिकरं पुत्रधेनुपृथि
वीधनधान्यप्रदं ३ बलवीर्यशौर्यतेजःप्रयतिभा स्वरवर्णकीर्तिसुभगत्वकरं अष्टाभितांऽकोटिमणिमा
मादिगुणाष्टकदं किमत्र वक्तव्यताविलदं ४ बलं शरीरसामर्थ्यं वीर्यं शुक्रसामर्थ्यं शौर्यं पराभिभावकं तेजः
एतेषां समूहः प्रतिभा धीप्रस्फूर्तिः स्वरो ध्वनिः वर्णो गौरत्वादिः कीर्तिर्दीप्तिः सुभगत्वं समस्तलोकाह्ला
दकत्वं एतेषां कर्तारं दातारं प्रतिभास्वराचासौ वर्णः कालिम्ब देदीप्यमानवर्णशोभेतिकश्चित् अष्टाभिता
श्रुत्कोटयो यन्ती अणिमादिगुणाएतानष्टकं ददातिसत् अणिमा महिमा लघिमा गरिमा ईशित्व वशि
त्वप्राकाम्यानि प्राप्तिश्चेति गुणाष्टकं पुत्तलीकीटपतङ्गजगन्तिश्राविलदं ४ अथ दशाक्षरमंत्रराज
स्तवराज शार्ङ्गी सोऽनवद्यं तः शूरो वामादिशुद्धितीयार्णं शूलीघोरविले अनलान्तजठयमध्यात्तरव
वध्वं ५ शूरवरीयः सानन्दजः स्यात्समनमोऽष्टमोऽग्निसदेः नरपिताद्वरप्रमंतङ्पारिं चेवमहदे

क्र· मा· टी· १५

15

न्मंत्रे ९ शार्ङ्गी गकारः कीदृशः उत्तरदंतेन औकारेण सहितः सोत्तरदंतः एतत्प्रथमाक्षरं तथा सूरः षकारः
कीदृशो वामाक्षिचतुर्थः स्वरस्तत्सहितः एतत् द्वितीयार्णं द्वितीयाक्षरं अथान्त्यार्णचतुष्कं क्रमेण कथ्यते इति
शेषः शूली जकारः शौरिर्नकारः बालो वकारः वलानुजद्वयं संयुक्तलकारद्वयं इत्यन्त्यचतुष्टयं सूरस्य प
कारस्य द्वितीयो भकारस्यानंतवृत्तेन आकारेण सहितः सानंतवृत्तः अयं सप्तमो वर्णः इत्यर्थः अष्टमो वर्णः
अग्निसखो वायुर्यकार इत्यर्थः तदुपरि पूर्वोक्ताष्टाक्षरे मः अंते स्थितं तद्दयितादारयुग्मं वह्निजायायाः
युगलं स्वाहेति स्वरूपं एवं पूर्वोक्तप्रकारेण मंत्रमुद्धरेदिति श्लोकद्वयार्थः ९ उक्तमंत्रप्रकाशनमुप
संहरन्नेव मंत्रसामर्थ्यमुपदिशति प्रकाशितो दशाक्षरो मनुरयं मधुद्विषः पदारविंदगोचरप्रकृ
ष्टभक्तिवर्द्धनः ७ मधुद्विषः श्रीकृष्णस्य अयं दशाक्षरो मंत्रः प्रकाशितः कीदृशः पदारविंदविषयप्र
कृष्टभक्तिवर्द्धनः ७ ऋष्यादीन्मंत्रस्य दर्शयति नारदो मुनिरस्य कीर्तितश्छंद उक्तमृषिभिर्विराडपि
देवता सकललोकमंगलो नंदगोपतनयः प्रकीर्तितः ८ अस्य मंत्रस्य मुनिर्नारदः कीर्तितः गौ
तमादिभी ऋषिभिः अस्य विराट्छंदः उक्तं देवता नंदगोपतनयः प्रकीर्तितः कीदृशः सकललोक
स्य मंगलः कल्याणहेतुः ऋषिः शिरसि छंदो मुखे देवो हृदीति क्रमेण न्यासादिन्यासो बोध्यः ८ अथा १५

स्य पंचांगानि दर्शयति अंगानीति पंचव्रजन्तभ्रूदयितासमेतैरस्त्रैरस्त्रमावहन्तविस्फुपपत्रैः त्रैलोक्यर
क्षणप्रजाप्यस्फुरंतकाव्यपूर्वेण वेह कथितानि विभक्तिप्रक्लैः ४ हृदयेन नतिः शिरसि पावकप्रियास
वषट् शिखायां हुमपि वर्मणि अस्त्रेण सफडस्त्रमित्युदितं मंत्रांगपंचकं सचतुर्थ्यैवाभ्युदितं दशार्णदि ५ प्र
गमे अस्यार्थमेव स्पष्टं दर्शयन्नंगानि पंचकथितानीति तानुत्तरश्लोके विशदयति हृदयेन नमः पदं शिरा
सि पावकप्रियास्वाहेति पदं वषट्पदसहितानि शिखायां कार्याणि वर्मणि कवचे हुमिति पदं अस्त्रेणेति निक्षित
मित्यर्थः सफट्फट्पदसहितमस्त्रे कर्तव्यमित्यर्थः इत्येन प्रकारेण सचतुर्थ्या पदन्यासानन्यांगपंच
कमुदितं चतुर्थ्या हृदयादीनां योगः कार्यः कैः सह चक्रपाहैः सह कीदृशैरस्त्रकपाहैः स्फुरद्वहनविस्फु
पपत्रैः स्फुरद्वह्नसमाकारः विशतिस्वरूपं स्फुरतिस्वाकूपं एतैः प्रत्येकाद्वारैः सहसैवद्वैरस्त्रकपाहैरितिसं
बंधः तथा च त्रैलोक्यरक्षणेति षडक्षरसहितेन चक्रपाहेन तथा अस्फुरंतकेति पंचाक्षरसहितेन
चक्रपाहेन ४ सर्वस्वये अपि च कीदृशैरस्त्रकपाहैः विभक्तिप्रक्लैरस्तुर्थ्य विभक्तिप्रक्लैः स्फुरत्सपव
प्रस्फुरच्चायन पुनः कीदृशैरस्त्रकपाहैः ऊर्जतभ्रूदयितासमेतैरित्यादर्थ्योपोजनीयं दशार्णपदीति यदिकवि
त्मेव दशार्णोऽस्ति तदा तत्रैव षडित्युदितं कथितमित्यर्थः अत्रज्वालावक्त्रायेत्यपि योज्यमिति लक्ष

क्रं॰म॰
दी॰
१९

16

दीपिकाकारः प्रयोगस्तु श्रांवक्रायस्वाहाहृदयायनमः विंवक्रायस्वाहाशिरसेस्वाहा स्त्रवक्रायस्वाहा
शिखायैवषट् त्रैलोक्यरक्षणवक्रायस्वाहाकवचायहुं ज्वालावक्रायस्वाहानेत्रत्रयायवौषट् असुरांत
कवक्रायस्वाहाअस्त्रायफट् अंगुलीन्यासेतु तत्तदंगमंत्रैरंगुष्ठाभ्यांनमस्त्यादियोज्यं १० मंत्राक्षरन्यास
माह मंत्रवर्णैर्दशभिर्न्दृपेन्तचेद्वावेदैरंगानांदशकमदीरितेनमोंते हृच्छीर्षंतदनुशिखानतत्रमस्त्रं
पार्श्वाभ्यांसहकटिपृष्ठमूर्द्धसंयुक्तं ॥ हृत्तुहृदये १ शीर्षंमस्तकं १ तदनुपश्चाच्छिखा १ तत्तुत्रंकवचं १
अस्त्रं १ पार्श्वाभ्यांसहस्सहितेनरकटिपृष्ठमूर्द्धसंयुक्तं २ प्रयोगस्तु गोंहृदयाय १ पीं शिरसे १ जंशिखा
यै १ नंकवचाय १ वंअस्त्राय १ लंदक्षिणपार्श्वे १ भींवामपार्श्वाय १ यंकट्यै १ स्वांपृष्ठाय १ हांमूर्द्ध्नि ॥ अथा
स्यमंत्रस्यबीजशक्तिमुपदिशन्देवताप्रकृतिविनियोगंदर्शयति वक्ष्येमंत्रस्यास्यबीजंसशक्तिवक्रीशक्रीवा
मनेत्रप्रदीप्तः सप्रद्युम्नावीजमेतत्प्रदिष्टंमंत्रः प्रद्युम्नोजगन्मोहनोयं १ अस्यमंत्रस्यबीजंसशक्तिपाका
हितंवक्ष्येइत्यन्वयः तत्रबीजमाह वक्रीककारः शक्रोलकारोस्यास्तीतिशक्रीपुनः कीदृशः वामनेत्र
णचतुर्थस्वरेणप्रदीप्तोयुक्तः पुनः कीदृशः प्रद्युम्नेनविंदुनासहितः सप्रद्युम्नः तथाक्लींइतिसिद्धंभवति एत
दस्यमंत्रस्यबीजंप्रदिष्टं अयंमेववप्रद्युम्नोमंत्रः काममंत्रइत्यर्थः अयमेववजगन्मोहनोमंत्रः १२ शक्तिमाह हंसोम १९

दोवत्कहस्ताभ्युपेतश्चोत्रीभेत्रायचितोसौप्रगात्मा प्रोक्ताशक्तिः सर्वगीर्वाणहृदैर्वघस्याग्रेवल्लभाकाम
देयं ॥ हंसः सकारः कीटश्चः मेदोवकारः वक्रहस्तमाकारस्ताभ्यामभ्युपेतः संवद्धः तथायोत्रीहकारः
किंभूतः नेत्रादिराकारस्तेनान्वितः तथावस्वाहाश्चनिसिद्धं असौप्रगार्णावर्णादयात्मिकाशक्तिः प्रोक्ता
कीटश्चीशक्तिः अग्रेर्वल्लभा तथाकामदाकीटघास्यवक्रैः गीर्वाणहृदैर्देवसमहैर्वघस्य ॥ अथविनि
योगमाह विनियोगोस्यमंत्रस्यपुरुषार्थचतुष्टयो कृत्स्नः प्रकृतिरित्युक्तोदुर्गाधिष्ठानदेवता ॥ अस्य
मंत्रस्यपुरुषार्थचतुष्टयसाधनायप्रयोगइत्यर्थः मंत्रोत्पादकमाह प्रकृतिरिति अस्यमंत्रस्यकृत्स्न
प्रकृतिर्मूलकारणमित्यर्थः अधिष्ठानदेवतामाह दुर्गेति अस्यमंत्रस्यदुर्गाअधिष्ठानदेवतेतिकथि
ता ॥ अथमंत्रार्थमाह गोपायतिसकलमिदंगोपायतिपरंप्रमीयमितिगोपी प्रकृतिस्तस्याजा
तेजनइतिमहदादिकंपृथिव्यंतं ५अनयोर्गोपीजनयोः समीरणादाश्रयचतोव्याप्या वल्लभइत्युप
दिष्टंसांद्रानंदेनिरंजनंज्योतिः ५५ स्वाहेतिस्वात्मानंगमयामीतिस्वतेजसेतस्मै यः कार्यकारणापाः
परमात्मेत्यखुनैकतास्यभवेत् ९८ गोपायतीहि इदंसकलंनामरूपाभ्यांव्याकृतंजगत्तंगोपा
यतिरक्षतितथापरंप्रगोसंपरब्रह्मस्वरूपंगोपायतिअज्ञानचेनविषयीकरोतीतिश्रुत्यात्यागो

पीप्रकृतिरविद्या तस्याः प्रकृतेर्जातमिति व्युत्पत्त्या महत्तत्त्वादिकं पृथिव्यंतं सर्वं कार्यं जनत इत्युच्यते इत्यर्थः १४
अनयोरिति अनयोर्गोपीजनयोरविद्यातत्कार्ययोः समीरणादंतर्यामित्वेन प्रेरणान्नियमनात् आश्रयचेत
धिष्ठानचेतनव्याप्यापकतया वल्लभः स्वामीत्युपदिष्टं कश्चित्तेन परंज्योतिर्ब्रह्मत्वेन त्वमिति यावत् कीदृशं सां
द्रानंदं निरतिशयानंदं तदात्मकं निरंजनं निर्मलमित्यर्थः १५ स्वाहेति स्वाहा इति शब्दस्येत्ययमर्थः इति किं
तस्मै गोपीजनवल्लभस्य तेजसे स्वप्रकाशाय अहं स्वात्मानं जीवस्वरूपं गमयामि समर्पयामि परमात्मरूपं जीवा
कारं करोमीत्येवं स्वाहे शब्दस्यार्थ इति संबंधः तस्मै कस्मै इत्याशंक्याह यः कार्यकारणयोरनयोः प्रकृत्योरीशः
स्वामी तथा परमात्मा सच्चिदानंदात्मा च इत्यनेन प्रकारेणास्य उपासकस्य मंत्रस्यैकता ब्रह्मात्मकता भवती
त्यर्थः १६ अथ प्रकारांतरेण मंत्रार्थमाह अथवा गोपीजन इति समस्तजगदवनशक्तिसमुदायः तस्य स्वा
तत्स्य स्वामी वल्लभ इति निर्दिष्टः १७ अथवा गोपीजन इति शब्देन समस्तजगतः अवनशक्तीनां समुदा
यः कथ्यत इत्यन्वयः गोपायंति पालयंतीति गोप्यः पालनशक्तयस्तासां जनः समूह इति व्युत्पत्त्या तेन
दर्थोऽभिहितो मल्लकृता तस्येति तस्य शक्तिसमूहस्य स्वातन्त्र्यस्य शक्तिशक्तिमतोरभेदविवक्षया
स्वात्माभिन्नस्य स्वामीति येनाश्राश्रयो वल्लभ इति व्युत्पत्त्या गोपीजनवल्लभ इत्यनादिष्टः कथितः

त्यर्थः स्वाहाशब्दार्थोत्रएवंविवदेव लघुदीपिकाकृतनस्तत्रभवनशक्तिसमुदाय इयत्रभवनेस्थितिस्तद
र्थशक्तयः जरापालिन्यादयष्कलास्तासां समूह इत्यर्थः जराद्यपालिनीत्याद्याः प्रोक्ताः षट्स्थितयेक
ला इति हृद्योक्तेः तस्य शक्तिसमूहस्य स्वामी नायक इति व्याचक्षते ७ मंत्रस्यार्थांतरमाह अथवा व्रजयु
वतीनां दयितायजुहोमि मामदीयमपि इत्यपि येत्समस्तं ब्रह्माणि सगुणो समस्तसंपत्यौ ८ गोपीजन
शब्दस्यार्थो व्रजयुवतीनामिति वल्लभायेत्यस्यार्थो दयितायेति स्वाहेत्यस्यार्थो जुहोमीति कर्माकांक्षा
स्वीये मां मदीयमपीत्यादि स्वात्मानं मदीयमपि स्वकृतनादिकं इत्यनेन प्रकारेण सगुणे सकले ब्रह्मा
णि समस्तं अर्पयेत्किमर्थं सर्वैश्वर्यायेत्यर्थः १८ अष्टादशाक्षरमुद्धृत्य तदंत्यान् कृष्णशब्दार्थमाह तत्र
शब्दः सत्तार्थो णश्चानंदात्मकस्ततः कृष्णः भक्ताघकर्षणाद्दपि तद्वर्णो चावमंत्रमयवपुषः १९ कृष्णा
शब्दः सत्तावाचकः णश्चानंदात्मकश्चानंदवाची शक्तिवलादित्यर्थः अन्ये तु कृष्णसत्तायामिति ङ्किवं ततः स
त्तावाचकः नंदश्चानंदने इति धातोरेकदेशग्रहणात् नकारश्चानंदवाचीत्याहुः तत इति ततो द्वंद्वकृते कृ
ष्णः सदानंद इत्यर्थः प्रकारांतरेण कृष्णशब्दार्थमाह भक्तेति भक्तानामघकर्षणात्पापपरिमार्जनात् अ
पि कृष्ण इत्यर्थः भक्तादिकर्षणादिति पाठे भक्तस्य कर्षणं स्वस्थानं नयनं अभक्तस्य कर्षणं नरकन

कृ॰ म
दी॰
१८

यनमित्यर्थः कर्त्तव्यः प्रकारान्तरेणापि कृष्णशब्दार्थमाह तद्वर्णेति वाच्यवाचकयोरभेदात्कृष्णमंत्रमयवपु
पुषः कृष्णस्य तद्वर्णा चान्तकृष्णवर्णशरीरचाकृष्णस्य इत्यर्थः १९ अथ गोविंदशब्दार्थमाह गोःशब्दवाचकत्वाज्ज्ञानं
तेनोपलभ्य इति गोविंदः वेत्तीति शब्दराशिं गोविंदो गोविचारणादपि वा २० गौर्ज्ञानं गोशब्दो ज्ञानवाच
क इत्यर्थः अत्र हेतुमाह शब्दवाचकत्वादिति गोशब्दस्य ज्ञानवाचकत्वादित्यर्थः तेन गवा ज्ञानेन उ
पलभ्य इति अस्तु तत्त्वा गोविंदः विद्लाभे इति धातुः गोशब्दः शब्दराशिवचनः धातुश्च विद ज्ञाने इत्य
भिप्रेत्यार्थान्तरमाह वेत्तीत्यादि शब्दराशिंमन्त्रकं वेत्तीति गोविंदः प्रकारान्तरेण गोविंदशब्दार्थमाह
गोविचारणादपीति गोशब्दः शब्दमात्रवचनः धातुश्च विद विचारणे तथा च शब्दानां विचारणाद्गोविंदः अ
पि शब्देनान्यदर्थत्रयं सूचितं तथाहि गवामिंद्रियाणां विचारणात् अनियतविषयेषु प्रवर्त्तनाद्गोविंदः य
द्वा गवां हितपरपशूनां विचारणात् पुण्यपापेषु प्रवर्त्तनाद्गोविंदः गावः पशवो हि पादश्च उष्यादश्चेति श्रुतेः यद्वा
गवां धेनूनां विचारणाद्रक्षणाद्गोविंद इति २० अथाष्टादशाक्षरमन्त्रस्य सिपतेः भिधेयत्वक्रमं स्वर्थविभक्त्या मंत्रास्य
वं मन्मथबीजादथ पश्चात् स्यात्तं वेदष्टादशवर्णो मनुवर्यो गुह्याद्गुह्यो वांछितचिंतामणिरेषः २१ मंत्रा
दशाक्षरगोपालमंत्रात् स्वं मन्मथबीजात् पश्चात् अथ वेन यदि एते अभिधे नामनी कृष्णगोविंदाख्ये १८

18

अनुक्रमशः अनुक्रमेण तया विभक्त्या प्रत्येकं चतुर्थ्या विभक्त्या सहितो स्यात्तेन तदापञ्चः अष्टादशवर्णः मनुवर्यः
सर्वमंत्रश्रेष्ठो भवति कीदृशः गुह्यादपिगुह्यः गुप्ततमः तथाचिंतामात्रेणाभीष्टद इत्यर्थः २१ अथास्यऋष्यादि
कमाह एवंप्रदिष्टे मुनिदेवते स्यछंदोस्य गायत्रमशेति संततः अंगानि मंत्राणि च बन्धुतुकैर्वमावसानानि
युगार्णामस्त्रा २२ अस्य मंत्रस्य एवं मंत्रसंवेधितया प्रदिष्टे मुनिदेवते ज्ञातव्ये इदं न कल्पभेदाभिप्रायेण क
स्मिंश्चित्कल्पे ब्रह्मा मुनिरस्य मंत्रस्यास्य ऋषिर्ब्रह्मा गायत्रं छंद उच्यत इति सनत्कुमारसंहितोक्तेः सेतो
स्यग्मपत्रे छंद उष्णीति वदंति अंगानीति मंत्राक्षराणां वतः संख्याकैश्चतुष्कैः वृत्तभिश्चतुर्भिर्वर्णैः बो
उष्णात्वैः हत्वावमीवसानाविकववीतातिचत्वार्यंगानि भवंति अवशिष्टं युगार्णं वर्णद्वयं अस्त्रं स्वाव्ये
मंगं भवतीत्यर्थः क्लीं कृष्णाय हृदयाय नमः गोविंदाय शिरसे स्वाहा गोपीजनवल्लभाय शिखायै वषट् वल्लभा
यकवचाय हुं स्वाहा अस्त्राय फट् इति अंगन्यासं कुर्यादिति फलितार्थः अत्र न्यासस्तु संहितायामेवयुक्तः
मूर्द्धि भाले भ्रुवोर्मध्ये नेत्रयोः कर्णयोः घ्राणे कंठे विदोर्मूले हृदयोदरनाभिषु लिंगमूले तथा
पार्श्वे कटिजान्वोश्च गुल्फयोः तथापादयोश्च समस्तेन व्यापकं विन्यसेन्मनेरिति ध्यानं च तत्रैवोक्तं कला
यकुसुमश्याममंभोजदलनिभेक्षणं वेणुनादरतं देवं बर्हभारावतंसकं दिव्यपीतांबरधरं हर्षणं चं

क्र·म·
दी
१५

इतिभानंतं वन्यैस्तमालपुष्पैश्च शोभितं वनमालया नेत्रोत्पलैश्च गोपीनामर्चितं सुंदराकृतिं हारकेयूरमु
कुटकुंडलोदरबंधनैः २१ विराजमानं श्रीवत्सकौस्तुभोद्भासितोरसं गोपकन्यापरिवृतं मूले कल्पतरोः स्थि
तं पुरश्चरणमपि तत्रैवोक्तं उक्तं लक्षं कृतजपो गोस्तनानां वर्द्धयेत्सुतं त्रिलक्षं द्वापरे लक्षं चतुस्कं स्तुतिभिः कलौ
तर्पयेच्च दशांशेन मधुयुक्तेन पयोभसा कुर्याद्दशांशतो होमं ततः सिद्धो भवेन्मनुः द्वितीयपंक्तिष्टः २२ अ
स्यास्य बीजादिकमाह बीजं शक्तिः प्रकृतिर्विनियोगश्च पूर्ववदस्य पूर्वतनस्य मनोरथ कथयामि न्यास
मखिलसिद्धिकरं २३ अस्य मंत्रस्य बीजं शक्तिः प्रकृतिर्विनियोगश्च पूर्वमंत्रवत् ज्ञेयः पूर्वतनस्येति अ
ष्टादशाक्षरस्य पूर्वतनस्य मनोर्दशाक्षरगोपालमंत्रस्य अखिलसिद्धिकरं न्यासं कथयामीत्यन्वयः २४ प्रतिज्ञातं
न्यासं वर्णयति व्यापय्य पाणी हस्तयोर्मंत्रमंतर्वाह्यपार्श्वेनाथ हृदं बुधेना न्यासो वर्णैस्तारपुटगपीतरस्यैर्विंदुहृत्रे
सेर्हार्दहृद्यैर्विधेयः २५ अथानंतरं बुधेन वर्णैर्दशाक्षरैर्न्यासोपि धेयः किं कृत्वा हस्तयोरंतर्मध्ये हस्त
योरुपरिष्टहस्तयोः पार्श्वे मंत्रं दशार्णं व्यापय्य संव्याप्य कीदृशं मंत्रं तारकं प्रणवपुटितं कीदृशैर्दश
वर्णैर्न्यासो विधेयः तारपुटमीतरस्यैः प्रणवपुटितैः तथा विंदुहृन्नेसः शिरो लं कारो येषां तैः सानुस्वारैरित्य
र्थः तथा हार्दनं नमः पदेन एषूहीमनोहरैः श्रीं गोः श्रीं नम इत्यादिः प्रयोगो बोध्यः २५ वर्णन्यासस्याना १५

19

निदर्शयति पाणिद्वयाङ्गुलीपर्वाण्यपि दशसु पृथक् दक्षिणाङ्गुष्ठपूर्वं वामाङ्गुष्ठावसानं न्यसेत् विशद
धीः सृष्टिहृत्क्रमाकरस्थ अङ्गुष्ठद्वंद्वपूर्वा स्थितिर्हृदभयकरे संहृतिर्वामपूर्वा दत्ताङ्गुष्ठान्तिके तद्वयमपि सृज्
ति स्थित्युपेतं वकार्यं २९ दशाङ्गुष्ठाद्याङ्गुष्ठाङ्गुलीषु पृथक् प्रत्येकं त्रीणि पर्वाणि अधिपर्वत्रयं व्याप्य अन्ये
न त्रीणि पर्वाणीति पर्वत्रये अग्रधीत्यङ्गुल्यग्रेव पृथक् प्रत्येकं तथा च प्रथमपर्वणि अग्रे द्वितीये गो अग्रे दत्त ती
ये नमः अङ्गुल्यग्रे एवमन्यत्रापीत्यर्थः दक्षिणाङ्गुष्ठः पूर्वं न्यासादौ यथा स्यात्तथा वामाङ्गुष्ठः अवसाने
न्यासीते यथा स्यात्तथा विशदधीः प्रहृष्टो न्यसेत् पकवरं स्यात् सृष्टिहृत्क्रमाकरे दृष्टिन्यासप्रकारकथितार्था
त्यर्थः अङ्गुष्ठेति अङ्गुष्ठद्वंद्वं पूर्वं यत्र सा उभयकरे स्थितिः स्थितिन्यास उक्त इत्यर्थः संहृतिरिति वामाङ्गु
ष्ठः पूर्वो यत्र सा वामपूर्वा तथा दत्ताङ्गुष्ठो दक्षिणाङ्गुष्ठः अन्ते अवसाने यस्याः सा दत्ताङ्गुष्ठान्तिका संहृतिः अ
ये संहारन्यास उक्त इत्यर्थः एतद्वयमिति एतन्न्यासत्रयमपि सृजन्ति स्थित्युपेतं कार्यं सृतन्न्यासत्रयकरणा
नन्तरमपि सृष्टिस्थितिन्यासौ कार्याविवेवं सृष्ट्यादिन्यासपंचकं कार्यमिति फलितार्थः २९ अथ करे एव
स्थितिक्रमेणानैरेवाक्षरैर्दशसु स्थानेषु न्यासः कार्य इत्याह ततः स्थितिक्रमाद्बुधो दर्शीगकानि विन्यसे
त् तदंगपंचकं तथाविधिः समीरितः करे ३० ततोनन्तरं स्थितिन्यासक्रमेण दशाङ्गुलीषु बुधः दशा

क्र॰ म॰
दी॰
२०

20

गकानि विदशास्वरमंत्रवर्णान् विन्यसेत् तथास्थितिप्रकारेण तदंगपंचकं प्रणवद्वयांतर्गतं तत्तन्मंत्राव
रेदशांगुलिपुटन्यसेदित्यर्थः करन्यासमुपसंहरति विधिरिति अथ विधिः करे हस्तद्वये समीरितः कथि
तइत्यर्थः २३ अथ मंत्रपुटितमातृकान्यासं तत्र न्यासे च क्रमेणाह पुटितैर्मनुनाथमातृकार्णैरभिविन्यस्य
स विंदुभिः पुरोवत् अनुसंहृतिसृष्टिमार्गभेदादृशा तु चानि च मंत्रवर्णभाञ्जि २८ अथानंतरमनुनादशा
स्वरमंत्रेण पुटितैर्मातृकाचरैः सविंदुभिः सानुस्वारैः पुरोवत् ललाटादिक्रमेणाभिविन्यस्य च तदुप
श्चात् दशतत्त्वानि वक्ष्यमाणानि विन्यसेदिति शेषः कीदृशानि तत्त्वानि मंत्रवर्णभाञ्जि मंत्राक्षरोपे
तानीत्यर्थः तत्त्वन्यासे प्रथमं संहारस्तदनंतरं सृष्टिरिति क्रममाह संहृतिसृष्टिमार्गभेदादिति प्रथमं सं
हारक्रमेणानंतरं सृष्टिक्रमेणेत्यर्थः २८ संहारसृष्टिप्रकारं दर्शयति संहृतावनुगतो मनुवर्णः सृष्टि
वर्त्मनि भवेत् प्रतीपगतः उद्धृतिः खलु पुरोक्तवदेषां न्यासकर्म कथयाम्यधुनाहं २९ असौ मनुवर्णो मं
त्रश्रेष्ठः संहृतौ संहारन्यासे तु अनुगतो यथाक्रमोपेतो भवेत् सृष्टिन्यासे प्रतीपगतः विपरीतो भवेदित्यर्थः उद्धारप्र
कारमाह उद्धृतिरिति खलु निश्चितं एषां तत्त्वानां उद्धृतिः पुरोक्तवत् एवं तत्र न्यासोक्तवत् कार्या मंत्रासरा २०
नंतरं परायस्त अथ तत्त्वनाम अथ आत्मने नमः इत्युक्तक्रमेणेत्यर्थः न्यासकर्मेति अधुना संप्रति न्याससंबंधितत्त्वनाम न्यास

स्यानं च कथयामीत्यर्थः॥२१॥ तत्र तच्चतामान्याह। महीसलिलपावकानिलवियंति गर्वो महान् पुनः प्रकृतिपु
रुषौ परस्मादिति न्यासत्रयं। पदाद्युहृदयास्यकान्यपि तु पंचमध्ये हृदयं च यं सकलगं तनौ न्यसेत्तद्विपर्यासतः॥२२॥
पृथिव्यादीनि पंचभूतानि गर्वो अहंकारः महान् महत्तत्त्वं च प्रकृतिः पुरुषः परस्मात्मा इति दश तत्त्वानि तत्त्वपदवा
च्यानीत्यर्थः उत्तरार्द्धेन्यासस्थानमाह अथपदेति अथ पंचभूतानि पदाद्युहृदयास्यकान्यपि पदयोः अधो लिंगे
हृदये आस्ये केशिरसि अथ इति समामार्थे एषु पंचसु स्थानेषु क्रमेण पंचभूतानि न्यसेत् तन्मध्ये हृदये तत्त्वत्रयं
अहंकारमहत्त्वं च सकलमंगे केसकलांगव्यापकं तत्त्वत्रयं प्रकृतिपुरुषपरात्मं तद्विपर्यासतः इति तदनं
तरं उक्तसंहारविपर्यासतः विपरीतरीत्या न्यसेदित्यर्थः ॐ गों नमः पराय पृथिव्यात्मने नमः इति पादद्वये
एवं क्रमेण पंचमंत्रान्तरोपेतपंचभूतन्यासः पादहृदयमुखमस्तके कार्यः ॐ नमः पराय अहंकारात्मने च
नमः हृदये ॐ भां नमः पराय महदात्मने नमः हृदये ॐ यं नमः पराय प्रकृत्यात्मने नमः सर्वांगे ॐ स्वा
नमः पराय पुरुषात्मने नमः सर्वांगे ॐ ह्रीं नमः पराय परमात्मने नमः सर्वांगे इति संहारः ॐ ह्रां नमः परा
य परमात्मने नमस्त्यारभ्य ॐ गों नमः पराय भूम्यात्मने नमः इत्यंतः सृष्टिन्यासः कार्य इति विवक्षितोऽर्थः॥२३॥
अथ यं च तत्त्वन्यासो मेयपि गोपालमंत्रेषु कार्य इत्याह गुप्ततमो यं न्यासः संप्रोक्तस्तच्च दपाकपरिच्छेमतः का

योन्येष्वपि सहितो गोपालकमन्त्रेष्वष्टादितिफलसिद्ध्यै ३१ ततदशाकेन परिक्रमः चदितः अतिशयेन गुप्तः अ
यं संशोक्तो न्यासः सद्भिः अन्येष्वपि गोपालमंत्रेष्वष्टादितिस्वीयफलसिद्ध्यर्थं कार्यः ३१ अथ न्यासान्तरमाह
आकेशादापादं दोर्भ्यां अवष्टादितमथमनुवर्णं न्यसेद्दृष्टिनेत्रिशः मूर्द्धन्यक्ष्णोः श्रुत्योर्घ्राणे मुखहृदयज
ठरलिंगजानुपत्सु तथाक्षराणि न्यसेत् ३२ अथानंतरं भुवष्टादितं अष्टावष्टादितं मनुवर्णं दशाक्षरमंत्रमा
केशादापादं केशमारभ्य पादपर्यंतं त्रिशस्त्रिवारं वष्टाक्षि स्वदेहे दोर्भ्यां न्यसेत् अन्ये तु केशात्पादादि
ति पाठमाश्रित्य आकेशान्मूर्द्धादिपादपर्यंतं आपादात्पादाव रभ्य केशपर्यंतं त्रिर्न्यसेदित्यर्थमाहुः आ
पस्सृष्टिस्थितिसंहारक्रमेण मंत्राक्षरैर्न्यासः कार्य इत्याह मूर्द्धनीत्यादिना तथाक्षराणि अष्टावष्टादितदशा
क्षराणि मूर्द्धादिदशस्थानेषु न्यसेत् मूर्द्धादीन्येव दर्शयति मूर्द्धनीत्यादि अत्र मूर्द्ध्न्येकं नेत्रयोरेकं श्रोत्रयोरेकं
नासापुटयोरेकं मुखहृदयजठरलिंगोष्ठेकैकं जानुद्वये एकं पादद्वये एकमिति दशाक्षराणि न्यसेदित्य
र्थः ३३ सृष्टिन्यासमुपसंहरन्नेव स्थितिसंहारावाह उक्ताः सृष्टिः पुष्टेः स्थितिरपि मनुभिरभिहिता
हृदादिमुखान्तिका संहारोंघ्र्यादिमूर्द्धान्तस्त्रितयमिदमिति निरवयेव ३४ पुष्टेरेषां सृष्टिरुक्ता अयं सृष्टि
न्यासः पुष्टेहृत्करस्त्यर्थः स्थितिरपि स्थितिन्यासोपि मनुभिर्हृदयादिमुखान्तिका अभिहिता हृदयमा २१

२१

रःखलपर्यंतं स्थितिन्यासः कथित इत्यर्थः अत्र क्रमः हृदयजठरलिंगजानुपादमूर्द्धादिष्वणाद्याणान्तवोनी
ति संहार इति संहारः अङ्गुष्ठादिमूर्द्धान्तपादावारभ्य मस्तकान्तः संहारन्यासो मुनिभिः कथित इत्यर्थः अत्र
मेवादिवर्णान्प्रतिलोमेन देयानि न्यासस्थानानि व सृष्टिन्यासान्प्रतिलाभेन ज्ञेयानि न्यासत्रयमुपसंहरति
त्रितयमिति रथवयेबोति ३३ एतन्न्यासत्रयानुष्ठानानंतरं पुनः सृष्टिस्थितिन्यासौ कार्याविन्याह सृष्टिमत्वा स्थि
तिन्यासः संहारांतो मस्करिवैखानसेषु विहितो यां स्थित्यंतो गृहमेधिषु सृष्ट्यंतो वर्णिनामिति प्राक्तः ३४
ब्रह्मपदादेतत्रितयकरणानंतरं पुनः सृष्टिस्थितिं वरवपावितत्त्वयः तथावपयन्यासाः कार्या इत्यर्थः
प्रयोगस्तु गोनमः पीनमः इत्यादि अणयेषामाश्रमिणां यदंतो न्यासस्तं दर्शयति न्यासः संहारांत इत्यादिना
अयं न्यासः मस्करिवैखानसेषु संहारांतो विहितः मस्करी संन्यासी वैखानसो वानप्रस्थस्तयोर्वाभ्यां न्यास
त्रयमेव कार्यमित्यर्थः गृहमेधिषु गृहस्थेषु अयं न्यासः स्थित्यंतो विहितस्तथा गृहस्थैः पंचन्यासाः।
कार्या इत्यर्थः वर्णिनां ब्रह्मचारिणामयं न्यासः सृष्ट्यंतो विहितस्तथा च ब्रह्मचारिभिर्न्यासचतुष्टयं कार्य
मित्यर्थः इति प्राक्तः इति पूर्वोक्तमर्थं जानन् आगमज्ञा प्राक्तः इत्यर्थः ३५ प्रकारांतरेण गृहस्थादिषु
विरक्तादिषु संहारांतनादितियमानाह वैराग्यस्तु यजि गृहस्थे संहारकेविदाक्रा कार्याः सहजानो वत

क्र॰ म॰ वासिनिरस्थितिं वविद्यार्थिनां सृष्टिं ३५ वैराग्ययुक्ते गृहस्थे संहारात्मेवन्यासं वैत्रयमाज सहजानोसप
टी॰ त्नीके वनवासिनि स्थित्यं तेन्यासं पंचकमाज ब्रह्मचारिभिन्नानां विद्यार्थिनां सृष्टं तेन्यासचतुष्टयमाज
२२ रित्यर्थः ३५ उक्तान्न्यासस्यांगुलिनियमं दर्शयति शिरसि विहितामध्यास्येयानिशितर्जनिकात्विनाभ्र
वसिरहितांगुष्ठामध्ये ष्ठाधितोपकनिष्ठिका ३६ नसिचवदने षर्वाः सज्यायसी हृदि तर्जनी प्रथमयुता
वमध्यानाभौष्ट्रवाविहिताशिवे ३७ तापवांगुलयोज्ञाद्वोः सांगुष्ठास्ताः पदद्वये स्यनाणीयोर्विनिमयोनांगुलि
स्यानयोर्भवेत् ३ शिरसीति मध्यमांगुल्याशिरसिन्यासः कार्यइत्यर्थः सेवति मध्यमतर्जनीभ्यामस्येन्यासः
कार्यइत्यर्थः भ्रुवसीति अंगुष्ठरहिताभिः सर्वाभिः कर्णयोर्न्यासः कार्यइत्यर्थः सोपेति ज्येष्ठेति ज्येष्ठेति नासिवना
सास्वगले अंगुष्ठानामिकाभ्यान्यासः कार्यइत्यर्थः ४ अनसिवृवदनइति सर्वांगुलीभिर्वदनेन्यासः कार्यइत्यर्थः
सज्यायसीति हृदि सज्यायसी सांगुष्ठा तर्जनी विहिते त्यर्थः प्रथमेति प्रथमयुतानांगुष्ठयुक्ताम
ध्यानामिलाद्यितेजठरेविहितेत्यर्थः नाभिपदस्य यथाक्रान्तपवार्थ इति त्यत्ते अवोविहिताश्रोत्र
युगलेयाविहिताः अंगुष्ठरहिताः सर्वास्ताभिरेवशिवे लिंगेन्यासः कार्यइत्यर्थः नाभौतयाविहिता इति पाठे
यथानाभावंगुष्ठयुतामध्यमतयाशिवे लिंगेपीत्यर्थः ३७ तापवेति जान्वोस्तापवं अंगुष्ठरहिताः सर्वास्तपएवविहिता इत्यर्थः २२

22

पदद्वये सांगुष्ठाः सर्वांगुलयो विहिता इत्यर्थः स्थानवर्णयोरित्यादि हृष्टादिन्यासे स्थानार्णयोरेव विति
मयो भवति तथा हि स्रष्टौ मूर्द्धा मणौ स्थितौ हृदये गौ सं...तौ पादद्वयोः गौ अंगुलौ त्वनन्तरत्याहृतोऽक्ष
भी निरष्टौ स्थितौ सहनौ च यत्र स्थाने याङ्गुलिर्विहिता इत्यर्थ पदद्वये सानुषे वांगुल्या तत्र स्थाने न्या
सः कार्य इत्यर्थः ३८ अथ भूतिपंजरन्यासमाह वक्ष्ये परं न्यासवरं भूत्यभिधं भूतिकरं मंत्रवर्णाहुति
मयं गुप्तमं मंत्रिवरैः ३९ अपरं भूत्यभिधं भूतिनामकं न्यासवरं पामि कीदृशं भूतिकरं ऐश्वर्यकरं
तथा मंत्रदशाहुतिमयं मंत्रदशाहुतिघटितं तथा मंत्रिवरैर्गुप्ततमं ३९ भूतिन्यासस्य स्थानान्या
हृद्वा आधारध्वजनाभिहृत्कलमकांसेषु हृदये कंधरानाभ्योः कुक्षिपृष्ठोरुजानुगले पार्श्वापरश्रो
णिषु कांसादिक्षितिनः कपोलकरपत्संधग्रशाखासकेनन्याव्यादि दिशाम्बमूर्ध्नि सकले दोःसाश्व
सक्तोस्तथा ४० पिंडोद्भास्वकंठावधेतलेदकंदभुजानुश्रयपार्श्विक्कुमर्माणास्मन्नूच्छातन्त्यसेत्कुहात्रांगु
त्तवदोजपार्श्वस्फिगुरुस्थलीजानुजंघांघ्रिपु हृत् ४१ आधारो हृवर्णस्याधो मूलाधारस्थाने ध्वजोलिंगं
नाभिः प्रसिद्धा हृत् हृदयं गलः स्पष्टं अंसद्वयं कुरुद्वयवपत्तेश्च दमास्तत्प्रथमाश्चाहुति कंधराचाटा कंधरा
कंठ इत्यन्ये नाभिः कुक्षिः हृत् स्तनद्वयं पार्श्वद्वयं अपरः पृष्ठदेशः श्रोणिः कटीश्च परः श्रोणिपः पर

क्र॰ म॰
दी॰
२३

23

भागः श्रोणीर्जघनप्रदेशः इत्येके पञ्चदशस्तद्द्वितीयाश्रावृत्तिः कंशिरः आस्यमखं अक्षिनेत्रद्वयं श्रुतिः
श्रवणद्वयं मेऽनि नासिकाद्वयं कपोलद्वयं पञ्चदशस्तत्तृतीयाश्रावृत्तिः करयोः संध्यग्रशाखास्वसंधि
शुक्लकपक्षे परमणिवंधीपुलिमूलेषु अंगुल्यग्रेषु तथापि चांगुलीषु पञ्चदशस्तद्दक्षिणकरे चतुर्थ्याश्रा
वृत्तिः एवं वामकरे पंचमाश्रावृत्तिः एवं स्फिक्जानुजंघांगुल्यंगुलिमूलेषु पत्तिषु अंगुल्यग्रेषु तथा
पि चांगुलीषु पञ्चदशस्तद्दक्षिणपादे षष्ठ्यावृत्तिः एवं वामपादे सप्तमावृत्तिः अतएव हस्तपादयोर्न्या
सवत्तष्टयमिति त्रिपावितः केन त्वमादीति केपस्तकमध्योतस्पृगस्तकस्पृष्टवीदिचतुर्दिक्षु सक
लेऽस्मिन्नमसमस्तके मध्ये दक्षिणे नादो सेव्यत्र वाद्यहृदये व्यापकतया तथा सर्वेभ्यः हृत्कमलस्याधिष्ठाता
यो मध्यप्रदेशयोः पञ्चदशस्तदष्टमावृत्तिः शिरोत्यासेति शिरोमस्तकांत्यक्षिनेत्रद्वयं आस्यमुखोक
ठरव्योगलः हत्कद्वयोर्हृदमदरं कंदो मूलाधारः स्वाधिष्ठानं कंदहत्यपरे अप्पुलिंग जान्विति जानु
द्वयं प्रपदिति पाद‌द्वयं पञ्चदशस्तन्नवमावृत्तिः श्रोत्रगंडेति श्रोत्रद्वयं गंडद्वयं अंसद्वयं स्तनद्व
यं पार्श्वद्वयं स्फिक्जघनद्वयं अरुस्थलीत्रद्वयं जानुद्वयं जंघाद्वयं अंघ्रिद्वयं एतेषुदशस्तद्दे
शदशमावृत्तिः इत्थमनेन प्रकारेण मन्त्रज्ञानमेतत्संबंधान्न्यसेदित्यर्थः ॐ नमः आधारेपीनमः २३

लिंगेइत्यादिःप्रयोगःकार्यः ४१ एतन्न्यासस्यफलमाह इतिकथितंविभूतिपंजरंसकलस्वार्थध
र्ममाह्लादं नरतरुणीमनोनुरंजनं हरिचरणाब्जभक्तिवर्द्धनं ४२ इत्यनेनप्रकारेणविभूतिपंजरंकथि
तंकीदृशं सकलानांपुरुषार्थचतुष्टयदानेनपुरुषनारीचित्ताह्लादकं हरीति हरिचरणाब्जयोर्भ
क्तिवर्द्धनं ४२ अथमूर्त्तिपंजरन्यासमाह स्फूर्त्तयेप्यास्यमंत्रस्यकीर्त्यतेमूर्त्तिपंजरं आर्त्तिग्रहविषा
रिघ्नंकीर्त्तिश्रीकांतिपुष्टिदं ४३ अथास्यमंत्रस्यस्फूर्त्तयेउद्दीपनायमूर्त्तिपंजरंकीर्त्यतेकीदृशं आ
र्त्तिः पीडा ग्रहः सूर्यादिजनितमशुभं विषंस्थावरजंगमं अरिः एतान्हंतीतिआर्त्तिग्रहवि
नाशनंकीर्त्तिःप्रथा श्रीःसंपत्तिःकांतिः सौंदर्यंपुष्टिर्बलंतन्ददं ४३ अथन्यासमनुदर्शति केशवादि
युगपक्षमूर्त्तिभिर्धान्तपूर्वमिहिरान्नमोंतिकान् द्वादशाक्षरभवाक्षरैःसह क्लीववर्णरहितैःक्र
मान्न्यसेत् ४४ केशवादीनांयुगपक्षमूर्त्तिभिर्द्वादशमूर्त्तिभिः सहधान्तपूर्वमिहिरान् द्वादशादि
त्यान्क्रमेणन्यसेत् कीदृशान्आदित्यान् नमोंतिकान्नमः पदांतान्पुनः कैः सहद्वादशाक्षर
भवाक्षरैः वक्ष्यमाणद्वादशाक्षरस्थैर्द्वादशाक्षरैः सहेत्यर्थः तथाक्लीववर्णरहितैः ऋॠऌॡएत
च्चतुष्टयरहितैः स्वैरकारादिभिर्द्वादशभिः सह अत्रायंक्रमः आदौस्वरस्वदन्तद्वादशाक्षरपंच

क्र·म
दी·
२४

24

रेतनः केशवादिमूर्त्तिः ततश्चादित्यः ततो नमः पदं प्रयोगस्तु ओं श्रों केशवधातृभ्यां नमः इत्यादिः अन्ये तु ओं
श्रीं केशवाय धात्रे नमः इत्यादिप्रयोग इत्याहुः ४४ न्यासस्थानान्याह भालोदरहृद्गलकूबरके वामेतर
पार्श्वभुजांसगले वामत्रयपृष्ठककुत्सु तथा मूर्द्धन्यथ षड्युगवर्णमतः ४५ भाले ललाटे उदरे हृदये गल
कूबरके कंठे वामेतरपार्श्वे दक्षिणपार्श्वे दक्षिणभुजमूले दक्षिणगले वामत्रयेति वामपार्श्वे वामहस्तमू
ले वामगले वा पृष्ठे ककुदि पादद्वये एवं द्वादशस्थानेषु न्यास उक्तः मस्तकेपि द्वादशाक्षरं न्यसेदित्याह मूर्द्ध
नीति अथानंतरं तथा तेन प्रकारेण मूर्द्धनि षड्युगमेतं द्वादशाक्षरं न्यसेदित्यर्थः आवृत्तिपाठेप्ययमेवा
र्थः ४५ मस्तके सममनून्यासस्य प्रयोजनमाह चैतन्यात्मतवपुरर्ककोटितेजा मूर्द्धस्थो वपुरखिलं स वासु
देवः ऊर्ध्वस्थविमलपाथसीव सिक्तं व्याप्नोति प्रकटितमंत्रवर्णकीर्णं ४६ स प्रसिद्धो वासुदेवः मूर्द्ध
स्थः सन्नखिलं शरीरं व्याप्नोति स्वतेजसेति शेषः कीदृशो वासुदेवः चैतन्यमेवात्मतत्तदेव वपुर्यस्य
तथार्ककोटिरिव तेजो यस्य सः कीदृशं वपुः प्रकटिताः मंत्रवर्णाः द्वादशाक्षरमंत्रवर्णास्तैः की
र्णं व्याप्तं किमिव पयो व्याप्नोति ऊर्ध्वविमलपाथसे जले सिक्तं निक्षिप्तं कुम्भस्थदुग्धमिव ४६ विसर्प २४
जरस्य एवं कृत्यं दर्शयति प्रणीत्यादिनेत्येके तन्न मूर्द्धन्यकैः कृत्वेत्यादिनैव शारदोक्तत्वात् वस्तुत

ऽङ्घादीरन्यासज्ञानस्योपसंहरणमिति सृष्टिस्थितीदशपंचांगयुग्मं मन्त्रादित्रितयं कामहस्तं विन्यस्य
न्तश्रयायित्वा वमुंझाभूयोदिग्धादशाकं वंधनीयं ५७ सृष्टिस्थितीपुनः स्वदेहे विन्यस्य न्यादशपंचांगयुग्म
दशांगं पंचांगं च विन्यस्य मन्त्रादित्रितयं ऋषिछंदोदैवतत्रयं कामस्य हस्तशिरोमुखहृदयेषु विन्यस्य चि
न्त्यर्थः अनेन सृष्टिस्थिती पुनः कारयोर्विन्यस्येत्याकृत्स्नत्रविधिः समीरिता करस्थनेन करन्यासज्ञात
स्योपसंहृतचेतापकृतचाग मंद्रावत्समाणग्रथयिचावधावत्समाणेनास्त्रमंत्रेण मूपः पुनरपिदि
शीदशाकं वंधनीयमित्यर्थः ५७ अथ द्वादशान्तरमुद्धरति नादंतादेविश्वमूर्त्तिश्चशार्ङ्गी मांसान्तेनेवाय
मध्येस्थदेवा षट्‌हंद्वार्णोमंत्रवर्यः सउक्तः साक्षाद्द्वारं भुक्तिमुक्त्योः स्वरागम्या ५८ नादं प्रणवः हार्दं नमः विश्व
मूर्त्तिर्भकारः शार्ङ्गीणकारः मांसान्तस्य वकारस्यान्ते वसानेतेकारः वायमध्ये वाकारयकारयोर्मध्ये म
देवेत्यन्तरत्रैयं सुप्रसिद्धः षट्‌हं द्वार्णः द्वादशान्तरो मंत्रवर्यः उक्तः कीदृशः भुक्तिमुक्त्योः साक्षादद्वा
वधानेन स्वरागम्यद्वारं स्वरागमोपायमित्यर्थः ५८ द्वादशादित्यान्नाह धात्रर्यमभित्राख्यौ वरुणोंशुभ
गविवस्वदिंद्रयुताः पूषाख्यपर्जन्यौ च त्वष्टाविस्वश्च भानवः प्रोक्तः पतेद्वादशभानवः प्रोक्ताः एतेन
केषांता अर्थमामित्रः वरुणः अंशः भगः विवस्वान् इंद्रः पूषा पर्जन्यः त्वष्टा विष्णुः इति अथाष्टाद

क्र· म·
दी·
२५

25

पात्तरमेवन्यासमाह अथतत्पुगरंधाणिस्याहेमनोनौमनंतुवे स्वपत्तकरद्वंद्वेयेवांगमेगुलिपंचके ५१

अथानेनैरंतपुतः पुगरंधाणिस्यरंधाणान वानोपुगे अर्णाः अत्तराणिपकृतत्याक्षादशात्तरस्यमंत्रस्याहस्ता

तेतुवे राजदंतादिवाइंपुशाद्गस्यपरनिपातः करद्वंद्वेऽङ्गुलिपंचकेपंचांगंपूर्वोक्तमंत्राक्षरैः रचयेतन्यस

त नत्तमूर्द्धव्यापकव्यापित्रिधाः प्रणवं सकृत् मनजालिपयोन्यस्याभ्यः पदानि च सादरं ५ अथानंतरं त

तुअनंततोमनुमेत्रैत्रिशालिवारंव्यापकव्यापकतयाविन्यस्यतथासकृदेकवारंप्रणवंविन्यस्यअनंतरंमंत

लिपयः मंत्रवर्णाः न्यस्याः अथोनंतरंसादरंयुथासात्तथापदानिन्यस्यानीत्यर्थः ५ मंत्राक्षरन्यासस्थानमा

ह कचक्षविललाटभ्रूयुग्मांतरश्रवणाक्षियोयुगलवदनग्रीवाहृन्नाभिकयुग्मवंशाभूषन्यसेत्तन्मितधी

मानंत्रयोरत्नगाशिशिरसिश्रुवेनयनसवलहस्ताग्रिबपेत्पदपंचके ५१ कवानांकेशान्तानवविशि

रसि ललाटे भ्रूयुग्मांतरे भ्रूमध्ये श्रवणाक्षिनोयुगलेति श्रोत्रद्वये अक्षि

द्वये नासिकाद्वये वदने ग्रीवायां हृदये नाभौ । कयुग्मयेकटी ॥

द्वये पृष्ठद्वये मन्त्रां न्यसेत् ॥ अंशौ रेकजाचारैकेव तिबोध्ये ॥

ला ॥ ~ ॥ ॥ ~ ॥ ~ ॥ ~ ॥ ॥ ~ ॥ २५

तिबोध्यं शिरसि ध्रुवं प्रणवं न्यसेत् पदपंचकन्यासस्य स्थानान्याह नयनेत्यादि नयनद्वयं मुखं हृत्
गुह्ये अंघ्रिद्वये एतेषु मंत्रस्य पदपंचकेन न्यसेत् ५१ पंचांगानि न्यसेज्जूंयोमन्यादीन् न्यस्त्वैवं तत्स्वरूपं ध्या-
णो ध्येयो वक्ष्यमाणा वध्यामुद्रोपचाराः स्युः ५२ भूयः पुनरपि पंचांगानि शरीरे न्यसेत् अन्यस्मैवं केशवादिन्यास
मातृकादिवर्णादशार्णो नवतत्त्वे अत्र दशतत्त्वादिन्यासेषु मतं च द्विरावृत्तिर्विशेष इति लघुदीपिकाकारः अथा
नंतरं मंत्रोद्देशात्तराष्टादशाक्षरयोर्विधानं व्यतीयायाः सुल्ला मुद्रा वक्ष्ये ५३ हृदयादिगन्यासे मुद्राः प्र
दर्शयति द्वाभ्यां अंगुष्ठाग्रं हृज्जवोर्हस्तयोरपि भवेन्मुद्रा हृदये शीर्षके च अथोंगुष्ठावरमुष्टिः शिखा
याः करद्वंद्वांगुलयो वर्मणि स्युः ५४ नाराचमुष्टिरुन्नतबाहुयुग्मकांगुष्ठतर्जनीभ्यां ध्वनिस्त्व दिग्बंधविधा-
नं कथितास्त्रमुद्रा यन्त्राहिणी तर्जनी मध्यमे च ५५ अंगुष्ठाग्रं अंगुष्ठरहिताः हृज्जवः पद्मकाः हस्तयो
र्वाः हस्तांगुलयः हृदये मुद्रा भवेत् शीर्षके च शिरस्यपि एषैव मुद्रा भवेदित्यर्थः अथोंगुष्ठास्य मुष्टिः शि
खायां स्वयेनांगुलयो यां मुद्रा भवेत् करद्वंद्वांगुलयः सर्वा अपि हृज्जवः वर्मणि कवचे मुद्राः स्यु
वाच्या भवेयुरित्यर्थः ५६ नाराचेति ध्वनिः प्राहुः अस्त्रमुद्रा कथिता पद्मयः कीदृशो ध्वनिः नाराच
वन्मुष्टावत्सहोन्नतौ यो बाहू तयोर्युग्मकं द्वयं तस्यांगुष्ठतर्जनीभ्यामभिहताभ्यामुदितः पुनः

क्र॰ म॰
दी॰
२९

कीदृशाः विश्वक्चतुर्दिक्षु विषक्ताः विस्तीर्णाः यत्र मंत्रे प्रदिष्टानि तेषांगमस्ति तत्र मंत्रे तर्जनीमध्यमे मि
लिते मुद्रा ज्ञेया ५४ अथ वेणुमुद्रामाह ओष्ठे वामकरांगुष्ठो लग्नस्तस्य कनिष्ठिका दक्षिणांगुष्ठसंसक्तात
हालिष्ठा प्रसारिता ५५ तर्जनीमध्यमानामाः किंचित्संकुच्य चालिता नन् वेणुमुद्रेह कथिता सर्वप्रेयसी
हरेः ५६ वामकरांगुष्ठः ओष्ठे लग्नः कार्यः तस्य वामहस्तस्य कनिष्ठिका दक्षिणांगुष्ठे संसक्ता कार्या तत्कनि
ष्ठा दक्षिणहस्तकनिष्ठिका प्रसारिता वक्रा दीला कार्या उभयहस्ततर्जनीमध्यमानामिकाः किंचिद्
त्वं चालिता चालनीया ईदृश इह प्रोक्ता वेणुमुद्रा कथिता तयापास्त नरांगुष्ठा । हरेः प्रेयसी वल्लभा ५८
लोकेतेत्र प्रसिद्धत्वात् मालाश्रीवत्सकौस्तुभाः तत्वं तेषु तन्मुद्राणां मुद्रा बिल्वफलाकृतिः ५७ मालाश्रीव
त्सकौस्तुभमुद्राः अत्र प्रथमया नेयात् तेषां तत्र प्रसिद्धत्वात् तत्र गले वनमालाभिनयनं वनमालाः
उक्तानि तत्र वामकरतर्जनीकनिष्ठोपरि अधोमुख दक्षिणकरकनिष्ठतर्जनिके संयोज्य वामांगुष्ठो
परि दक्षिणकरस्य ओं नामिकामध्यमांगुलिद्वयं कृत्वा दक्षिणहस्तांगुष्ठो वा वामकरमध्यमाना
मिके कुर्यादेषा श्रीवत्समुद्रा वामकनिष्ठया दक्षिणकनिष्ठां निपीड्य वामानामिकया दक्षिणतर्ज
नीं च निपीड्य शिष्टवामांगुलित्रयस्य परिकृत्वा वामतर्जनीसहित दक्षिणहस्तांगुलित्रयमध्ये मेक २९

26

त्रयोजयेदेषाकोस्त्रभमुद्रा विल्वमुद्रामाह उच्यतइति अथुः तमुद्राणांमध्येभद्राश्रेष्ठा विल्वफलाकृ
तिर्यामुद्रासाउच्यते ५७ अंगुष्ठवाममध्येउन्नतरमितरांगुष्ठके नाधवधातस्याग्रपीडयित्वांगुलिभिराप
वनायामहस्तांगुलीभिः बध्वागाढं हृदिस्थापयन्तविमलधीर्ध्वाहरन्मारवीजंविल्वाख्यामुद्रिकेषास्तु
दामिहकथितागोपनीयाविधिज्ञैः ५८ वामेअंगुष्ठंउर्ध्वंउन्नतरंदंउत्कारम्हर्डंकुर्यात् अथानंतरंइतरां
गुष्ठकेनदक्षिणहस्तांगुष्ठेनवध्यातस्पष्टेदक्षिणहस्तांगुष्ठंतिर्यक्अग्रेत्यर्थः तस्याग्रंदक्षिण
करांगुष्ठस्याग्रेअंगुलीभिर्दक्षिणकरांगुलीभिः पीडयित्वाअवनानाअपिदक्षिणकरांगुलयोपिवामह
स्तांगुलीभिर्गाढंयथास्यात्तथाबध्वाविमलाधीभिर्दक्षिणकरांगुलीभिः पीडयित्वाअवनानाअपिद
क्षिणकरांगुलयोपिवामहस्तांगुलीभिर्गाढंयथास्यात्तथाहृद्यास्थापिता किंभूताविधिज्ञैः अ
काशैर्गोपनीया ५८ एतस्याः फलमाह मनोवाणीदेहैर्यदिहवदिवारात्रिविहितंममत्यामत्यावा
नदविलमसोज्झकृतवयं इमांमुद्रांज्ञात्वानोतपयाति नरस्तेषुरगणानमेत्यस्याचीनाभवतिसत
तसर्वजनता ५८ अमोनरइमांमुद्रांज्ञानन्तनन् अविलंडुस्त्रनवयंकपयातिहरीकरोती यत्
मनोवाणीदेहैः अमत्यामत्यावादिवारात्रिविहितंदिवारात्रौवकृतंयदिहवक्षणावापिविहितमिति

क्र॰ म॰ दी॰ क्वचित्पाठस्तदा हृज्जन्मानिजस्मोनेरेवविहितमित्यर्थः तथा स्वरगणाश्रुपितेनमीति तथा स्वसमुद्राकर्णैः स
वेजननासनतेश्रधीनाभवति ५४ अथास्त्रमंत्रं कथयति प्रणवहृदोरवस्यने सचतुर्थ्यस्वदर्शनेन तथास्त्र
पदंच उल्काफडंतपमनाफलयेत्मनुनास्त्रमनुद्यादशाहरितः ५५ प्रणवं तकारः हृत् नमः एतयोरवसा
२८ नेचतुर्थीविभक्तिसहितं स्वदर्शनपदं तथा चतुर्थ्यंतमस्त्रपदं फट्शाहांतमन्त्राश्रमनामनुनाश्रस्त्रमनु
यादशाहरितोदिषाः कलयेत् बध्नीयादित्यर्थः ५६ प्रकृतं न्यासजातमुपसंहरन्वाग्निमपटलेवक्ष्यमा
णं ध्यानं सूचयति इतिविधायसमस्तविधिंजनास्तिनिविनाशविधानविशारदं कृतिविस्तरणमजंम
27 नविग्रहं स्मरतगोपवधूजनवल्लभं ५७ नरः गोपवधूजनवल्लभं कृष्णं स्मरतु किं कृत्वा इति पूर्वो
क्तप्रकारेण समस्तविधिं समग्रन्यासादिकं विधाय कृत्वा कीदृशं कृष्णं जनानामस्य निस्तिनिप्रलय
करणं च तंत्रं तथा श्रुतिगमं उपनिषन्मात्रगम्यं नचौपनिषदं पुरुषं पृच्छामीति श्रुतेः पुनः कीदृशं
अजं षड्भावविकारशून्यं तथा मंत्रात्मकस्वरूपमित्यर्थः ५८ इतिश्रीमद्विद्येश्वरविरचितायां क्रमदीपि
काटीकायां द्वितीयः पटलः समाप्तः ॥ अथ स्मरतगोपवधूजनवल्लभमित्यनेन सूचितं मंत्रदयस्याथा
रणं श्रीगोपीनाथध्यानमाह अथ प्रकटसौरभोद्गलितमाध्विकोत्फुल्लसत्प्रसूननवपल्लवप्रकरन २७

प्रशाखैर्द्रुमैः प्रफुल्लनवमंजरीललितवल्लरीवेष्टितैः स्मरेच्छिशिरितं शिवं सितमतिस्त्वृंदावने १
मुखन्यासजातकरणानंतरं सितानिर्मलामतिर्यस्य स शिवं कल्याणं वृंदावनं स्मरेत् कीदृशं वृंदा
वनं द्रुमैः शिशिरितं शीतलीकृतं कीदृशैः द्रुमैः प्रकटं उत्कृष्टं सौरभं च उद्गलितं माध्विकं च येषां च येषा
मेतादृशानि चनानि उत्फुल्लपुष्पाणि च तथोक्तास्तेन नवपल्लवास्तेषां प्रकरः समूहस्तेन नम्राः शा
खा येषां तैः प्रकटसौरभाकुलितपतंगैर्गोल्लसदिति पाठे प्रकटसौरभेणाकुलितानि चनानि भृं
गैः शोभमानानि पुष्पाणि येषु तादृशास्तेन वपल्लवाश्चेति विग्रहः पुनः कीदृशैर्द्रुमैः प्रफुल्ला विकसि
ताश्च ला नवमंजर्यश्च ताभिर्मिलिता मनोहराश्च ता वल्लर्योऽग्रशाखाश्च तासां वेष्टितानि येषु तैः १ विकासि
सुमनोरसास्वादनमंजुलैः संवरच्छिलीमुखमुखोद्गतैर्मुखरितांतरं हृष्टैः कपोतशुकसारिकापरभृ
तादिभिः पत्रिभिर्विराणितमितस्ततोध्वजगणाङ्कुरत्वाकुलं २ पुनः कीदृशं वृंदावनं संचरंतो भ्रमंतो
ये शिलीमुखा भ्रमरास्तेषां मुखेभ्य उद्गतैः समुद्गतैर्हुंकारनादैर्मुखरितं शब्दायमानमंतरं मध्यं यस्य
तत् कीदृशैर्हृष्टैः विकासिन्यो याः सुमनसः पुष्पाणि तेषां रसो मधु तस्य यत् आस्वादनं लोहतं
तेन मंजुलैर्मनोहरैः पुनः कीदृशं वृंदावनं कपोतादिभिः पारावतादिभिः पत्रिभिः पक्षिभिरत

कः मः
दाः
२८

स्नतो विराजितेन शोभायितं तथा भृजगणशब्दैर्वो मधुरास्तेषां ध्वनिस्तेनाकुलं व्याप्तं २ कलिंदजाहितस्थल
ह्रहरिविसृत्वरावाहिभिर्विनिद्रसरसीरुहोदररजस्सुयोद्धस्रैः प्रदीपितमनोभवव्रजविलासिनी
यासंसाविलोलनपरैर्निषेदितममारतं मारुतैः ३ कीदृशं हे दावनं मारुतैः अनारतं सर्वदा निषेवितं
कीदृशैर्मारुतैः कलिंदजा हिर्यमुनायाः स्थलं त्योयालहर्यस्तासां विप्रुषो जलकणिकास्तावाहिभिः
पुनः कीदृशैः विनिद्राणि विकसितानि यानि सरसीरुहाणि तेषां पङ्कदरं तत्र योरजश्चयः परागसमू
हस्तेन उद्धुरैः पुनः कीदृशैः प्रदीपितमनोभवाः याः व्रजविलासिन्यस्तासां यानि वस्त्राणि तेषां वि
लोलने तत्परैः विशेषपात्रयेण क्रमात् कीतसौगंध्यमांद्यान्युक्तानि ३ प्रवालनवपल्लवं मरकतछ
टवज्रमौक्तिकप्रकरकोरकं कमलरागनानाफलं स्थविष्ठमखिलर्तुभिः सततसेवितं कामदं त
दंतरपि कल्पिकांघ्रिपमुदंचितं चिंतयेत् ४ तदेतद्वृंदावनमध्ये कल्पिकांघ्रिपमपि कल्पवृक्षम
पि चिंतयेत् कीदृशं उदंचितं उच्चैस्तरं तथा स्थविष्ठं स्थूलतरं तथा प्रवालमेव विद्रुममेव नवप
ल्लवं यस्य तथा मरकतानीलमणयः एव छदाः पत्राणि यस्य तथा च वज्राणां हीरकाणां मौक्तिकानां
च ये प्रकराः समूहास्त एव कोरकाः पुष्पकलिका यत्र तथा कमलरागाः पद्मरागमणय एव नाना २८

28

विधानिफलानि यत्र तथाश्राविलैः षड्भिरपि ऋतुभिर्वसंतरादिभिः सेवितं सर्वदाश्रायितं एतेन
नानाविधफलाद्यन्वितत्वमपि सूचितं भवति तथा कामदं पूर्वाभिलाषितप्रदं ४ स हेममणि
शिखरावलेरुदितभानुवद्भासुरामधोस्य कनकस्थलीममृतसीकरस्राविणीः प्रदीप्तमणिकुट्टि
मांकुसुमरेणुपुंजोज्ज्वलं स्मरेत्सुनरं तद्गतो विगतषट्तरंगो बुधः ५ बुधः अतंद्रितः अतलसः
सन् अस्य कल्पवृक्षस्याधस्तात् कनकस्थलीं पुनः स्मरेत् किंभूतां सशोभमाना हेमशिखराव
लिः स्वर्णशृंगपंक्तिर्यास्मिन् तस्मात् उदयाचलात् उदितभानुवत् भासुरं स हेमशिखरावलेरु
दितेति पादे शोभनानि हेमशिखराणि यत्र एतादृशश्च अचले उदितभानुवद्भासुरां कनकस्थलीम
पि स्मरेदिति संपिण्डार्थः अस्याश्च षट् कीदृशस्य अमृतस्य सीकराः तान् स्रवतीति तस्या कीदृशीं क
नकस्थलीं प्रदीप्तमणिभिः कुट्टिमां बद्धभूमिं परागसमूहैः शोभमानां तथा विगताः षट्तरंगाः
कामक्रोधादयः अशनापिपासाशोकमोहजरामृत्यवो वा यस्याः सकाशात् तां ५ तदन्तकुट्टि
मतिविष्टमहिष्ठयोगपीठे स्फुटपद्ममरुणं कमलं विचिन्त्य उद्यद्विलोचनसरोधिमनुष्यमध्ये
सं चिंतयेत्सुखनिविष्टमायो मुकुन्दं ६ तस्याः कनकस्थल्या यदंतः कुट्टिमं रत्नबद्धाभूमिस्तत्र

क्र· म·
दी·
२९

निविष्टं स्थितं अष्टवमहिष्टं महत्तमं एवंविधं योगपीठं तत्र अष्टपत्रे अरुणाम्रारक्ते अनपवउघंघ्नासोविलो
चनः सूर्यश्च तत्र रोपितं सदृशां कमलं विचिंत्य अष्टपत्रात्मध्यकमलस्य मध्ये मुकुंदं के चिंतयेत् कीदृशं
सुखासीनं ८ सुत्रामरत्नदलितांजनमेघपुंजप्रत्यग्रनीलजलजसमानभासं स्निग्धविनीलघनकों
विनीलघनकुंचितकेशजालं राजन्मनोज्ञशितिकंठशिखंडचूडं ७ कीदृशं मुकुंदं सुत्रामरत्नानि
इंद्रनीलमणयस्तद्दलितांजनं घृष्टकज्जलं च मेघपुंजश्च नवीननीलपद्मं च एतेषां समानाभा दीप्तिर्यस्य
तं तथा सुस्निग्धाः श्लक्ष्णा नीला घना निविडाः कुंचिताः कुटिला केशास्तेषां जालं यस्य तं तथा राजन्म
नोज्ञशितिकंठशिखंडं मयूरपिच्छं च तदेव चूडायां यस्य तं ७ रोलंबलालितसुरद्रुमसूनकल्पितोत्तं
समुत्कचनवोत्पलकर्णपूरं लोलालकस्फुरितभालतलप्रदीप्तगोरोचनातिलकमुज्ज्वलचिल्लिमा
ले ८ पुनः कीदृशं रोलंबेन भ्रमरेण लालितं च तत् सुरद्रुमसूनं पुष्पं च तेन कल्पितः उत्तंसः शि
रोभूषणं येन तं तथा उत्कचं विकसितं च तत् नवोत्पलं च तदेव कर्णपूरं कर्णाभरणं यस्य तं तथा
चंचलालकैः शोभमाने ललाटतले प्रदीप्तं गोरोचनातिलकं यस्य तं तथा उज्ज्वला उद्दंडा चिल्लि
मालाभ्रूलता यस्य तं ८ आपूर्णशारदगतांकशशांकबिंबकांताननं कमलपत्रविशालनेत्रं २९

वक्त्रस्फुरन्मकरकुंडलरश्मिदीप्तगंडस्थलीमुकुरमुन्नतचारुनासं ५ पुनः कीदृशं आस्यं संपूर्णः
शारत्संबंधी शारदः गतांको निष्कलंको यः शशांकबिंबस्तद्वत्कांतमाननं यस्य तं तथा कमलपत्र
वत् विशाले नेत्रे यस्य तं तथा रत्नैः स्फुरंती ये मकराकारकुंडले तयोः रश्मिभिर्दीप्तगंडस्थलेव मु
कुरो दर्पणो यस्य तं तथा उन्नतचारुनासा यस्य तं ५ सिंदूरसुंदरतराधरमिंदुकुंदमंदारमंदहसित
द्युतिदीपिताशं वन्यप्रवालकुसुमप्रकरावतंसग्रैवेयकोज्ज्वलमनोहरकंबुकंठं ९ पुनः कीदृ
शं सिंदूरवत्सुंदरतरोऽधरो यस्य तं तथा इंदुश्च कुंदपुष्पाणि च मंदारपुष्पाणि च तद्वर्णं यन्मंदह
सितं तस्य द्युत्या दीपिता आशा दिशो येन तं तथा वन्यानि प्रवालकुसुमानि तेषां प्रकरोपसमूहे
न च वक्ष्यमाणग्रैवेयकेकंठाभरणेन उज्ज्वलो देदिप्यमानो मनोहरः कंबुवत् शंखवत् त्रिरेखां
कितः कंठो यस्य तं ९ मत्तभ्रमद्भ्रमरजुष्टविलंबमानसंतानकप्रसवदामपरिष्कृतांसं हारा
वलीभरणराजितपीवरोरोव्योमस्थलीलसितकौस्तुभभानुमंतं ॥ पुनः कीदृशं मत्ताः भ्र
मंतश्चरंतो ये भ्रमरास्तैर्जुष्टं सेवितं तथा विलंबमानं यत्संतानकपुष्पदाम तेन परिष्कृतः स्व
लंकृतः अंसः स्कंधो यस्य तं तथा हारावल्या च भरणेन नक्षत्रसमूहस्तेन राजितं पीवरं मांसलं य

क॰ म
दी॰
२

30

रुचिरहृदयं तदेव व्योमस्थली तत्र लसितः प्रसृतकान्तिकौस्तुभ एव भानुमान् सूर्यो यस्य तं अन्येन व्यो
मस्थलीविलसितकौस्तुभभानुश्रुताभ्यामुक्तमित्याहुः अत्र नक्षत्रगणसूर्ययोरसंबद्धत्वान्नेयमुपमा
किन्तु रूपकालंकार एव वस्तुतस्तु भूतोपमैवात्राभिमता बहुशो दृष्टत्वात् तथा चैककाले द्वयो रि
वात्र शोभा लभ्यते ॥१॥ श्रीवत्सलक्षणमलांछितवक्षसं तमाजानुपीनपरिवृत्तसुजातबाहुं आब
न्धुरोदरमुदारगभीरनाभिं भृंगांगनानिकरमंजुलरोमराजिं ॥२॥ पुनः कीदृशं श्रीवत्साख्यं यल्ला
ञ्छनं लांछनं तेन सुललितं सुवक्षं तथानुन्नतस्कंधं तथाजानुव्यापिताः पीवरतराः परिवृत्ताः क्र
मवलिताः सुजाता दोषरहिता बाहवो यस्य तं तथा आबंधुरं रतिम्नोन्नतमुदरं यस्य तं यद्वा आ सम
न्तात् बंधुरं सुष्ठि ग्राह्यमुदरं यस्य तं यद्वा आबंधुरं सर्वतो मनोहरोदरं तथा उदारा प्रख्याता गम्भीरा
नाभिर्यस्य तं तथा भृंगांगनानां निकरः समूहस्तद्वत् मंजुला मनोहरा रोमपंक्तिर्यस्य तं क्वचिन्मंजु
लेत्यपि पाठः ॥२॥ नानामणिप्रघटितांगदकंकणोर्मिग्रैवेयसारसननूपुरतुंदबंधं दिव्यांगराग
परिपिंजरितांगयष्टिमापीनवस्त्रपरिवीतनितंबबिंबं ॥३॥ नानामणिभिः प्रघटिताः संबद्धा अं
गदाः बाहुवलयास्तथा कंकणाः तथा उर्मियो मुद्रिकाः तथा ग्रैवेयकं ग्रीवालंकारस्तथा सारसनो ३०

स्त्वद्बंटिकासहितो नूपुरौ मंदं बंधः उदरबंधनार्थं सुवर्णदोरकं यस्य तं तथा दिव्यः परमोत्कृष्टो
योऽङ्गरागो विलेपनं तेन परिपिंजरिता नानावर्णा अंगयष्टिः गलता यस्य तं तथा आपीनैः अतिशयपीनैर्य
द्धस्तैस्तैः परिचेष्टितोऽनितंबबिंबो येन तं १२ वाहूरु जानु मनूहत्तम मनोहरं जंघे कांता अत्र नखप्रपदं निंदितकू
र्मकांतिं माणिक्यदर्पणलसन्नखवरांतिरंजदंगुलिक्षदनसुंदरपादपद्मं मत्स्यांकुशारिदरकेतुय
वा ज्ञवज्ञसंलक्षितारुणाकरांकितलाभिरामं १४ पुनः कीदृशं वाहूणी सुंदरे जंघे जानुनी यस्य तां
तथा अत्र वृत्ते क्रमवलिते मनोज्ञे मनोहरे जंघे यस्य तं कांतौ उन्नतौ यौ प्रपदौ पदाग्रे ताभ्यां निंदिता
भर्त्सिता कूर्मस्य कच्छपस्य कांतिर्येन तं तथा माणिक्यमयो यो दर्पणास्तद्वत् उल्लसंती यानत्वश्रेणिस्तया
रंजितौ याग्रंगुलयस्ताप वक्षदनातिपत्राणि तैः सुंदरं पादपद्मं यस्य तं तथा मत्स्यो मीनः अंकुशः प्रसि
द्धः अरिः चक्रं दरः शंखः केतुर्ध्वजः यवः प्रसिद्धः अब्जं पद्मं वज्रं कुलिशाकारास्त्रिकोणाः एतैः संलक्षितं
सम्यक् चिह्नितं पदरुणां करांगुलिस्तलं तेन अभिरामं सर्वजनप्रियं १४ लावण्यसारसमुदायविनिर्मि
तांगसौंदर्यनिंदितमनोभवदेहकांतिं १४ लावण्यस्य सौंदर्यस्य सारो उत्कृष्टभागस्तेषां समुदायेन विनिर्मि
तं यदंगसौंदर्यं तेन निंदिता मनोभवस्य देहकांतिः शरीरशोभा येन तं षट्पद्यः श्लोकोयं

कृ॰ म॰
दी॰
३१

आस्यारविंदपरिपूरितवेणुरंध्रलोलकरांगुलिसमीरितदिव्यरागैः शश्वद्द्रवीकृतविकृष्टसमस्तजंतु
संतानसंततिभिरंतमहांबुराशिसमहं परंपरायेन तं केः आस्यारविंदेन मुखपद्मेन परिपूरितानि या
नि वेणुरंध्राणि तेषु लोलं लोलाः याः करांगुलयस्ताभिः समीरिता उत्यादिता ये दिव्यस्वरा रागाः उत्कृष्टस्वरा
स्तैः पुनः कीदृशं शश्वन्नंतं अपरिमितं यथा स्यात्तथा द्रवितदेवब्रह्मराशिस्तं १५ गोभिर्मुखांबुजविलीनविलोचना
भिरूधोभरस्खलितनंदगमंदगाभिः दंताग्रदष्टपरिशिष्टतृणांकुराभिरालंबिवालधिलताभिरथाभि
वीतं १६ पुनः कीदृशं श्रवणवेणुरवाकर्णनानंतरं गाभिः अभीभितं सर्वतो वेष्टितं किंभूताभिर्गोभिः
मुखांबुजे परमेश्वरमुखपद्मे विलीने संबद्धे लोचने यासां ताभिः तथा ऊधोभरेण स्तनगौरवेण स्ख
लितं मंथरं सालसं मंदं च यथा स्यात्तथा गच्छंति ताभिः तथा दंताग्रे दष्टः परिशिष्टो भक्षणावशिष्ट
स्तृणांकुरो याभिस्ताः ताभिः तथा आलंबिन्यो लंबायमानाः बालधिलताः पुच्छलता यासां ताभिः १६
संप्रस्नवस्तनविकर्षणपूर्णनिश्चलास्यावटद्रवदरितफेनिलसृक्वमनोपैः वेणुप्रवर्त्तितमनोहरमंदगीति
दत्तोर्ध्वकर्णयुगलैरपि तर्णकैश्च १७ पुनः कीदृशं तर्णकैरेकवार्षिकवत्सैश्च अभिवीतमिति पूर्वश्लोकादत्र वर्त्तनीयः कीदृशैस्त ३१
र्णकैः सत्त्ववाः सद्यःपाययेत्तनास्तेषां विकर्षणं दंतोष्ठेनाकर्षणं तेन पूर्णानि निश्चलानि आस्यावटानि मुखविवराणि तेषु दरितं पतत्फेनिलं सृक्वं तेन मनोपैर्मनो

हरेः तथा वेणुना प्रनर्तिता वालिता या मनोहरा मंदावल्ली यामीनीति गीतेन नववृत्तानि उच्चकर्णयुगलानि ये
षां तैः १७ प्रत्यग्रशृङ्गमस्तकसंप्रहारसंरंभवलानविलोलखुराग्रपातैः आमेडितैर्बहुलसान्द्रगले
हुंकृतैश्च वत्सतरवत्सतरीनिकायैः १८ पुनः कीदृशं वत्सतरास्ते वार्षिकावलीवर्दाः वत्सतरास्ते
वार्षिका गावस्तेषां समूहैस्तैरभिवीतमिति हर्षेण त्वयः कीदृशैः प्रत्यग्राणि नवीनानि शृङ्गाणि येषु
एवंविधानि यानि मस्तकानि तेषु यः संप्रहारः युध्यद्वत्सानामभिघातस्तेन यः संरंभः क्रोधाति
शयस्तेन यद्वलानं वा वल्गनं तेन विलोलाः अनवस्थिताः खुराग्रपाता येषां तैः तथा आमेडितैः सन्ति
रैः तथा बहुलाश्च तिशयिताः सान्द्रा गलकंबला येषु एवंभूता गला येषां तैः तथा उदग्राणि उद्ध
ताग्राणि पुच्छानि येषां तैः १८ हंभारवकुम्भितादिग्वलयैर्महद्भिरुपदानैः पृथुककुद्भरभारखिन्नैः
उन्नमितकण्ठनिपुटीपरिपीनवेशधानाम्नतोदनविकाशिविशालघोणैः १९ पुनः कीदृशं म
हद्भिरुत्तामिर्हर्षैः रपि अभिवीतं कीदृशैर्हर्षैः हंभारवेण व्याप्तं जितं प्रान्ते स्थानं तं दिग्वलयं येषु तैः तथा
पृथवोऽतिशयिता ये ककुद्भराः प्रवरगलभराः स एव भारस्तेनातिखिन्नैः तथा उन्नमिताः सङ्कीर्णताः
याश्शोत्रपुटयस्ताभिः परिपीतं समादराकर्णितं यद्वंशाध्मानं लक्षणम्रतं तेन उद्धृता। उन्नमिता वि

कृ· क·
टी·
३२

काशिन्याः प्रस्फुटा विशाला दीर्घा योणा नासा येषां तैः १५ गोपैः समानगुणशीलवयोविलासवेशैश्च
मूर्छितकलस्वरवेणुवीणैः मंद्रोच्चतारपटुगानपरैर्विलोलदोर्वल्लरीललितलास्यविधानदक्षैः १
पुनः कीदृशं गोपैश्च अभिवीतं गुणोदार्यादिः शीलं धैर्यादि। वयो बाल्यादि। विलासः क्रीडनं वेशः आभ
रणं संस्थानविशेषो वा समानास्तुल्या गुणशीलादयो येषां तैः तथा वेणवश्च वीणाश्च वेणुवीणं
मूर्छितः मूर्छनां प्रापितः कलोऽव्यक्तमधुरः स्वरो रागो यत्र एतादृशं वेणुवीणं येषां तैः तदुक्तं
स्वरः संमूर्छितो यत्र रागतां प्रतिपद्यते मूर्छनामिति तां प्राहुः कवयो ग्रामसंभवां सप्तस्वरास्त्रयो
ग्रामा मूर्छनास्त्वेकविंशतिरिति तथा मंद्रं नीचस्वरं उच्चं अतिशायितं तारं पूरयति विशेषेण स्पष्टं
यद्गानं तत्र परैः आसक्तैः तथा विलोलाश्चंचला या दोर्वल्लर्यो बाहुलतास्ताभिर्ललितं मनोहरं यन्
नृत्यं तस्य विधाने दक्षैः कुशलैः १ जंघांतपीवरकटीरतटीनिबद्धव्यालोलकिंकिणीघटार
णितैरटद्भिः मुग्धैस्तरक्षनखकल्पितकंठभूषैरव्यक्तमंजुवचनैः पृथुकैः परीतं १६ पुनः की
दृशं पृथुकैर्बालकैः परीतं अभिवीतं कीदृशैर्बालैः जंघांते जंघासमीपे पीवरायाः कटीरतटीक ३२
टिस्थली तस्यां निबद्धा व्यालोला चंचला या किंकिणीघटा मेखलाकलापस्तेन रणितानि शब्दि

32

तानियेषुतैः तथाअरुणैः सरागाढ्यैः तथाअरुणैर्मनोहरैः तथातरलनखैर्व्याप्तनखैः कान्तिमताकंठ
भूषाकंकवालेकरौयेषांतैः तथाअव्यक्तानिअस्पष्टानिमंजूनिमनोहराणिवचनानियेषांतैः २१ अथ
सुललितगोपसुंदरीणांपृथुनितंबविशेषनितंबमध्यराणांगुरुकुचभरभंगुरावलग्नत्रिवालिविराजि
तरोमराजिभाजां २२ पुनःकीदृशः अथचमनोहरगोपस्त्रीणांआलीभिःश्रेणीभिःसमंतात्सर्वतःसर्व
दासेवितमित्यष्टमश्लोकान्वयः कीदृशीनांगोपसुंदरीणां पृथुःबृहत्नूनिविशेषानिविजेयानिते
वः कटिपश्चाद्भागस्तेनमंथराणांगमनाशक्तानां तथापृथुरत्निशायिनोयःकुचभरःस्तनगौर
वंतेनभंगुरंदीर्घनम्रंयद्वलग्नंमध्यप्रदेशस्तत्रयात्रिवलीतत्रविजृंभितावितताारोमराजिस्तांभजं
तेआश्रयंतेतासां २२ नदतिहविरवाहवेणुवाद्यामृततरसपल्लविनांगजांघ्रिपानांमुकुलविस
रस्फुटरोमांचमसमलंकृतगात्रवल्लरीणां २३ पुनःकीदृशीनां नस्यहृत्सस्पृहान्तिकचिर
वहेणुवाद्यवेणुनादःसएवअमृतरसअमृततुल्यंजलंतेनपल्लवितःहृद्युन्मावःअंगजांघ्रिपःका
महृद्योयासांताःतासांअंघ्रिपस्यनिपाटपल्लवितःअंगजांघ्रिर्येषांतेनिकुलविशेषणं पुनःकी
दृशीनांमुकुलानांविसरःसमूहस्तद्वत्स्फोटःप्रादुर्भूतोयोरोमांचस्तेनसमलंकृतागात्र

क॰म
दी॰
३३

33

वल्लरीदेहलतायासां ताः तासां २३ तदतिहविरमंदहासचंद्रातपपरिजृंभितरागवारिराशेः तरल
तरतरंगभंगविभ्रमप्रकरसमभ्रमविज्ञसंततानां २४ पुनः कीदृशीनां तस्यकृतस्याग्रतिरुचिरोयोमं
दहासस्तएवचंद्रातपस्तेन यस्लेः उल्लसितो यो रागसमुद्रस्तस्यतरलाग्रतिचंचलायेतरंगभंगालहरीप्रांता
स्तेषां याविभ्रमो जलकणास्तेषां प्रकरः समभ्रमविज्ञः तालितभ्रमजलविज्ञस्तेन संततानां व्याप्तानां २४
तदतिललितमंदचाल्लिचापवल्लततिपातितेक्षणमारवाणहष्टा दलितसकलमर्मविकलांगप्रस्त
तसज्ञः सहवेपथुव्यथानां २५ कथंभूतानां तस्यकृतस्याग्रातिशायेनललितेमंदेनातिदीर्घपद्विल्लि
चापंभूलताधनुस्तस्याकुंक्ष्तनाभिनिष्पातितानि ईक्षणानिकटाक्षास्तएवमारवाणास्तेषां हष्ट्याग्र
निपातेनदलितंखण्डितंयत्सकलमर्मतेनविकलेविकलांगयंदगात्रप्रस्ततावयागाज्ञः सहावेप
थुव्यथाकंपवेदनायासां ताः तासां २५ तदतिरुचिरकमंरूपशोभाभरतरसमानविधानलाल
साभ्यां प्रणयसलिलप्ररवाहिनीनमलसविलोलविलोचनांबुजाभ्यां २६ पुनः कीदृशीनां प्र
णयेनप्रेम्णासलिलप्ररजलप्रवाहंवहंतितच्छीलानां काभ्यां सलिलेनेसविलासेलोलेयेविलो
चनांबुजेताभ्यां कथंभूताभ्यां तस्यकृतस्याग्रतिरुचिरंयकमंशृंगारचेष्टाविशेषात्मकं रूपशोभाका ३३

मितीमनोहरास्वरूपस्य कांतिः स्तल्लवणामृततरसयोः पानेसादरावलोकनंनहिधानेकरणोलालसा
श्रुतिस्तस्याययोस्ताभ्यां नदतिसुभगकस्यैवनिपादेनस्य २८ कुलस्यश्रुतिसुभगाश्रुतिसुंदराकर्णाकम
नीयास्वरूपशोभेत्यर्थः अन्येनसुभगकस्यश्रोत्रौसौंदर्यवाचिनावेवाग्रहीनेतद्रूपस्याङ्गतचक्षुयोत
नायेत्याह २६ विस्रंसकबरीकलापविगलत्फुल्लप्रसूनस्रवन्माध्वीलेपदचंचरीकचयाध्यासंसेवि
तानांमृदुः मारोन्मादमदस्खलन्मृदुगिरामालोलकांच्युल्लसन्नीवीविश्लथमानचीनसिचयान्ता
विनिंनवाचिषा २७ पुनःकथंभूतानां विस्रंसनस्खलशयः कबरीकलापः केशपाशस्तस्मात्वि
लेगतियानिफुल्लप्रसूनानितेभ्यः स्रवंतीयामाध्वीपुष्परसस्तत्रलेपदाश्रयासक्तायेचंचरीकास्ते
षांचयस्तमाह वारंवारंसंसेवितानां संश्लिष्टानां तथामारःकंदर्पस्तस्मादुन्मादस्तेनयोमदउन्मत्ततातया
स्खलंतीअस्पष्टामृदुः कोमलागीर्यासांताः तासां उन्मादमादोशृंगारविशेषोशृंगारतिलकेप्रसि
द्धाविति कोचेत् तथाआलोलायाकांचीमेखलातयाउच्छ्वसंतोशिथिलीभवंतीयानीवीवस्त्र
ग्रंथिस्तयाविश्लथमानंपश्चीनंदेशोत्पन्नंसितवर्णंवल्कलंवस्त्रंतेनसानेमध्येशाविर्भूतानितं वाल्लिहया
सातानां २७ स्खलितललितपादांभोजमंदाभिपातक्वणितमणितुलाकोयाकुलाशामुखा

क्रं॰म
दी॰
२५

34

नां बलदधरदलानां कुञ्जलत्पक्ष्मणाद्विद्वयसरसिरुहाणाम्मल्लसत्कुंडलानां २७ पुनः कथंभूतानां
स्खलितानि श्रान्तायत्नानि ललितानि मनोहराणि यानि पादपद्मानि तेषां मंदानि पातनं ईषत्पतनं तेना
क्वणितैर्मणिपुतलाकोटिभिर्नूपुरैः आकुलानि शब्दायमानानि आशामुखानि दिङ्मुखानि याभि
स्तासां तासां तथा वलेनिस्फुरंतिश्रुधोदलानि अधः पत्राणि यासां तासां तथा कुसुमेन मुकुलीभ
वंति पक्ष्मलानि उत्कृष्टपक्ष्मयुक्तानि आद्विद्वयसरोरुहाणि यासां तासां उल्लसंति हृदि दीप्यमाना
निकुंडलानि यासां तासां २८ ज्वाविषयसनसमीरणाभितापप्रम्लालीभवदरुणोष्ठपल्लवा
नां नानोपायनविलसत्करांबुजानामालीभिः सततं निषेवितं समंतात् २९ पुनः कथंभूतानां ज्ञा
धिष्ठाश्रनिदीर्घयेष्वसनसमीरणाः श्वासवायवस्तैर्यश्च अभितापस्तेन प्रम्लानीभवंतश्चरुणाः ओष्ठप
ल्लवा यासां तासां तथा नानोपायनैर्विलसंति करांबुजानि यासां तासां २९ नासामापतलो
लनीलनयनव्याकोचनीलोत्पलस्राभिः संपरिपूजितां विलतत्त्व नाना विलासास्पदं तनुमध्या
ननपंकजप्रविलसन्माधीरसास्वादिनी विभ्राणं प्रणयोन्मदाद्विमधुकृत्मालां मनोहारिणी ३० २५
पुनः कथंभूतं मुकुंदं तासां गोपीनां आननानि दीर्घाणि लोलानि यानि नीलनयनानि तान्येव व्या

कोषाणि विहसितानि नीलोत्पलानि तेषां स्रग्भिर्मालाभिः संपरिपूजिता अविलासनतुर्यस्यान्तं तथाशता
येन उक्तं तमदेये अस्लिणीनह्यस्त्रणीमधुकृत्स्नानां बिभ्राणं कण्ठभूतां मालां तासां गोपिकानां सम्ध्याति
मनोहराणि प्राननपंकजानि तेभ्यः प्रविलसनुस्तवनुयोमाधीरसोमकरंदस्तमास्वादयितं शीलमस्याः
स्तातां यद्वा तस्य मंस्थ यदाननपंकजमित्यादिविग्रहः २० अथ भगवदुपासकब्रह्मादिदेवानां ध्यान
माह गोपीगोपपशूनां बहिः स्मरेदग्रतोस्य गीर्वाणवटी वित्तार्थिनी विरञ्चिनयनतयानमन्तुष्टु
विंकास्तोत्रपरं २१ अस्य परमेश्वरस्याग्रतो अग्रे तथा गोपीगोपपशूनां बाहिर्गीर्वाणानां देवानां चटोस
मर्हं स्मरेत् किंभूतां वित्तज्ञानं प्रष्ठितं शीलमस्याः स्तातां यद्वांच तार्थिनी तथा ब्रह्ममहेसंप्राक्
मृग्रेयां तथा परमेश्वरस्तुतिपरां २१ तद्दक्षिणतो स्रुतिनिकरं धर्मवां बमाम्नायपरं योगीन्द्रानथ
पृष्ठे ब्रह्मत्तमाणान् समाधिनासनकायात् २१ तस्य परमेश्वरस्य दक्षिणतो दक्षिणभागे स्रुतीनां
निकरसमूहं स्मरेदिति मवेणसंबंधः कीदृशं आम्नायो वेदाध्ययनं तत्र परमेकाग्रं तथा धर्म
स्य मोक्षधर्मस्य ज्ञानस्य वां कायस्यतां तदुक्तं याज्ञवल्क्येन अयं तु परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शन
मिति अथास्य परमेश्वरस्य पृष्ठे पश्चाद्भागे सनकादीन् योगीश्वराम् स्मरेत् कीदृशान् प्रेमाद्वे

35

कुपरान् तथा समाधिना उपलक्षितान् ३२ सर्वेसकांतानथ पन्नगसिद्धगंधर्वविद्याधरवारणांश्च स
किंनरानप्सरसश्च मुख्याः कामार्थिनो नर्तनगीतवाद्यैः ३३ अथ परमेश्वरस्य सव्ये वामभागे सकांतान्
सस्त्रीकान् यक्षादीन् संस्मरेत् कथंभूतान् किंनरैः सहितान् तथा नर्तनगीतवाद्यैः करणभूतैः कामार्थि
दः तथा मुख्याः अप्सरस उर्वशीप्रमुखाः स्मरेत् ३३ शंखेंदुकुंदधवलं सकलागमज्ञं सौदामिनीततिपि
शंगजटाकलापं तत्पादपंकजगतामचलां च भक्तिं वांछंतमुज्झितनरान्यसमस्तसंगं ३४ नानावि
धश्रुतिगणान्वितसप्तरागग्रामत्रयीगतमनोहरमूर्छनाभिः संप्रीणयंतमुदिताभिवसंमहत्यास
चिंतयेन्नभसि ध्यानमुक्तमुनींद्रं ३५ नभसि आकाशे ध्यानयुक्तं नारदं स्मरेदित्यन्वयः कथंभूतं शंखा
दिवद्धवलं निर्मलं तथा संपूर्णागमज्ञं तथा सौदामिनीनां विद्युतां ततिर्व्याप्तिस्तद्वत्पिशंगो जटानां
कलापः समुदायो यस्य तं तथा परमेश्वरपादपद्मविषयिणीं अचलां भक्तिं वांछंतं तथा अतिशयेन
उज्झितः अन्येषां सर्वेषां विषयाणां संगो येन तं तथा नानाविधः षड्विंशाद्भेदो यः श्रुतिगणो नादस
मूहस्तेनान्विता ये सप्तरागा विशादर्षभगांधारषड्जमध्यमधैवत पंचमाख्याः तेषु त्रयाणां ग्रामाणां ३५
समाहारः ग्रामत्रयी तत्संगताः आसामामनोहरमूर्छनाः एकविंशतिप्रकारास्ताभिः स्वकृतसंप्रीणयंतं

कथंभक्ताभिर्मूर्छकनाभिर्महत्यासमन्तेत्रिनामाकयानारदवीणयाऽऽदिताभिः २५ इति ध्यानं अथा-
ध्यानमुपसंहरन्नात्मपूजाक्रममाह इतित्वाध्यात्मानंपद्मविवादपीनेंदतनपंप्ररोवुधद्मैवार्द्धाप्रभृति
भिरविंद्योपहृतिभिः यजेद्रूपो भक्त्यास्ववपुषिबहिष्ठैस्वविभवैर्विधानेनक्रमोपयमनलसांनिध्या-
कृदप्य २६ इतिप्रागुक्तध्यानेनपद्मविवारत्नमाश्रयवविशदाधीर्यस्य सः आत्मानंनंदतनयरूपंवासुदेवा-
भिन्नंध्यात्वापुरःप्रथमतोबुद्ध्यैवमनसैवअर्घ्यंप्रभृतिभिरुक्ताभिरुपहृतिभिर्मानसोपचारैःप्रथाविधिय-
जेत्पूजयेदित्य र्थः पुनरपिस्ववपुषिबहिष्ठैर्विभवैरुपचारैःपूजयेत् अथवयंतत्स्वविधानंबहिष्ठविभ-
वार्चनप्रकारंस्वमः कीदृशंविधानं परमेश्वरस्यअनलसांनिध्यकृत् २७ तत्रादौशंखपूरणप्रकारमाह आ-
रच्यम्भविगोमयाम्भयास्थंडिलंनिजमन्त्रविष्टरं न्यस्यतत्रविहितास्यदंभसाशंखमस्त्रमन्त्रनाविशोध-
येत् २८ स्वविगोमयसहितेनांभसास्थंडिलेपूजास्थलंआरच्यउपलिप्यअम्भसास्थंडिलेनिजंविष्टरंकंब-
लंन्यस्यतत्रविष्टरेकृतास्पदःकृतासनःअंभसाअस्त्रमन्त्रेणामूलमंत्रास्त्रमंत्रेण अस्त्रायफट्इतिमंत्रे-
णावाविशोधयेत्प्रक्षालयेत् २९ तत्रगंधस्रुमनोक्षतानतप्पातितिपिहृदयमंत्रमुच्चरन् पूरयेद्विमल-
पाथसामधीरत्नैःप्रतिगतैःश्रीरांतिगैः ३० तत्रवामभागकृतत्रिकोणस्थापितनसाधारणशंखस्थधीः

क्र· म·
दी·
३९

हृदयमंत्रंमूलमंत्रमाहेतेहृदयमंत्रंकेवलंवाहृदयायनमः इतिमंत्रमुच्चरन्सन्नुंगंधाक्षीन्नुंगंधपुष्पाभ्यामन्नतं
डुलान्निक्षिपेत् तथाविमलेनपाद्यमानलेनपूरयेत् जलपूरणमंत्रमाह प्रतिगतैरिति प्रतिलोमपठि
तैर्मातृकाक्षरैः कीदृशैः शिरोसिशैः सानुस्वारैरित्येके स्वाहांतैरित्यपरे विवक्षापस्वाहेत्यंतैरित्यपरेके ३८
पीठशोषसलिलेषु मंत्रविद्वह्निवासरनिशाकृतांक्रमात् मंडलानिविषकंप्रवोक्तैरर्चयेद्हृदनपूर्वदी
पितैः ३५ पीठेशोषाधारपात्रेशोषःसलिलंचतत्रयथाक्रममेववह्निसूर्यचंद्राणांमंडलानिविषंमकारः कं
मस्तकन्यस्यमानः अकारः अवः श्रोत्रन्यस्यमानउकारप्रभिरक्षरैः सहितानिमंत्रवित्क्रमादर्चयेत् की
दृशैरक्षरैः वदनपूर्वैशिरसिन्यस्यमानमंत्रविष्करिनियावत्तेनदीपितैः सानुसारैरित्यर्थः प्रयोगस्तु
मंवह्निमंडलायदशकलात्मनेनमः अंसूर्यमंडलायद्वादशकलात्मनेनमः उंसोममंडलायषोडशक
लात्मनेनमः इति ३६ तत्रतीर्थमनुनाभिवाहयेत्तीर्थमस्महचिमंडलात्पुनः स्वीयहृत्कमलतोहरिं
तथागालिनींचशिखयाप्रदर्शयेत् ४० उमसहचिमंडलासकाशात्पर्यवक्ष्यमाणतीर्थमंत्रेणाकृत्वा
तत्रशोषजलेभ्यावाहयेत् तथास्वीयहृत्कमलात् हरिमावाहयेत् अथशिखामंत्रेण ३९
वक्ष्यमाणं ॥ (गालिनीमुद्राप्रदर्शयेत् वक्ताहेतुमुद्रामपि तथावामह ॥)

36

गालिनीमुद्रां प्रदर्शयेत्‌ वकाहेतमुद्रामपि तथा वामहस्ततलेदक्षिणतर्जनीतूपामावाहनमुद्राम
पिदर्शयेत्‌ ४४ तत्तल्लेनयनमंत्रवीचितं वर्मणासमवगुंठ्य दोर्भुजा मूलमंत्रसकलीकृतं न्यसेदंगकै
श्चकलयेद्दिशोःस्वतः ४५ तस्यांशंखस्यजलेनयनमंत्रेणावघट्टितं मंत्रेणातिरीक्षितं दोर्भुजाबाहुभुरेण
नवर्मणाकृमितिकवचमंत्रेणसमवगुंठ्यमदनेतरं मूलमंत्रेणसकलीकृतं सदेवतं कृतमित्यर्थः अ
मृतीकृतमित्यग्रेभिधास्यमानत्वात्‌ यद्वा मूलमंत्रसकलीकृतं मूलमंत्रांगसंबद्धं इदमेवविष्णोः
तिन्यसेदंगकैरितिकोचित्‌ वस्तुतस्त्वंगकैन्यसेन्मूलमंत्रस्यषडंगन्यासं शंखेकुर्यात्‌ दशशंख
स्यदशदिशोःस्वमंत्रेणच्छोटिकयाबध्नीयादित्यर्थः ४६ अवतादिमुद्राममृतीकृतं संस्पृशन्‌ जपतु
मंत्रमष्टशः किंचनाक्षिपत्तवर्द्धनीजालेप्रोक्षयेदिजनतत्वैतनोमुना ४७ त्रिःकरेणमनुनाविलेत
प्यासाधनेकुसुमचंदनादिकं शंखप्रक्षणाविधिः समीरितो गुरुपपद्यजनाग्रणीरिह ४८ अमंअवत
तादिमुद्रं तंतथामृतीकृतं विलसद्रूपं तान्नीतं तज्जलं स्पृशन्‌ मूलमंत्रमष्टधाः जपतु जपेत्‌ अनेनं
किंचित्‌ शंखस्थजलं वर्द्धनीजलेसदक्षिणभागस्थापितप्रोक्षणीपात्रजलेनिक्षिपेत्‌ ततस्तदने
नरस्वमनार्घ्यपात्रजलेनततनतस्वशरीरंप्रोक्षयेत्‌ अमुनावर्द्धनीघटजलेनेत्यर्थः ४९ त्रिःक

मं·म
दी·
३०

37

वेणीति तथामन्त्रनाम्नामूलमंत्रेणकुचाकारेणदक्षिणहस्तेनश्रविलंकुस्वमंचेदनादिकंसाधनेत्रिवा
वेष्टोत्तयेदित्यचयः शंखविह्वरणविधिमुपसंहरति शंखेति एष शंखविह्वरणस्य विधिः प्रकारः समी
रित उक्तः कीदृशः इह शास्त्रे शुभः तथा यतने पूजायामग्रणीः श्रेष्ठ इत्यर्थः ४२ तीर्थमंत्रमुदाहरति
गंगे च यमुने चैव गोदावरि सरस्वति नर्मदे सिंधुकावेरि जलेस्मिन् संनिधिं कुरु ४४ तीर्थमंत्रस्य फ
लमाह एष तीर्थमनुः प्रोक्तो ऽङ्कुरितौघनिवारणः ४४ अथ गालिनीमुद्राया लक्षणमाह कनिष्ठांगु
ष्ठकौ सक्तौ करयोरितरेतरं तर्जनीमध्यमानामाः संहता भुग्नसज्ञिताः मुद्रैषा गालिनी प्रोक्ता शंखस्यो
परि चालिता ४५ हस्तयोरन्योन्यं कनिष्ठांगुष्ठकौ सक्तौ संबद्धौ तथा तर्जनीमध्यमानामाः संहताः अ
भुग्नाः अकुटिलाः सज्ञिताः परस्परसंयुक्ता एवं सति एषा मुद्रा गालिनी प्रोक्ता शंखस्योपरि चालिता
सती देवस्य प्रीतिं जनयेदिति शेषः ४५ अथ स्वदेहे पीठपूजाक्रममाह अथ मूर्द्धनि मूलचक्रमध्ये
निजनाथान् गणनायकं समर्च्य न्यसनक्रमतश्च पीठमंत्रैर्जलगंधाक्षतधूपदीपैः ४६ अथानंत
रं मूर्द्धनि मस्तके तथा मूलचक्रमध्ये मूलाधारचक्रे पद्माकृमं निजनाथान् स्वगुरून् गणपतिं च पू ३०
जयित्वा पूर्वोक्तन्यसनक्रमेण पीठमंत्रैराधारशक्तिमारभ्य पीठमंत्रान्तं तत्तन्मंत्रैर्जलगंधपुष्पा

ततस्तपदीपैः प्रयतेदित्युनैरशानयः ४८ प्रयजेदथ मूलमंत्रतेजो निजमूलेऽहृदये भ्रुवोश्च मध्ये
चिंतयेत्स्मरतः स्मरेत्तदेकीकृत्नमानंदघनं तडिल्लताभं ४८ पुनः अथ निजमूलेऽहृदये भ्रुवोश्च गगने
चिंतयेन्मूलमंत्रात्मकं तेजः स्मरेण कामबीजेन क्लीमित्यनेनैकीभूतं चिंतयेत् कीदृशं तेजः प्र
नेदघनं तथा विद्युत्प्रभं ४७ ततो जीवः साव्ययीकृत्यापि तन्मात्र गात्रे विन्यस्य प्रयजेदासनपूर्वैः भू
पोतैर्भूयो जलगंधादिभिरर्चां कुर्यादनुत्याचारविधानात्वयि मंत्री ४८ ततएकीभूतं तेजः पंचांगैः सा
वयवीकृत्य शरीरसंयुक्तं संपाद्य तत्र विभूतिपंजरन्यासमारभ्यांगन्यासपर्यंतं स्वशरीरे विन्यस्या
स्तनादिभूषां तेनूपवीरे देवं प्रपूजयेत् अथः पुनरपि जलगंधादिभिर्विभूतिपंजरन्यासमारभ्यांग
न्यासपर्यंतं तद्देवीमूर्त्तिन्यासं स्थानेषु न्यासक्रमेणैव तन्मंत्रैरेव पूजयेत् ४८ अथो वेणुं वदनस्थं
वक्षोदेशे वनमालां वक्षोजोर्ध्वं प्रयजेत् श्रीवत्सं कौस्तुभं वरत्नं ४९ अयोनंतरं माल्यवस्थं वेणुं प्रज
येत् वक्षोदेशे वनमालां प्रयजेत् कंठमारभ्य पादद्वयपर्यंतमवलंबिनी पत्रपुष्पमयी माला
वनमालेत्युच्यते वक्षोजयोरूर्ध्वं श्रीवत्सं कौस्तुभं च पूजयेदित्यर्थः ४९ अथ द्वादशतिलकानि
दर्शयति श्रीखंडकुंकुमसंदर्भविचर्चिताङ्गो मूलेन भालादिषु विचित्रकाणि लिखित्वा दर्पणेऽपंजरमूर्त्तिमंत्रै

क्र० म
दी०
३८

38

रनामयादीपशिखाकृतीनि ५० अथोमूर्त्तंतरं मूलमंत्रेण श्रीखंडनिस्यंदेन चंदनपंकेन चर्चितांगः तिमा
गः स्रजको भालादिषु ललाटादिषु मूर्त्तिपंजरन्यासस्थानेषु चित्रकानि तिलकानि दीपशिखाकृतीनि
अनामयाऽनामिकया मूर्त्तिपंजरमंत्रैः ॐ केशवधातृभ्यां नमः इत्यादिभिर्द्वादशभिर्मंत्रैर्लिखेत् ५० अ
थ पुष्पांजलिविधिं दर्शयति पुष्पांजलिवितनुयाद् पंचकृत्वो मूलेन पादयुगले तुलसीद्वयेन मध्ये
हृद्यादियुगलेन च मूर्ध्नि पद्मद्वंद्वेन षड्भिरपि सर्वतनौ च सर्वैः ५१ अथ पंचकृत्वः पंचवारान् पुष्पांजलिवि
तनुयात् तत्र प्रकारमाह स्वपादयुगले श्वेतकुसुमतुलसीद्वयेन मूलमंत्रेण एकं पुष्पांजलिं दद्यात् मूले
नैव मध्ये स्वहृदये हृद्यादियुगलेन श्वेतरक्तकरवीरपुष्पाभ्यां द्वितीयं पुष्पांजलिं दद्यात् मूलेनैव स्व
मूर्ध्नि श्वेतरक्तपद्मद्वंद्वेन तृतीयं पुष्पांजलिं दद्यात् मूलेनैव स्वमूर्ध्नि षड्भिरपि तुलसीद्वयकरवीरद्वय
पद्मद्वयैश्चतुर्थं पुष्पांजलिं दद्यात् मूलेनैव स्वीयसर्वतनौ सर्वैरन्यैः पुष्पैरपि पद्मादिसर्वैः प्रागुक्तैष
ड्भिः पंचमं पुष्पांजलिं दद्यादित्यर्थः ५१ अथ श्वेतरक्ततुलस्यादीनां प्रदानविभागमाह श्वेतानि दक्ष
भागे सितचंदनपंकिलानि कुसुमानि रक्तानि वामभागे रक्तचंदनपंकिलानि कुसुमानि ५२ श्वेतानि ३८
तुलस्यादीनि चंदनपंकलिप्तानि दक्षिणभागे देयानि रक्तानि तुलस्यादीनि रक्तचंदनपंकयुतानि वामभागे दे

यानि ५१ अथ धूपाद्युपचारमाह तदनु च धूपदीपौ समर्प्य पिबनयात्सुधारसैः हृत्संस्थावेवासार्घ्यं दत्त्वा समर्च
येत्साधुगंधपुष्पाद्यैः ५२ तांबूलगीतनर्त्तनवाद्यैः संतोष्य बुलकसलिलेना ब्रह्मार्पणाख्येन वनाकु
यात्स्वात्मार्पणं मंत्री ५२ धूपेम धूपदीपौ समर्प्य सुधारसैर्ब्रह्मरंध्रस्थितशशांकविगलितामृतद्र
वैः हृत्संस्थं पिबनयात्प्रीणयेत् यद्वा सुधामंत्रकृतजलैरित्यर्थः अथ सुधेवासार्घ्यं सुगंधवटिकादिद
त्त्वा साधुगंधपुष्पाद्यैः समर्चयेत् ५३ तांबूलेति अथ मंत्री तांबूलादिभिः श्रीहृत्संस्थं संतोष्य बुलकोदके
न ब्रह्मार्पणाख्येन तत्तात्स्वात्मार्पणं हृत्स्थाय कुर्यादित्यर्थः ५३ अथ समर्प्य प्रतिपत्त्यंतरमाह अथवा
संकुचितधियामयं विधिर्मूर्त्तिपंजरशारदः पंचषष्टादशालिपिन्यासार्णपदांगैश्च वेणुष्टुप्वैः प्रोक्तः ५४
अथवा संकुचितधियां मंदमतीनां अयं विधिः पूजाप्रकारः मूर्त्तिपंजरादिरुक्तः षडष्टादशार्द्ध
रमंत्रेण पूजानंदाकवचश्रवीत्याद्युक्तललाटादिस्थानेषु स्वार्णपदांगैर्मंत्रात्तरन्यासपदपंचकन्यासैः
अंगपंचकन्यासैर्वेणुवनमालादिभिः सुप्रोक्ताः ५४ अथ जपविधिमाह सुप्रसन्नमथ नंदनंदनं
भावयन् जपतु मंत्रमनन्यः स्वार्थसंस्मृतियथाविधिसंख्यापूरणैः स्वयमतैनेविदधीत ५५ अथ सुप्रसन्ना
र्थसंस्मृतिमंत्रार्थस्मरणपूर्वकं अनन्यएकाग्रः सन् मूलमंत्रं जपतु सुप्रसन्नं स्वात्माभिन्नं नंदनंदनं

भावयेत् यथाविधिसंख्यापूरणे यथोक्तजपसंख्यापूरणे सति श्वसंयमनं प्राणायामं विदधीत ज
पारंभेपि प्राणायामो बोध्यः अत्र केचित् वाह्यपूजनासामर्थ्ये अंतरपूजानंतरमेव जपः कार्यः शक्तौ
तु बाह्यपूजानंतरमित्याहुः ५५ प्रयोगपूर्वं कर्तव्यमाह प्रणववपुटितं बीजं जप्त्वा शतं सहिताष्टकं
निजगुरुमुखादाम्नाययोगात्प्रवृत्तमहामतिः सदमृतविदानंदात्माथो जपं च समापयेदिति जपवि
धिः सम्यक्प्रोक्तो मनुहितपाश्रितः ५६ बीजं कामबीजं प्रणववपुटितं सहिताष्टकं शतं अष्टोत्तरशतं
जप्त्वा निजगुरुमुखात् आम्नाययोगात् आत्मपरदेवतासमावेशलक्षणात् ध्यानादीन् महामतिः प्रवृ
त्तकर्मा सदिति अथो सदमृतचिदानंदात्मा सन् जपं च समापयेत् प्रकारमुपसंहरति इति
जपविधिरिति इत्यनेनप्रकारेण मनुहितपाश्रित दशाक्षराष्टादशाक्षराश्रितः पूजाप्रकारः सम्यक्
प्रोक्तः ५६ प्रकृतभजनफलमाह य इमं भजने विधिं नरो भविता सौदयितः शरीरिणां अपि वाक्
कमलैकमंदिरं परमं ते समुपैति तन्महः ५७ यो नर इमं पूजाविधिं भजते असौ शरीरिणां देहिनां
दयितो भविता तथा वाक्कमलयोः सरस्वतीलक्ष्म्योः एकमंदिरं स्थानं भविता अंते देहावसानेप
रं तत्स्य श्रीकृष्णस्य महत्तेजः समुपैति प्राप्नोति ५७ इति श्रीमज्ञानदेवविरचितायां क्रमदीपिका ३९

39

टीकायांतृतीयः पटलः समाप्तः अथ मंत्रजपप्रवृत्तिमुख्यचेतोगमतादीक्षाप्रतिज्ञानीते कथ्यतेस
पदि मंत्रवर्णयोः साधने सकलसिद्धिसाधनं पृष्टिचापमनयोर्महीयसीसिद्धिमीयुरिहनारदादयः १ सप
दिक्षाप्रते मंत्रवर्णयोः साधने साध्यते फलमनयेतिसाधनं दीक्षा कथ्यते कीदृशं सकलसिद्धिसाधनं तथा
त्रादीक्षितानां तु मंत्रदेवार्चनादिषु नाधिकारोस्त्यतः कुर्यादात्मानं शिवसंस्कृतमित्युक्तं चात्सेव सकलसि
द्धिसाधनं यतदीक्षणं विधायनारदादयो मुनयः महीयसीसिद्धिं इह जगति ईयुः प्रापुः १ अथ दीक्षाप्र
दायकस्य गुरोर्लक्षणमाह विप्रं विध्वस्तकामप्रभृतिरिपुघटं निर्मलांगं वरिष्ठं भक्तिं कृष्णांघ्रिपंकेरुहयुग
लरजोरागिणीमुद्वहंतं वेत्तारं वेदशास्त्रागमविमलपथां संमतं सत्सुदांतं विद्यायः संविवित्सुः प्रवण
तनुमनादेशिकं संश्रयीत २ यः विद्यां मंत्रं संविवित्सुः सः एतादृशं देशिकं संश्रयीत सेवेत कीदृशं वि
प्रं ब्राह्मणं ज्ञानिनं तत्वज्ञियादिं तथा विध्वस्ताकामादिषड्वैरिणां घटा समूहो येन तं तथा निर्मलशरी
रं वरिष्ठं श्रेष्ठं तथा कृष्णस्य श्रीपंकेरुहयुगलरजस्सुरागिणीं सादरां भक्तिं उद्वहंतं तथा वेदशास्त्रा
गमसंबंधिविमलपथां ज्ञातारं तथा सत्सु मध्ये संमतं प्रसिद्धं तथा दांतं जितेंद्रियं कीदृशो विवित्सुः
प्रवणे विनीते तनुमनसी यस्य सः २ अथ गुरुसेवाप्रकारमाह संतोषयेदकुटिलाद्रुतरोंतरात्मा तं

क॰म॰ दी॰ ५॰

स्वैर्धनैश्च वपुषाप्यनुकूलवाण्या अब्दत्रयं कमलनाभधियाति धीरस्तुष्टे गुरावथ विवक्षितविवक्षितमंत्र
दीक्षां ॥ २ ॥ अथानंतरं अनुकूलत्वेन गुरुं पद्मनाभबुध्या वत्सरत्रयं संतोषयेत् कैः स्वैर्धनैः वपुषा वचसा अनु
कूलवाण्या प्रियवचनेन च कीदृशः धीरः पंडितः तथा अकुटिलः अवक्रः आर्द्रः अतिस्निग्धः अंतरा
त्मा मनो यस्य सः अथानंतरं तुष्टे गुरौ मंत्रदीक्षां विवक्षितं अभ्यर्थ्य तेन वक्तव्यमित्युक्तं त्रिवर्षं भवि
प्रस्यब्दमब्दवर्षं भूभृतः विशां नवसु वर्षेषु परीक्षा शास्यते बुधैरिति वचनात् इदं च परिचितशिष्य
विषयं परिचितेन एकाहेन भवेद्विप्रो भवेदब्दद्वयान्नृपः भवेदब्दत्रयाद्वैश्यः शूद्रो वर्षचतुष्टयादिति
बोध्यं ॥ ३ ॥ यद्यपि कलावत्यादयो दीक्षा बह्व्यो विधास्तथाप्यत्र क्रियावती दीक्षैव प्रपंच्यते इत्याह प्रपंचसा
रप्रथिता वदीक्षास्ते समर्प्यंते संप्रति सर्वसिद्ध्यै हन्तेषया संततं तेनापि नोऽपि सिद्धिं न प्रदास्यन्ति मंत्रपूगाः ॥ ४ ॥
संप्रति अत्र ग्रंथे क्रियावती दीक्षा संसमर्प्यते स्मरणमात्रमत्र क्रियते न तु विस्तरतोऽभिधीयत इत्यर्थः
कथंभूता प्रपंचसारे प्रथिता विस्तरेणोक्ता किमर्थमभिधीयते सर्वफलसिद्ध्यै यया दीक्षया विना सर्व
दा जापिनोऽपि पुरुषस्य मंत्रपूगाः सिद्धिं यस्मान्न दास्यन्ति दीक्षालक्षणं तु मंत्रमार्गानुसारेण साक्षात्त्वात्
चेष्टदेवतां गुरुरूपं ज्ञात्वा ये लिप्सं मंत्रदीक्षेति सा व्यज्यते ॥ ४ ॥ अथ गुरुस्थानमंडपद्वेवत्कुंडवास्तुबा ५॰

40

लिमाह अथपुरोविदधीतमध्ये वस्तुलीमधियथाविधिवास्तुबलिं बुधः अचलदोर्मितमथतन्मंडपं मसृणा
वेदिकमारचयेत्ततः ५ अथेत्यनंतरं मध्ये वस्थलीमधिशोधितभूमेरुपरि यथाविधि बुधो वास्तुबलिं दद्या
त् बलिदानादिविधिः शारदातिलके द्रष्टव्यः ततस्तदनंतरं अत्र संस्कृतभूमौ मंडपं आरचयेत् की
दृशं अचलदोर्भितं सप्तहस्तपरिमितं उपाह्यांत्यं च हस्तमितेन वहस्तामितं वेति बोध्यं तथा मसृणा वि
क्कणा वेदियुतं ५ त्रिगुणांतबधजाकुशमालयापरिहितं प्रकृतिध्वजभूषितं मुखविवनक्षपयस्तहतोर
णासितवितानविराजितमुज्वलं ८ पुनः कीदृशं मंडपं कुशमालयापरिवेष्टितं कीदृशया मालयापेतर
क्षणा मसेतबुक्तया यद्वा त्रिगुणीकृतसूत्रयुक्तया कीदृशं मंडपं प्रकृतिध्वजैः अष्टध्वजैः शोभितं तथा मु
खचतुष्के द्वारचतुष्टये पयस्तरुभिः क्षीरवृक्षैः तोरणं बहिर्द्वारं यत्र अश्वत्थोदुंबरप्लक्षन्यग्रोधाः क्षीरवृक्षाः
तथा सितेन वितानेन चंद्रातपेन विराजितं तथा उज्वलं निर्मलं ८ ॥ अथ कुंडविधिमाह वसुत्रिगुणि
तांगुलिप्रमितत्वात ताराधते वसोर्वसुपतेरघोककुभि धिष्ण्यमस्मिन् बुधः करोतु वसुमेखलं वसु
गुणाद्वकोणं प्रतीच्यवास्थितराजावरप्रतिमयोभिसंलावितं ७ अथ मंडपानंतरं अस्मिन् मंडपे बुधः
वसोर्वज्रेधिष्ण्यं कुंडं वसुपतेर्धनपतेः कुबेरस्य ककुभि दिशि कीदृशं वसुगुणाद्वकोणं च वबकोणं

क्र॰ म॰
दी॰
५२

41

मित्यर्थः कतोत्र कीदृशं कुंडं वस्त्रेनाग्रष्टानां त्रिगुणितालिखतुर्विंशतिअंगुलानि नेमितं तत्प्रमाणं खातमग
तेस्य ताराउत्रचेश्मायते विस्तरं तेन चयस्य तत् तथा वस्त्रशग्निस्तत्र व्योकाक्तिस्तो मेखलायत्र तत् त्रिमेखलमि
त्यर्थः अग्रे गार्हपत्यादि तेन देन विसंख्यातादयमर्थो लभ्यते तथा अग्नीचिपश्चिमदिशि अश्वत्थितागजस्तो
ष्टसदृशी द्वादशांगुलायामा योनिस्तया संलालितं भूषितं द्वादशस्वरूपचायोनिः स्याद्वादशांगुलिरिस्त
कचात् ७ अथ राशीमंडलविधिं दर्शयाति ततो मंडपेन व्यगंधाउसिक्ते लिखेन्मंडले सम्यगष्टच्छदाक्रं स
वृत्तत्रयं राशिपीठं द्विवीथी च तद्द्वारशोभोपशोभासयुक्तं ८ ततो मंडपानंतरं मंडपे सम्यक् मंडलं लिखे
त् कीदृशं मंडपे गव्यैः पंचगव्यैः वेसवगंधाष्टजलेश्च सिक्ते प्रोक्षिते कीदृशं मंडलं अष्टपद्मसहिते त
था वृत्तत्रयसहिते तथा राशयो मेषादयः पीठपीठगा त्रच वष्टपंतदेत्रयश्च पादचतुष्टयं वृत्ताद्वे वीथय
श्च चतुर्द्वाराणि शोभाचउपशोभाचअस्त्रं कोणाश्च एतैर्युक्तं मंडलं लिखेदित्यन्वयः अयमर्थः साष्टह
स्तहयमाने नचतुरस्त्रं भूभागं परिस्कृत्य तत्र पूर्वापरायतानि समदशसूत्राणि दक्षिणोत्तरायतानि च
समदशसूत्राणि पातयेत् एवं सति षट्पंचाशदुत्तरं द्विशतं कोष्ठानि भवंति ततत्र कोष्ठविभागः म
ध्ये षोडशाभिपदैर्हत्तत्रयाचितं पद्ममालिखेत् तद्बहिरष्टाधिकचत्वारिंशतां द्वादशराशीपीठं लिखेत् ५२

तद्बहिः षट्त्रिंशता पीठपीठांशानि च विलिखेत् तद्बहिश्च तथा चत्वारिंशता वीथीर्विलिखेत् अत्रेदं बोध्यं
पद्मस्य दलाग्रस्पृष्टहस्ते पीठपंक्तिस्थत्वयोः कोणयोर्मध्ये पूर्वदक्षिणपश्चिमोत्तरेषु चतुष्पदं त्यजेत् अत्रा
न्तरे द्वादशाधिके शतपदे द्वारशोभोपशोभाकोणकानि विलिखेत् तत्रैकस्यां दिशि द्वारे षट्पदं
तत्प्रकारः बाह्यपंक्तिगतमध्यकोष्ठचतुष्टयं तदन्तर्गतपंक्तिगतमध्यकोष्ठद्वयमिति द्वारस्यैकस्मि
न् भागे कोष्ठचतुष्टयेन एका शोभा भवति तत्र बाह्यपंक्तिगतमेकं कोष्ठं तदन्तर्गतपंक्तिगतं कोष्ठत्रय
मिति एवं कोष्ठचतुष्टयेन एका उपशोभा भवति तत्र बाह्यपंक्तिकोष्ठत्रयं तदन्तर्गतपंक्तिगतमेकं को
ष्ठमिति तथा कोष्ठषट्केन कोणकमिति एवमपरस्मिन् भागेऽपि शोभोपशोभाकोणकानि बोध्यानि एवं
दिक्त्रयेऽपीति मिलित्वा द्वादशाधिकं शतं भवति विस्तरस्तु शारदायामवगन्तव्य इति संक्षेपः ८ अथ क
लशस्थापनप्रकारमाह ततो देशिकः स्नातः पूर्वं विधानेन विधायात्मपूजावसाने विधिज्ञः स्वा
माग्रतः शंखमर्घ्यपात्राद्यावमाद्यानि पात्राणि संपूरितानि विधायान्यतः पुष्पगन्धाक्षताद्यं करस्थालेनु
ष्टतत्राऽपि पात्रे ९ प्रदीपावलीदीपिते सर्वमस्मन्नस्तदगोचरे स्थानं वा दद्दीत ९ ततस्तदन्ते तद्वि
धिज्ञः आगमोक्तप्रकारज्ञः देशिको गुरुः स्थान पूर्वं स्नानादिकं विधानेन विधिं आत्मपूजापर्यन्त

क-म
दी
५२

42

विधाय समापय्य स्ववामाग्रे शंखं मुद्रां पात्राचननीयपात्राणि संपूरितानि जलादिस्वस्वद्रव्यैः परिपूर्णानि
विधाय यथोत्तरं स्थापयित्वा अथ तद्दोर्दक्षिणभागे पुष्पादीनि पूजाद्रव्याणि विधाय करक्षालननिमित्तं
पात्रे पुष्पदेशे च निधाय सर्वं मन्त्रसाधनसमुपकरणं स्वदृग्गोचरे स्वचक्षुर्विषये प्रदीपावलीदीपिते आद
र्शितस्थापयेत् वायव्यादीशानपर्यन्तमर्च्यापीठस्योदग्गौरवीपंक्तिरादौ पूज्यान्यत्रांशानां बिकेयः
कराग्रैः पाशं दंतस्तणाभीनीदधानः ९ पीठस्योदक्‌उत्तरभागे वायव्यस्थानात् वायव्यकोणात् ईशको
णपर्यन्तं गौरवीपंक्ति गुरूणां परं परासाद्यैरर्च्या प्रयोगस्तु गुरुभ्यो नमः परमगुरुभ्यो नमः पराप
रगुरुभ्यो नमः इति पूज्यान्यत्रेति अत्यत्र पीठस्य दक्षिणभागे अंबिकेयो गणेशः पूज्यः कीटघाःक
राग्रैः पाशं स्वदंतेस्तणीमंकुशं भयं वदधानः ९ आग्नेय्याधारशक्त्यायसमरूवरणपावध्ययोमध्य
भागे धर्मादीन् वह्निरक्षः पवनशिवगतान् दिक्षु धर्मादिस्तंभमध्ये शेषाजं विवक्षितयशणगणात्म
वर्जं केसराणां मध्ये मध्ये च शक्तीर्नव समभियजेत् पीठमंत्रेण भूयः ॥ अथानंतरं मध्यभागे मंडपे
भागे आधारशक्तिप्रमुखं कर्मत्स्यहस्तांतं नवकं आराध्य वह्निरक्षः पवनशिवकोणगतान् धर्मा ५२
दीन् समभियजेत् दिक्षु पूर्वदक्षिणपश्चिमोत्तरासु अवर्मादीन् समभियजेत् तथा मध्ये शेषनागं

पद्मे बिंबत्रितयं सूर्यसोमवह्निमंडलात्रिगुणगणः सत्वरजस्तमांसि ध्यात्मव्रजः आत्मांतरात्मपर
मात्मानः एतन्मध्ये समभिपूजेदित्यर्थः अथ केसराणां मध्ये मध्ये कर्णिकायां वनवशक्तीर्विमला
द्याः पूर्वादिक्रमेण पूजयेत् ष्टयः पुनरपि पीठमंत्रेण पीठं पूजयेदित्यर्थः ॥ ततः शालीन्मध्ये
कमलममलं स्तंडुलवरान्विन्यसेद्दर्भांस्तदुपरि च कूर्चान् ततपुतान् ३ न्यसेत्स्मादक्षिणान्नेरुप
रिष्ठाद्दशकलायकारादर्णाद्यायजन्त चतुर्गंधादिभिरिमाः १२ ततस्तदनंतरं मध्ये कमलं पद्म
मध्ये द्वादशकपरिमितान् ग्रमलान्शुक्लान्शालीन्तन्तर्याशात्मष्टभागपरिमितान्तंडुलवरान्न्य
सेत्स्थापयेत् तदुपरि तंडुलोपरि कूर्चान् ततपुतान् दर्भान् विन्यसेत् कुशात्रयघटितो ब्रह्मग्रंथिः कूर्
चेइत्युच्यते कुशमुष्टिरेवकूर्चस्तुपरे तदुपरि कूर्चोपरि कृशानोर्दशकलाः यकारादिवर्णाः आद्यः
प्रथमो यासांताः प्रादक्षिण्येन न्यसेत्स्थापयेत् तदनंतरं रमादशकलाः गंधादिभिर्यजन्त पूजये
त् प्रयोगस्तु यं धूम्रार्चिषे नमः रं ऊष्मायै नमः लं ज्वलिन्यै नमः वं ज्वालिन्यै नमः शं विस्फुलिंगिन्यै
नमः षं सुश्रियै नमः सं सुरूपायै नमः हं कपिलायै नमः ळं हव्यवहायै नमः क्षं कव्यवहायै नमः
इति तदुक्तं धूम्रार्चिरूष्मा ज्वलिनी ज्वालिनी विस्फुलिंगिनी सुश्रीः सुरूपकपिलाहव्यकव्यवहा

क्र· म·
दी·
५२

43

ति ।३। न्यसेत्कुंभे तत्र त्रिगुणितनलसंतंतुकलितं जपेत्सार्द्रे धूपैः स्वपरिमलितैर्योगकमयैः कभाद्यैः कुंभेऽस्मि
न्नवडुवसितिभिर्वर्णयुगलैस्तथान्यस्याभ्यर्च्यात्तदनु च मणौ द्वादश कलाः ।४। तत्र दशकलामये कूर्चेनतां
प्रणवं जपन्कुंभे न्यसेत्स्थापयेत् कीदृशे ग्रीवायां त्रिगुणितालसंतोयेनेतवः कन्याकर्तितकार्पासस्
त्राणितैः कलितं सूत्रमंत्रेण वेष्टिते तथा योगकमयैः कृष्णागरुप्रधानैर्धूपैः परिमलितं सुधूपितं तदनु
पश्चात् तत्र मणौ सूर्यस्य द्वादश कलाः अस्मिन्कुंभे न्यस्य अभ्यर्च्याः पूजनीयाः कैः कभाद्यैर्वर्णयुगलैः की
दृशैः ठकारडकारौ अवसितौ अवसाने येषां ते वडुवसितैः अयमर्थः अनुलोमविनितककाराद्यैकैक
मत्वैः प्रतिलोमपठितभकाराद्यैकैकाक्षरेण सहितैः द्वादशसु कलासु संयोज्य न्यासादिकं कार्यं कंभ
तपिन्यै नमः खंबं तापिन्यै गं फं धूम्रायै घं पं मरीच्यै ङं नं ज्वालिन्यै चं धं रुच्यै छं दं सुषुम्णायै जं भोग
दायै झं तं विश्वायै ञं णं बोधिन्यै टं ढं धारिण्यै ठं डं क्षमायै नमः इत्येवं मन्त्रैः कुंभे भानोः द्वादश कलाः
संस्थाप्य पूज्या इति विवेकः तत्र क्रमेण तपिनी तापिनी धूम्रा मरीचिर्ज्वालिनी रुचिः सुषुम्णा भोगदा
विश्वा बोधिनी धारिणी क्षमेति ।५। एवं संकल्प्याग्निमाधाररूपं भानुं तत्कुंभरूपं विधितान्यस्येत्तस्मिन्
दन्ताद्यैः समेतं कुर्वन्स्वर्णारत्नवर्षैः प्रदीप्तं ।६। एवं प्रागुक्तप्रकारेणाधाररूपमग्निं संकल्प्य तदनु कुंभे ५२

भानुरूपं विचिन्त्य विधिज्ञः पुरुषः तस्मिन्कुंभे मूलमंत्रेणाभ्यर्चितायैः समेतं कुर्वन्पूर्वोक्तलक्षणं सव-
र्णैरत्नवर्यैः पदीमं घोभिर्न्यसेत् १४ अथ क्वाथितायैः त्वकारादिवर्णैः रकारावसानैः समापूरयेत्तं स्व-
मंत्रत्रिपादावसानं पयोभिर्गव्यैः पंचगव्यैर्जलैः केवलैर्वा १५ अथानंतरं पीठकुंभयोरैक्यं विचिन्त्य
औषधितायैः पलाशवल्कजलैः क्षीरिद्रुमक्वाथजलैर्वा सर्वौषधिजलैर्वा गव्यपयोभिर्वा पंचगव्यैर्वा के-
वलैर्वा जलैः त्वकारादिवर्णैः रकारावसानैर्विलोममातृकाभिः स्वमंत्रत्रिपादावसानं मूलमंत्रं वा रत्न-
पजपांते यथा स्यात्तथा तं कुंभं समापूरयेदित्यर्थः १५ कलशजलेऽस्मिन्वसुयुगसंख्याः स्वरगणपू-
र्वाः न्यसतु तथैवाउडुपकलास्ताः सलिलसुगंधाक्षतसुमनोभिस्तदनुयजेच्च १६ अस्मिन्कलशजले
उडुपकलाः वसुयुगसंख्याः षोडशसंख्याः स्वरगणपूर्वाः अकारादिषोडशस्वरपूर्वाः न्यसेत् तदनु
पश्चात् ताः षोडशकलास्तथैव तेनैव क्रमेण सलिलसुगंधाक्षतसुमनोभिर्यजेत्पूजयेत् अं अमृ-
तायै नमः आं मानदायै इं पूषायै ईं तुष्ट्यै। उं पुष्ट्यै ऊं रत्यै ऋं धृत्यै ॠं शशिन्यै लृं चंद्रिकायै लॄं कां-
त्यै एं ज्योत्स्नायै ऐं श्रियै ओं प्रीत्यै औं अंगदायै अं पूर्णायै अः पूर्णामृतायै नम इति मंत्रेण कुंभज-
ले संस्थाप्य षोडशकलाः पूजयेदिति फलितार्थः तदनु अमृतामानदापूषातुष्टिः पुष्टी रतिर्धृ-

क॰ म॰
टी॰
४४

44

तिः शशिनी चंद्रिका कांतिर्ज्योत्स्ना श्रीः प्रीतिरंगदा पूर्णा पूर्णामृता चेति षोडशेंदुकलाः स्मृता इति १७
अथ विष्णुगंधाष्टकमाह उशीरकुष्ठकुंकुमांबुलोहसजटामुरैः ससीतमिश्रदीरिते हरेः प्रियाष्ट
गंधकं ७ उशीरमुशीरं कुष्ठं अंबुनलदः लोहः अगरुः जटया सहमुरा च जटामांसी एतैर्हरेः प्रेम
कारि गंधाष्टकमुक्तं कीदृशं ससितं सचंदनं ९ अथ शंखपूरणमाह क्वाथतोयपरिपूरिते दरे सं
विलोमविधिनाष्टगंधके सोमसूर्यशिखिनां कलाः पृथक् सेरकर्म विनियोजयेत् क्रमात् १८ दरे
शंखे विधिना मूलमंत्रेण पूर्वोक्तक्वाथतोयपरिपूरिते गंधाष्टकेन मोमंत्रेण सविलोमं सोमसूर्याग्नी
खीनां कलाः पृथक् पृथक् समावाप्य क्रमात् सेरकर्मशाण प्रतिष्ठां विनियोजयेत् कुर्यादित्यर्थः १८
तद्दा स्वरभवास्तु कादिभिष्टादिभिः पुनः ठकारजाः कलाः पादिभिर्मलिपिजाः बिंदुजा याद्यादिभिः
स्वगणेन नादजाः १५ तद्वत्पूर्वोक्तप्रकारेणाक्षरभवाः अकाराक्षरप्रभवा दश कलाः कादिभिः
ककारादिभिर्दशभिरक्षरैः सहिताः पुनः उकारजाः दश कलाः टकारादिभिरक्षरैः सहिताः तथा
मलिपितामकाराक्षरप्रभवा दश कलाः पकारादिभिर्दशभिरक्षरैः सहिताः तथा बिंदुजाः बिंदुप्र
भवाश्चतस्रः कलाः यादिभिश्चतुरक्षरैः सहिताः तथा नादप्रभवाः षोडश कलाः स्वरगणेन षोडश ४४

भिः सर्वैः सहिताः दरेत्समावाह्य मेरकमर्मविनियोजयेदिति पूर्वेणाचयः कलाः कथ्यंते सृष्टीऋद्धिः
स्मृतिर्मेधा कांतिर्लक्ष्मीर्द्युतिः स्थिरा स्थितिः सिद्धिरकारोत्थाः कलाः कादिगता दश १० जराच पा
लिनी शांतिरैश्वरी रतिकामिके वरदाह्लादिनी प्रीतिर्दीर्घा उकारजाः कलाः १० तीक्ष्णा रौद्रा भ
या निद्रा तंद्रा क्षुत्क्रोधिनी क्रिया उत्कारी चैव मृत्युश्च मकारजाः कलाः १० विंदोरपि वृत्तस्र
स्रः पीता श्वेतारुणासिता ४ निवृत्तिश्च प्रतिष्ठा च विद्या शांतिस्तथैव च इंधिका दीपिका चैव रेचि
का मोचिका परा सूक्ष्मासूक्ष्मामृता ज्ञाना ज्ञानामृता व्याप्यायनी तथा व्यापिनी व्योमरूपा स्यादनंता नादसंभवाः
इति कंसृष्टैन मरत्यादिः प्रयोगकृत्यः ५१ समावाहनांते स्वसंस्थापनात्मा कुहवस्तुत्तत्त्वाभिजप्या
बुधेन समभ्यर्च्यनाम्नाः पृथक् तत्तपाद्याद्यर्घ्येन मूलमंत्रेण कुंभे यथावत् २ समावाहनस्यांते ब्रह्म
मं स्थापनाख्या कृशाणप्रतिष्ठायाः पूर्वतत्तत्स्थाने पंडितेन पंचसंख्योकामसवः अभिजप्याः इत्यु
क्तयः पंचत्वनले अकारप्रभव ककारादिकलावाहनानंतरं प्राणप्रतिष्ठायाः प्राक् हंसः सविषादि
तिऋक्पवनीया उकारप्रभव टादिकलावाहनानंतरं प्रतद्विष्णुस्तवते वीर्येण मृगो न भीमः कुच
रोगिरिष्ठाः यस्योरुषु त्रिषु विक्रमेरिति ऋक्पठनीया मकारप्रभव पकारादिकलावाहनोनंतर

क्र॰ म॰ दी॰ ५५ ॐ बकमिति हृत्कपठनीया विंदुप्रभवबकारादिकलावाहनानंतरं तत्सवितुरिति हृत्कपठनीयाना
दप्रभवप्रकारादिकलावाहनानंतरं विसर्गोनिमित्यषा हृत्कपठनीये विनिर्गलितार्थः समभ्यर्च्येति
अनंतरं मूलमंत्रेण शंखजले विलोमेन जप्यानाः कलाः पृथक् पृथक् एकैकशः यथावत् संपूज्य तत्र पाथस्त
त्वोदकं मूलमंत्रं पठित्वा कुंभे प्रक्षिपेत् त्रिः क्षिपेदित्यर्थः २० सहकारबोधिपनसस्तबकैः शतमसु
वल्लिकलिभैः कलशं पिदधात पुष्पफलतंडुलकैरभिपूर्णयापि शुभचाक्रिकया २१ सहकारः आम्र
45 नः बोधिरश्वत्थः पनसः प्रसिद्धः एतेषां स्तबकैः पल्लवैः दूर्वल्लीवृन्दैः कलशमुखं पिदधात समा
च्छादयेदित्यर्थः तथा पुष्पफलतंडुलकैरभिपूर्णया शुभचाक्रिकया शोभनशरावेणा नद्ध परिपिदध्या
पिति संबंधः २१ अभिवेष्टयेत्तदनु कुंभमप्युद्धं नवनिर्मलांशुकयुगेन बुधः समलंकृते च कुसुमा
दिभिरथाभिवाहयेत्परतरं च महः २२ तदनु पश्चात् नूतननिर्मलवस्त्रद्वयेन पंडितः कुंभं श्वं अभि
वेष्टयेत् तदनु कुसुमादिभिः समलंकृते तत्र कुंभे परतरं महा देवतास्वरूपमावाहयेदित्यन्वयः
मूलमंत्रेण मूर्ध्नि संकल्प्य कराभ्यां पुष्पांजलिमादाय प्रवहन्नासापुटेन हृदयादेव तेजः पुष्पांज ५५
लावानीय कलशादिकाल्पितमूर्तौ आवाहयेत् तथाहि कुलेश्वर इहागच्छ २ इह संनिधेहि २ इह

संनिरुध्य स्वेति निर्गलितार्थः २२ सकलीविधाय कलशस्य मध्ये हरिमानीतं त्वमनुविन्यसनैः प
रिपूजयेद्धरण्यावहितः परिवारावृतमुपचारगणैः २३ कलशस्य मध्ये हरिं सकलीविधाय
देवतांगे षडंगानां न्यासः स्यात्सकलीकृतिः तां विधाय आनीतं त्वमनुविन्यसनैः सह अक्षरमय
नतवमंत्रन्यासैः सहेत्येके वस्तुतस्तु सृष्टिसंहारभेदेन तथांगुष्ठादिपूर्णाभेदेन वमंत्रवर्णन्यासोऽ
र्णन्यासः सृष्टिसंहारभेदेन मंत्राक्षराचितद्व्यापनं च न्यासस्तत्त्वन्यासः मंत्रपुटितमातृकाक्षरन्या
सो मनुन्यासः एतैर्न्यासैस्तेजोरूपं हरिं सकलीविधाय शरीरं कृत्वेत्यर्थः अन्येतु पीठन्यासकरन्या
सांगमंत्रपुटितमातृकाक्षरन्यासो मनुन्यास एतैर्न्यासैस्तेजोरूपं हरिं सकलीविधाय सशरीरं कृत्वेत्य
र्थः अन्येतु पीठन्यासकरन्यासव्यतिरिक्तं प्रथमद्वितीयपटलोक्तं यावन्न्यासैर्हरिं सशरीरं विधाये
त्याहुः अष्टादशाक्षरपक्षे न तत्त्वन्यासस्थाने मंत्राक्षरन्यास एव बोध्यः आवाहितः सावधानो गुरुः
सपरिवारं सावरणं हरिं उपचारगणैः षोडशोपचारपंचोपचारान्यतरेण परिपूजयेदित्यर्थः २३
अथ पूजाक्रममाह दत्वासनं स्वागतमित्युदीर्य तथार्घ्यपाद्याचमनीयकानि देयानि एवं मधुप
र्कं पुनर्दात्मजायाममनीयकानि २४ स्नानं च वासश्च विभूषणानि सांगानन सेवितियाज्य

क्र·म
दी·
४८

46

मेत्री गात्रेपवित्रैरणगंधपुष्पैः पूर्वंयजेन्न्यासविधानतोस्य २५ तस्मैतंदात्मजापसंर्णायन्यासनेप
ध्यादिपुष्पहृपंदत्वा स्वागतमितिशाह्वमन्त्रार्थमग्रे तत्र पूर्वं प्रथमतः अर्घ्यपाद्याचमनीयानि मधुपर्क
पुक्तानि मधुपर्कोतेआचमनोपेतानिदेयानि २७ स्नानेति स्नानं सुगंधजलादिभिः वासोवस्त्रयुग्म
विभूषणानि कुंडलादीनि यथास्थानं विनियोज्य अथ न्यासपरमेश्वरस्य गात्रेपवित्रैः गंधपुष्पैर्न्यास
विधानतः कृतन्यासप्रकारेण पूर्वं यजेत्पूजयेदित्यर्थः २५ पूजाप्रकारमेवाह सृष्टिस्थितीत्यांग
पुगंवर्वेणमालामभिज्ञानवराश्वमसुख्यौ मूलेनवात्मार्चनवत्प्रपूज्य समर्चये[illegible]दावरणाभियः २८
मात्रकं सृष्टिस्थितिन्यासोक्तस्थानानितन्मंत्रैः समर्चयेत् न्यासपुगंपुंचांगदशांगन्यासस्थानानि
तन्मंत्रैः समर्चयेत्वर्वेण मालांवनमालांअभिज्ञानवरं श्रीवत्समांकनं अश्वमसुख्यः कौस्तुभः एता
निसंपूज्य मूलेनचात्मात्मनिपरमेश्वरपूजामूलमंत्रेणपंचकृत्वा सकलस्यादिपुष्पांजलिभिः याद
दयादिषुकृतानतथाकुंभस्यमपिसंपूज्यमूयः पुनरपि आवरणानि वक्ष्यमाणानि समर्चयेत्
अष्टादशार्णपदेसृष्ट्यादिस्थानेषु वर्णन्यासपदन्यासस्थानेपूजाकार्येतिबोध्यं २९ आवरणपरस्ता
त्पूजाक्रममाह दिव्यपदामसदामौवसदामः किंकिणीचसंपूज्याः तेजोरूपास्तदवहिरंगा ४८

निचकेसरेषुसममभियजेत् २२ अथ कर्णिकायांदेवस्यपूर्वादिचतुर्दिक्षुदामदयश्चतारः परमेश्वरस्य स
त्वायः स्तेजोरूपा देदीप्यमानाः पूज्याः प्रयोगस्त्वंदुंदामायनमइत्यादिः द्वितीयावरणमाह तद्बहिरि
ति तद्बहिः कर्णिकायोवहिः केसरेषुअंगानिसममभियजेत् २७ पूजास्थानान्याह अनवहतिहातिसमी
रणाग्नि वदिक्षुरुद्रादिवर्मपर्यंते पूर्वादिदिक्षुशाखक्रमेणगंधादिभिः शुद्धमनाः २८ वह्न्यादि
विदिक्षुरुद्रादिवर्मांतं अंगंच तत्पश्चात् शुद्धमनाः गंधादिभिः क्रमेणपूजयेत् अथपूर्वादिचतुर्दिक्षु
अस्त्रमंगं पूजयेत् २८ अंगानां देवताध्यानमाह सूर्येंदुकांतकुवलयहरिनीलऊनाशासप्रभाः प्र
मदाः अभयवरस्फुरितकराः प्रधानतः वांगदेवताः स्मार्याः २८ प्रधानस्यतनवः अंगभूताः अंगदेव
ताः स्मार्याः कथंभूताः स्त्रीस्वभावाः तथासूर्यचंद्रकांतश्च नीलकुवलयं चरंदनीलमणिश्चऊनाश
श्चएते षां समाप्रभावर्णो यासांताः तथावामेश्चमयेनदक्षिणे वरेणच शोभितः करोयासांताः तथाप्र
सन्नवदनाः २९ अथतृतीयाव‥‥माह हाकिन्यापाथामूहिषीरष्टौसंपूजयेद्दलेषु इतः दक्षिणकर
धृतकमलावस्त्रमरितस्वपात्रमदिताल्पकरा ३ ततोनंतरंदलेषुपूर्वादिपत्रेषुहाकिन्यायाः अष्टौ
महिषीमध्येदेवीः सं‥‥‥येत् कथंभूताः दक्षिणकरेधृतानिकमलानि‥‥भिस्ताः तथावस्त्र

क्र॰ म
दी॰
४७

47

हरितपात्रैरत्नहरितपात्रैर्मुद्रिताग्रन्येवामकराग्रयासंताः ३० अथाष्टमही‐‐‐‐न्याह रुक्मिणीत्यो
सत्यानग्नजितीत्याक्षयाह्नंदाच मृगपत्नमित्रविंदास्तु ‐‐ लक्ष्मणाहजाम्बवती ‐‐‐‐‐‐‐‐‐‐‐‐
माः स्तासितवर्णांबराद्विरात्वेताः ३१ पृथक्कुचतटालसंगोविविधमणिप्रक ‐‐ विल ‐‐ ताभरा ‐‐‐‐
‐‐‐‐‐‐‐‐‐‐‐‐‐‐ लसत्पाः ३ ‐‐‐‐‐‐‐‐‐‐‐ ह तपनीयेति रुक्मिण्या ‐‐ द्विशः क्रमेणस्वर्ण
नीलमणिप्रभाः तथासिता ‐‐‐‐‐‐‐‐‐‐‐ णिविचित्राणिचश्रंबराणियासंताः अथचतुर्था
वरणमाह ततोयजेद्दलाग्रेषु वसुदेवंचदेवकी ‐‐‐‐‐‐‐‐‐‐ भद्रंसुभद्रिकां ३२ गोपान्गोपी
श्चगोविंदविलीनमतिलोचनः ततोनंतरं दलाग्रेषुपूर्वादिक्रमेणवसुदेवादीन्यजेत् गोविंदेवि
लीनामतयोलोचनानिचयेषांतेतथा एतानितु विशेषणानि सर्वेषां वसुदेवादिगोप्यंतानामपिबोध्या
नि नचाभावस्तुगोप्यचयेन ३२ एषांध्यानमाह ज्ञानमुद्राभयकरौपितरौपीतपांडुरौ दिव्यमाल्यांब
रालेपभूषणौमातरौपुनः ३३ धारयंत्यौचवरदंपायसापूर्णपात्रकं अरुणाश्यामलेहारमणिकुंडल
मंडिते ३४ पितरौवसुदेवनंदगोपौज्ञानमुद्राभयंचकरेषुययोस्तौ कथंभूतौवसुदेवनंदगोपौपीत
पांडुरौ हरिद्राभश्वेतवर्णौतथादिदिव्यमाल्यांबरालेपभूषणावित्यर्थः मातरौपुनर्यशोदादेवक्यौ ४७

अरुणपद्मामले तथा हारेण मणिप्रधानकुंडलाभ्यां च मंडिते तथा वरदं दक्षिणहस्ते वामहस्ते च पायसा
त्रपूरितपात्रं धारयंत्यौ २४ बलः श्रीविष्णुधवलो मृणालेलांगलं दधत् हालालोलो नीलवासा हेलावाने
ककुंडलः २५ बलभद्रः श्रीविष्णुवद्धवलः मृणालेलांगलं वदधात् तथा हाला माध्वीतस्याः पानेन लोलः
अविमृश्यकारी तथा नीलवस्त्रः तथा हेला ... लीलावान् तथा एककुंडलधारी २५ कलापद्मपाम
लाभद्राश्च भद्राभद्रभूषणा .... फयौवना श्च ... कलापद्मपामलाभद्रा ...
... नाभद्रभूषणा शोभनाभरणा वराभयहस्ता .... वनाप्रौफयौवना २८ वेणु
वीणावेत्रयष्टिशंखशृंगादिपाणयः गोपागोपा .... वेणवादि
पाणयः गोप्यः पुनः दिविधपत्नाश्च जंडपायनं तेन यात्तवधी .... नेकरांबुजंया ....
णमाह मं ... गदीश्च तत्काले पूजयेत्कल्पपादपान् २८ तत्कालेता ... नरमंदारादीन् पंचकल्पवृक्षान्
नू .... नवर्जनीयं २८।४ तेषां नामान्येवं केस्यानान्याह मंदारसंतानकपारिजातक ... मा
ख्यान् हरिचंदनं च मध्ये चतुर्दिक्ष्वपि वांछितार्थदानेकदीक्षाप्रततनम्यसख्यान् २९ मंदारादिना
मकावमध्ये कमलकर्णिकायां तथा चतुर्दिक्षु निर्देशक्रमेण पूजयेत् कथंभूतान् वांछितार्थानां

क्र॰म
टी॰
५८

48

दानेएकाग्रद्वितीयादीन्वातयायुक्तानस्त्राःशास्त्राः येषांतान् पाठांतरेत्ववांछितार्थदानेएकदक्षान्द्व
द्वितीयसमर्थानित्यर्थः ३५ अथषष्ठावरणमाह हरिर्हव्यवाट्तरणिजस्तपाटेवार्ष्यनिवायुसोमशिव
शेषपद्मजान् प्रयजेद्दिक्षुमलधीःस्वजात्यधीश्वरहेतिपत्रपरिवारसंयुतान् ५॰ हरिरिंद्रःहव्यवाडग्निः
तरणिजोयमःतपायामटतिचरतीतितपाटोनिर्ऋतिःवार्पतिर्वरुणःवायुःसोमईशानःशेषनागः
पद्मजोब्रह्मा एतान्अमलमतिःस्वदिक्षुपूर्वादिदिक्षुप्रयजेत् अत्रस्वदिक्षुपदोपादानात् स्थलांतरेयापू
जास्थानकल्पितपूर्वादिदिक्षुकर्तव्येत्यवगम्यते देवाग्रेस्वस्यचाप्यग्रेप्राचीप्रोक्तातदेशिकैः प्राचीप्राच्य
वविज्ञेयामुक्तावैदेवतावनमित्यागमसारेभिधानात् अत्रनिर्ऋतिवरुणयोर्मध्येशेषनागंईशानशान
योर्मध्येब्रह्माणंपूजयेदितिबोध्यं कीदृशान् इंद्रादीन्स्वजातिर्देवादिः अधीश्वरोऽधिपतिःहेतिरायु
धं पत्रंवाहनं परिवारोगणाः एतैःसंयुतान् एतेषांचबीजानिकथ्यंते लांमींदांवां यां सां हां षां कां
इति प्रयोगस्तु लांइंद्रायसुराधिपतयेसायुधायसवाहनायसपरिवारायनमइत्यादिर्बोध्यः ५५
ऐंद्रादीनांवर्णानाह कपिशकपिलनीलधूम्रमलक्ष्मतधूम्रामलासितशुचिरक्तावर्णतोवाससायाःक
रकलितविराजस्त्रायुधादिव्यवेषाविविधमणिगणैःस्वप्रसूक्स्रग्भूषणाढ्याः ५६ कपिशाःकनक ५८

वर्णः कपिलस्ताम्रवर्णः नीलः श्यामलः कृष्णः श्वेतः शुक्लः धूम्रः कृष्णभेदः अमलः श्वेतः सितः श्वे
ताः शुचिः श्वेतः रक्तो लोहितः ॥ वासवाद्याः क्रमेण वर्णिता ज्ञेयाः कथंभूताः कैः कलितानि विराजे
न्ति शोभमानानि स्वायुधानि येषां ते ॥ ॥ ॥ ष्टौ वैशोयेषां ते विविधमणिगणैः स्वैः प्रस्फुरन्ति दीप्यमा
नानि यानि भूषणानि तैराप्ताः ४२ अथ सप्तमावरणमाह दंभोलिशक्त्यभिधदंडकृपाणपाशवं
ङ्कुशाब्जधनगदात्रिशिखारिपद्मा अर्च्या बहिर्निजसलक्षितमौलियुक्ताः स्वस्वायुधाभयसमु
द्यतपाणिपद्माः ४२ दंभोलिर्वज्रं शक्त्यभिधं शक्तिनामकमस्त्रं दंडः । कृपाणः खड्गः चं अंकुशा
ब्जयः उग्रांकुशाख्यः गदा त्रिशिखं त्रिशूलं अरि चक्रं पद्मं च एते बहिरिंद्रादितो बहिः अर्च्या वज्रप्र
भृतयः कथंभूता निजसलक्षितमौलियुक्ताः वज्रशक्तिदंडादिलांछितमुकुटाः तथा स्वीयैः स्वीयैरायु
धैः अभयेन च समुद्यतानि समलक्षितानि पाणिपद्मानि येषां ते ४२ अथ वज्रादीनां वर्णानाह कनकर
जततोयदाभ्रवंपाहणाहिमनीलजपाप्रवालभासः क्रमतः इति ह वा वज्रमुखा रुचिरविलेपनवस्त्र
माल्यभूषाः ४४ वज्राद्या इति वक्ष्यमाणक्रमेण रुचा वर्णेन ज्ञेयाः कथंभूताः कनकं रजतं तोयदः
अभ्रं चंपा चंपकपुष्पं अरुणो रक्तः हिमः श्वेतः नीलः श्यामः जपा ओड्रपुष्पं प्रवालो नवपल्लवः

क्र॰म
दी
४९

एवंविधाभासो येषां ते तथाहविराणि विलेपनादीनि येषां ते ४४ सम्यावरणमुपसंहरति कथितमा
वृतिसप्तकमष्टतार्णवनविधाविति सर्वसत्वावहं प्रपञ्जतामथ्वाग पुरंदराशनि मंत्रैवास्त्रितयावरणंचि
दं ४५ अष्टतार्णवनविधौ इति पूर्वोक्तप्रकारेण आवरणसप्तकं कथितं कीदृशं सर्वसत्वावहं अशक्ते
रस्त्यावरणत्रितयमाह प्रपञ्जतामिति अथवा इदं पूर्वोक्तं त्रितयावरणं यथास्यात्तथा प्रपञ्जतां कैः
अंगैरिंद्रः वज्रैपतत्प्रभृतिभिरित्यर्थः ४५ प्रकृतपूजनमुपसंहरन्नेव पूजांतरमाह इत्यर्चयित्वाज
लगंधपुष्पैः कृत्स्नाष्टकेनाप्ययपुष्पपूजां कुर्याद्बुधस्तानि समाक्षयानि वक्ष्यामि नारादिनमांतिका
नि ४८ इति पूर्वोक्तप्रकारेण जलगंधपुष्पैरर्चयित्वा अथानंतरं वक्ष्यमाणेन कृष्णनामाष्टकेन बु
धः पूजां कुर्यात् प्रणवादिनमोंतिकानि तानि समाक्षयानि स्वनामानि ॐ कृष्णाय नमः इत्यादीनि
वक्ष्यामि ४८ तान्येवाह श्रीकृष्णो वासुदेवश्चाष्टौ चतुर्थ्यंताः क्रमादिमे ४८ कृष्णादयः स्पष्टाः अपराक्रां
तभारहारीति सप्तमः पाठः इमे कृष्णादयः पाठाः क्रमादेवैकपाः प्रणवाद्यानमोंताश्च विज्ञेया
इत्यर्थः ४८ अत्यशक्तेः प्रतिपत्तौ नरमाह एभिरेवाथवा पूजां कर्तव्याकंसवैरिणः संसारसागरो
त्तीर्त्यै सर्वकामामयेबुधैः ४९ अथवा एभिरेव कृष्णादिभिरष्टभिः कंसवैरिणः पूजा बुधैः कर्तव्या
५ वज्रनारायणसमाधयः देवकीनंदनपङ्क्त्यष्टौ नामानि एतानि यः अपराक्रांतसाद्यांते भारहारीति सप्तमः धर्मसंस्थापक ५

असुराक्रांतशाह्वांतेभारहारीतिसप्तमः धर्मसंस्थापकेभ्यासंसारएवसागरस्तस्यउत्तीर्णेउत्तरणाय
तेभ्यःसर्वकामाप्तये ४९ अथधूपदानविधिमाह सारंगारे ब्रूतविलुलितैर्जर्जरैःसंविकीर्णैर्गुग्गु
ल्वाद्यैर्वनपरिमलैर्धूपमापादयंश्री दयाश्रीवेदेतज्जमथनापापरेणाप्यदोसौघंटांगंधात्तनकुसु
मकैरर्चितांवादयानः ५० सारंगारेदारुकाष्टागारे खदिरांगारैरित्यन्ये संवीकीर्णैःप्रक्षिप्तैर्गुग्गु
ल्वाद्यैः गुग्गुलअगरुउशीरपाकरामधुवेदैर्वनजलैर्जर्जरैः कुट्टनेनचूर्णितैःपवनेनविद्धः परिम
लायेषांतैर्धूपमापादयन्क्रचामंत्रीनीचैर्ताभिप्रदेशेवतज्जमथनापूरयात् किंकुर्वन्अथानंतरम
परेणवामहस्तेनघंटांवादयानः कथंभूतांगंधात्ततकुसुमकैरर्चितां ५१ अथदीपदानविधिमाह
तदहदीपंस्वरभिहृतसंसिक्तकर्पूरवत्यादीमंस्तस्थाप्यतिविशदधीः पद्मपर्यंतमछैः दत्वापुष्पांजलि
मपिविधायार्घपित्राचपाद्यंसावामंकल्पयन्नविपुलस्वर्णपात्रेनिवेद्य ५२ तदहतु दीपं आपादक
पास्वरभियत्तूहृतंतेनतसिक्तायाकर्पूरसहितावर्त्तिकातया कीदृशं दक्षादीमंदृष्टिमनोहरं पद्मप
र्यंतेमस्तकपर्यंतेउद्वैसपरिदचेत्यकैः अन्येतुदक्षादक्षिणावर्त्तेनपद्मपर्यंतेचरणकमलपर्यंतमि
त्याहुः अनंतरंपुष्पांजलिंअपिविधायपाद्यंसावामंपाद्याचमनीयकेचअर्घ्यंपित्रा विपुलस्वर्णपात्रे

नैवेद्यं संकल्पयन्त पादपर्यन्तमिति क्रियाविशेषणं: ५१ नैवेद्यस्वरूपमाह स्वर्मित्तरेण तुल्यहविषासङ्कृते
न सितासमुपदंशकैः रुचिरहृद्यविचित्ररसैः दधिनवनीतन्नूतनं तु सितोपलाम्रपालिकाहूतगुडनालिके
रकदलीफलपुष्परसैः ५२ कैर्नैवेद्यं संपादयन्त स्वर्णमित्तरेण अभिसुगंधिना तुल्यहविषा तुल्यात्रेन सं
स्कृतेन सुपक्केन कथंभूतेन हविषा सितासमुपदंशकैः शर्कराद्यंजनैः सहितेन तापितेन सता स
मुपदंशकैरिति पाठे सुशितेन सता सशर्करया युक्तेन तथा उपदंशकैर्व्यंजनैः सहितेनेत्यर्थः पुनः
कैर्नैवेद्यं संपाद्य यत्सनीयद्वितीयपंक्तिस्थः शेषः दधत्त दधि नवनीतं नूतनं श्रेष्ठं सितोपलैर्नाबा
तरतिप्रसिद्धं आम्रपालिकालोकेपूरीतिप्रसिद्धा हूतं गुडो नालिकेरं कदलीफलं पुष्परसो मधु एतै
र्नैवेद्यं कल्पयतित्यन्वयः कथंभूतैः रुचिरैः रक्ताकारैः हृद्यैः सुस्वादैः विचित्रो मधुरादिः रसो येषु तैः
५२ अस्त्रोद्धितेन दर्शमुद्रिकयाभिरस्त्रवायव्यतोयपरिशोषितमग्निदोर्ष्णा संदत्य वामकरसौधर
ताभिहर्तां मंत्रामृतीकृतमथोऽभिमृशन् प्रजप्यात् ५२ कथंभूतं नैवेद्यं मूलमंत्रास्त्रमंत्रेण
फडित्यनेन वा उद्धितं सिक्तं पुनः कथंभूतं चक्रमुद्रया अभिरस्त्रवायव्यतो येन वायुवीजं तन्मो
दकप्रोक्षणेन परिशोषितं तथा अग्निदोष्णा वह्निवीजाभिजप्त दक्षिणकरेण संदत्य वामक ५·

50

रेण वामहस्तेन पिधाय वं बीजजपेनामृतरसाभिपूर्णां तथा मंत्रामृतीकृतं मूलमंत्रेणामृतरूपं कृतं
अभिमृशन् स्मरेत् अष्टशमनं जप्यादित्युत्तरश्लोके संबंधः ५३ मनमृष्टशः स्वरभिमृद्दिकयापरिपूर्ण
मर्चयन्नंतं धूपमाल्यैः हरिमर्घ्यपदपिकृतप्रसवांजलिरास्यतोस्य विसरेद्वमहः ५४ तथा स्वरभिमृद्दिक
यापरिपूर्णां नैवेद्यं गंधमाल्यैश्चंदनश्रमाल्यैः अर्चयन् पूजयन् नैवेद्यदानप्रकारमाह हरिमिति कृत
प्रसवांजलिः कृतपुष्पांजलिः सन् हरिं प्रति इत्यर्थयेत् किं हे हरे नैवेद्यग्रहणाय ते आस्यतः तेजः
तिः स्वरचितिशोषः अथ हरिमुखेन तस्तेजो विसरेत् अंतर्भाविताण्यर्थतया प्रसारयेदिति चिंतयेदि
त्यर्थः नैवेद्यस्य प्रयोजयेदिति वार्थः ५४ वीतिहोत्रदयितांतं मुच्चरन् मूलमंत्रमथानितिपेज्जले अर्प
येत् दवमृतात्मकं हविर्दोर्युग्मासकुसुमं समुच्चरन् ५५ अथानेनतं वीतिहोत्रदयितांतं स्वाहाकारां
तं मूलमंत्रमुच्चरन् किंविज्जलं तत्परितिच्छिपेत् अत्र स्वाहांतेपि मंत्रे पुनः स्वाहेति प्रयोक्तव्यं प्रकृत
वचनबलादेव अनंतरं दोर्युग्मा हस्तद्वयेन सकुसुमं सपुष्पं समुच्चरन् उन्नोलयन् तदमृतात्मकं ह
विः समर्पयेत् ५५ अथ नैवेद्यार्पणमंत्रः सर्वाचारसर्वेषां देवानां पूजामृतिजाव्ययाहरेरत्यस्य स्थाने
स्वाराध्यदेवनाम्नाप्रदनीयमित्यर्थः ५६ तत्रमाह निवेदयामि भवते जुषाणेदं हविर्हरे निवेद्यार्पणमं

क्र·म दी· ५८

ङोपसर्वार्चामुत्तिजाख्याया ५६ अयंनिवेद्यार्पणमंत्र ह्यथभोजनोपयोगिनीमुद्रामाह ग्रासमुद्रां
वामदोस्साविकचोत्पलसंनिभां प्रदर्शयन्दक्षिणेनप्राणादीनांचदर्शयेत् ५७ वामदोस्सावामह
स्तेनग्रासमुद्रांप्रदर्शयेत् कीदृशींविकसितकमलसदृशीं अनंतरंदक्षिणहस्तेनप्राणादीनांमु
द्राःप्रदर्शयेदित्यन्वयः ५७ अथप्राणादीनांमुद्रानिरूपयति स्पृशेत्कनिष्ठोपकनिष्ठिकेद्वे स्वांगु
ष्ठमूर्ध्नाप्रथमेहमुद्रा तथापरातर्जनिमध्यमेस्यादनामिकामध्यमिकेचमध्या ५८ अनामिकातर्ज
निमध्यमाःस्युस्तद्वच्चतुर्थीसकनिष्ठिकास्ताःस्यात्पंचमीतद्वदितिप्रदिष्टाप्राणादिमुद्रानिजमंत्रयु
क्तं ५९ कनिष्ठिकोपानिष्ठिकेकनिष्ठानामिकेस्वांगुष्ठमूर्ध्नास्पृशेत् साहिमुद्राणांमध्येप्रथमामुद्राप्रा
णमुद्राकथिता तथातर्जनीमध्येस्वांगुष्ठमूर्ध्नायदिस्पृशेत्साअपराद्वितीयामुद्रास्यात् अनामिका
मध्यमेयदिस्वांगुष्ठमूर्ध्नास्पृशेत्सामध्यमातृतीयामुद्राभवति अनामिकातर्जनिमध्यमायदिस्वांगुष्ठमूर्ध्ना
स्पृशेत्साचतुर्थीमुद्रास्यात् ताःअनामिकातर्जनिमध्यमाःसकनिष्ठिकास्तद्वत्स्वांगुष्ठमूर्ध्नायदिस्पृशे
त्सापंचमीमुद्रास्यात् प्राणादिमुद्राउपसंहरति इतिप्रदिष्टाइति इतिप्रदिष्टाःप्राणादिमुद्राःनिजमंत्र
युक्ताःकार्याइत्यर्थः ५९ अथप्राणादिमंत्रानाह प्राणापानव्यानोदानसमानाःक्रमाद्वर्णयुक्ताःता ५८

51

गाधारावधा वेदाः कलाधनस्तपते मनवः ९ प्राणादयः पंच कमात् तुर्यासहितास्तथा तारश्चोंकार
स्तदाधारास्तत्सहिताः प्राणवायोः तथा कलाधनो वह्नेर्वधा जायया स्वाहया हृदाः संबद्धाः स्वाहांतार
त्यर्थः तेषु ते ॐ प्राणाय स्वाहेत्याद्याः पंच मनवः पंचात्मभवंतीत्यर्थः ९ अथ नैवेद्यमुद्रां दर्शयति न
त्वा निवेद्यमुद्रिकां प्रधानयाकरद्वये स्पृशन्ननामिकानिंगमंत्रं जपन् प्रदर्शनमंत्रं जपन् १० अथ मुद्रा
प्रदर्शनमंत्रमाह ॥ तंदजेंब्रमसविंडप्रयुक्तिः पार्श्वरामरुद्रबात्मनेतिच रुद्रडेंप्रुतनिवेद्यमात्मा
भूर्मांसपाराद्यमनिलस्तथामिप्रुक् ९२ तंदजः ठकारः कीदृशः श्रंबुमनुविंडभिः चकारश्चौकारान्त
स्तारैर्युक्तः नतिर्नमः पार्श्वः पकारः राइतिस्वरूपं मरुत् यकारः अथात्मनेइतिस्वरूपं रुद्रइत्यपिस्वरूपं
डे चतुर्थी रुद्रशब्दश्चतुर्थीयुक्तः इत्यर्थः निवेद्यमितिस्वरूपं आत्मभूः ककारः मांसं लकारः पार्श्वः पा
कारः अनिलो यकारः अमीतिस्वरूपं प्रयोगस्तु ठं नमः परायाबात्मनेः निरुद्राय निवेद्यं कल्पयामीति
९२ मंडलमभितो मंत्री बीजांकुरभाजनानि विन्यस्य पिष्टमयानपि दीयान् हुतशरणे विन्यसेत्सदीपानपि
त्वात् ९३ मंडलस्य परितो बीजांकुरपात्राणि संस्थाप्य तथैव पिष्टकृतान् हुतशरणान् सदीपानपि त्वान्
प्रदीपान् स्थापयेत् ९३ अथ दीक्षांगहोमविधिमाह द्वाभ्यां अथ संस्कृते ज्वलनवदेः मलधीरभिवास्य

सम्यगभिपूज्य हरिं जुहुयात् सिताज्यतिलयुतेन पयःपरिसाधितेन सितदीधितिना ९४ अष्टोत्तरं सहस्रं समा
प्य होमं पुनर्बलिं दद्यात् राशिग्रहाधिनाथेभ्यो नक्षत्रेभ्यस्तथा च करणेभ्यः ९५ अथ शास्त्रोक्तसंस्कारेण
संस्कृते कृतवह्नेः अमलधीः हरिं आवाह्य सम्यक् अभिपूज्य अष्टोत्तरसहस्रं जुहुयात् केन सितदीधिति
नाथतनभक्तेन कथंभूतेन पयसाऽज्येन परिसाधितेन पाचितेन पायसान्नेनेत्यर्थः तथा सिताज्यतिलयुते
न शर्करान्वितयुक्तेन एवं होमं अष्टोत्तरसहस्रं समाप्य अवशिष्टेन पायसान्नेन राशीश्च मेषादिकाश्च अधि
नाथेभ्यः राशिदेवताभ्यो मंगलादिभ्यः नक्षत्रेभ्यः अश्विन्यादिभ्यः करणेभ्यः बवादिभ्यो बलिं दद्यात्
प्रयोगस्तु अश्विनीभरणीकृत्तिकापादान्ते मेषराशये एष बलिर्नमः मेषवृश्चिकाधिपतये मंगला
य एष बलिर्नमः इत्यादिर्बोध्यः ९५ अथ पूजोत्तरक्रियामाह त्रिभिः ॥ संपाद्य पानीयस्य धांसम
प्पिदचांभउदासमस्तस्मै मत्वोच्छिरासे नैवेद्यमहृत्य निवेद्य विषक्सेनाय पृथ्वीमुपलिप्य
भूयः ९६ गेहूषदंतधवलावमतास्यहस्तान्नज्यान्नलेपमुद्वासकमाल्यभूषा
तो हृत्लमप्यभिसमर्प्यसुवासन्त्यगीतैः स्तुत्वप्रमाभिपूजयतास्तु तस्य ९७
गंधादिभिः सपरिवारमथार्घ्यमस्मै दत्त्वा निधाय कुसुमांजलिमादरेण स्तुत्वा प्रण ५२

52

मधीवस्ताद्बुल्लुकोदकेन स्नात्वानर्पयेत् तच्चरणाब्जमूले १८ मधुरुः पातीयस्तधोपेयामृतसंपाद्यपर
मेश्वराय समर्प्यं भ्रमः दचाम्रास्येमुखोचिंः उद्धास्य विसृज्य नैवेद्यमुद्धृत्य किंचिन्न पृथक् कृत्य विष्वक्सेनाय
निवेद्य भूपः पृथ्वी स्वपालिप्य गंडूषं चुलुकोदकं दंतधवलं दंतकाष्ठं दंतपवनमिति पाठे दंतशोधन
मित्यर्थः आचमनं द्विराचमनमित्यर्थः आस्यहस्तमस्यमुखहस्तयोः प्रोंछनवस्त्रं अनुलेपं चंदनादि
मुखवासकं कर्पूरादि माल्यं पुष्पं भूषां अलंकरणं तांबूलमपि एतानि अभिसमर्प्य स्तवायनृत्यगीतैः
स्तुवन् नंसेत्तं हरिं भुजनस्य पूर्ववत् अभिपूजयेत् तान् पूजयेत् कैः पूजयेत् । गंधादिभिरिति गंधादि
भिः सपरिवारं पूर्वोक्तावरणसहितं अथ अस्मै हरये अर्घ्यं दत्वा आदरेण कुसुमांजलिं वेदवाक्यवाणि
रस्याप्रणम्य तस्य चरणाब्जमूले आत्मानं चुलुकोदकेन अर्घ्यपात्रजलेन अर्पयेत् १८ अथ स्वात्मसम
र्पणमंत्रमाह इतः पूर्वं प्राणबुद्धिदेहधर्माधिकारतो जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यवस्थासु मनसा वाचा कर्मणा
हस्ताभ्यां पद्भ्यामुदरेण शिश्ना यत्स्मृतं यदुक्तं यत्कृतं तत्सर्वं ब्रह्मार्पणं भवतु स्वाहा अयमेको मंत्रः १
मां मदीयं च सकलं हरये सम्यगर्पयेत् इति द्वितीयो मंत्रः २ ॐ तत्सदिति [illegible]को मंत्रः स्वात्मसमर्प
णे ॐ तत्सदिति तृतीयो मंत्रः ३ इत्ययं स्वात्मसमर्पणे मंत्र उक्त इत्यर्थः [illegible]स्मरन् सकलगमप्युतं

जपेत्सहस्रकं मन्त्रमथ साष्टकं बुधः वपुष्यथो दितिजजितः समावृतीर्विलाप्य तास्तदपि नयेत्स्वधाम
तां ९५ अथ शुचः पूजितः सकलगं कुंभादितिष्ठं अच्युतं स्मरन् साष्टकं सहस्रमन्त्रमत्र जपेत् अथाच्युतं
नरं दितिजाजितः श्रीकलशस्य वपुषि तः पूर्वोक्ताः समावृतीः आवरणदेवताः विलाप्य लीनाः इति वि
चिंत्य तदपि तदेवं हरेर्वपुः स्वधामतां अमृतमयतां नयेत् ९६ ध्वजतोरणदिक्कूलशादिगतामपि मंड
लमंडपकुंडगतां अभियोज्य चितिं कलशेक्रमैः परिपूज्य जपेत्तु नरः प्रशान्तः १० कलशाचितिं मंत्र
देवताचेतनत्वरूपां अभियोज्य तया क्रमैः परिपूज्य लयेत्तु नरः प्रशान्तः किंभूतां चितिं ध्वजतोरण
दिक्कूलशादिगतां अपि मंडलमंडपकुंडगतां १० अथ शिष्यमुपोषितः प्रभाते कृतनित्यः स्वसितांब
रः सुवेशः धरणीधनधान्यगोकुलैः धिनुयाद्धि प्रवरान् हरेः प्रसत्त्यै ११ अथ उपोषितः शिष्यः
प्रभाते कृतनित्यक्रियः स्वसितांबरः शुक्लवस्त्रधरः सुवेशः शोभनभूषणः सन् धरणीधनधान्य
गोकुलैर्यथायोग्यं विप्रवरान् धिनुयात् प्रीणयेत् किमर्थं हरेः प्रसत्त्यै प्रसन्नतार्थं २ अथ प्रणम्य
प्रणिपत्य देशिकं नमसि परस्मै गुरुपादपदे हिते तां वित्तशाठ्यं परिहृत्य दक्षिणां दत्वा नवस्त्रां च सम
र्पयेत्सुधी १२ अथ पुनरपि ब्राह्मणान् प्रणम्य संतोष्य पुनः प्रणिपात्य क्रियत्नेन संतोषार्थं परीत्येति ५२

53

पादे ब्राह्मणान् प्रदक्षिणीकृत्येत्यर्थः देशिकं गुरुं प्रणिपत्य तस्मै गुरवे देहिने परस्मै पुरुषाय साष्टाङ्गा
रायणात्मकाय वित्तशाठ्यं धनकार्पण्यं परिहृत्य यथाविभवाद् सुवर्णानां प्रसिद्धां वित्तानि च तदर्थांशादि
रूपं दत्वा बद्धपरं स्वबुद्धिः स्वात्मानं स्वशरीरं समर्पयेत् ११ एवं दक्षिणामंत्रदक्षिणातो भिन्नानन्तमंत्रद
क्षिणैषा मंत्रदानानंतरमेव तत्संगात् १२ अथाभिषेकमंडपे स्वोपविष्टमासने गुरुर्विशोधयेद्
मंत्रैरवघोषणादिभि १२ अथ गुरुरं स्वशिष्यं पूर्ववत्पूर्वोक्तप्रकारेण घोषणादिभिर्भूतशुद्ध्यादिभि
र्विशोधयेत् कथंभूतं शिष्यं अभिषेकमंडपे आसने उपविष्टं १३ पीठन्यासावसाने वसुधिविमल
धीर्नस्यांतरस्यांतिकायामंत्रेणाभ्यर्च्य दूर्वाक्षतकुसुमयुतां घवनौके निधाय आशीर्वादैर्द्विजानां
विशदपटुतरैर्गीतवादित्रघोषैर्मांगल्यैरानयेत्तं कलशमभिहृतं तत्समीपं प्रवीतः १४ तस्य शि
ष्यस्य वृषि पीठन्यासावसाने तस्य पीठन्यासपर्यंतं तत्त्वन्यासं विधाय आसियामंत्रेण आसनमंत्रेण
पूजयित्वा केरोचनां अभिधाय तिलकं कृत्वेत्यर्थः कीदृशीं रोचनां दूर्वाक्षतकुसुमसहितां अनंतरं अभि
हृतं आचार्येण हृतो विप्रस्तं कलशं तत्समीपं शिष्यसमीपं आनयेत् कैः सह आनयेत् द्विजानामाशी
र्वादैस्तथा गीतवादित्रघोषैः कीदृशैः विशदैः स्पष्टैः पटुतमैः रवो ध्वनिर्येषां तैः तथा अन्यैरपि मांग

क॰ म
दी॰
५२

लैर्मंगलोपयुक्तैः सहितं कलशमानयेदिति संबंधः कीदृशो गुरुः शिष्यात्मीयतया सम्प्रतीतः अन्येत्व
अभिहितः प्रतीतो विश्वासान्वितो यः कश्चित्कलशमानयेदित्यर्थः ॥ १४ ॥ तेनाभिलीनमणिमंत्रमहौषधेन
धाम्नापरेण परमामृतरूपभाजा संपूरयन्वपुरपुष्यत तेनावितं तत्स्वामरसमभिषेचयता यथावत् १५
गुरुक्तेन कलशेन अस्य शिष्यस्य वपुर्यथावत् अभिषेचयतादित्यन्वयः विधिवत्क्रमसंहृत्यतन्तु
त्वस्यानृमरकुमानूशिशोः शिरसि विन्यस्यमानस्तकां मनसा जपेदिति यथावदुक्तप्रकारेण अभिषेच
यतादित्यर्थः कथंभूतेन कलशेन यत्राभिलीनाः संलीनाः संलीनाः मणयो नवरत्नानि मंत्रा हृच्च म
हौषधाः तिपिप्पलप्रभृतीनि यत्र तेन। पुनः कथंभूतेन धाम्नापरेण तेजःस्वरूपेण तथा परमामृतरूप
भाजा परमामृतमयेनेत्यर्थः किंकुर्वन् अस्य शिष्यस्य वपुः संपूरयन् तेनानंतरं तत्स्वामरसं शिष्य
स्यावितस्तत्तेन तेजोरूपकलशामृतेन सह समरसभावं येकं शिष्यस्य भावयन्नित्यर्थः ॥ १५ ॥ स्नाधैरा
नैर्वणैरभिपूर्णतनुर्द्विजमसंज्ञानैः परिहितनववसितवसनाहितयोवाचंयमः समाचांतः ॥ १६ ॥
बरूपाः प्रणम्य देशिकनामानं हारमयोपसंदृश्यान दक्षिणतउपास्तामभिमतं वमेकाग्रमानसः शि ५२
ष्य ॥ ११ ॥ धर्मं अथोनंतरं शिष्यः देशिकनामानं हरिं गुरुरूपहरिं बरूपाः प्रणम्य उपसंदृश्य गुरु

53/2

वरणेव्यत्यस्तहस्तद्वयं कृत्वा तस्य गुरोर्दक्षिणतः अभिमुखं गुरुसंमुखमुपकायमानस्तिष्ठेदिति क्रि
याध्याहारः कथंभूतः शिष्यः स्नाद्यैः स्वकारएवैः क्षान्तैः अकारावसानैर्मातृकाद्यैः कीदृशैः
त्रिहक्तमंत्रैर्मूलमंत्रविजपावसानैः अभिहृततनुः अभिषिक्तशरीरः तथा परिहितं नववस्त्रं शु
क्लं वस्त्रद्वयं येन सः तथा वाचंयमो मौनी आचांतः कृतद्विराचमन इत्यर्थः ११ न्यासैर्यथाविधितम
भ्युतस्ताद्विधाय गंधाक्षतादिभिरलंकृतवर्ष्मणोस्य ऋष्यादिपूर्वकमथ मंत्रवरं यथावद्गुरुयात्रिशोगु
रुरस्य च मवामकर्णे १८ अथ यथाविधिन्यासैः पंचांगप्रभृतिभिः शिष्यं अभ्युक्षितस्ताद्विधाय श्रीकलशरूपं कं
स्तं गंधाक्षतादिभिः अलंकृतशरीरस्य शिष्यस्य वामकर्णे ऋष्यादिपूर्वकं षडक्षरं देवतासहितं यत
थमम मूलमंत्रवरं त्रिशस्त्रिवारं यथावत् शिष्यस्य दक्षिणहस्ते जलं दत्वा अमुकं मंत्रं ते ददामीत्युक्त्वा
ददस्वेति ब्रुवाणं शिष्यमित्यागमोक्तप्रकारेण ब्रूयादित्यर्थः अत्र त्रिवारमुक्तेन ब्रूयादिति विभक्ति
नार्थस्तेन दीर्घमंत्रे यावता शिष्यस्यायत्तो मंत्रो भवति तावत्पठनीयमित्यर्थः १८ अथ मंत्रग्रहणा
नंतरं शिष्यकर्तव्यमाह गुरुणा विधिवत्प्रसादितं मंत्रमभीष्टार्थदायिनं प्रजपन्नभूयः अभिवंद्य ततः
क्रमेण तत्समत्कुसमयान् भक्तिभरावनम्रमूर्तिः १९ गुरुणा यथाविधिप्रसादितं हेतुभूतेनत्र

हणाद्याममित्यर्थः गुरुणानुग्रहेण दत्तमिति वार्थः एवंविधं मन्त्रं मन्त्रश्रेष्ठं शतं प्रजप्य भूयः पुनरपि
गुरुमभिवंदयेद्वन्दयेत् प्रणिपत्य नत्वा गुरुं तं समयाचारान् शक्त्या न तु कोटघ्नः शिष्यः भक्तिभरावनम्र
क्तिः विद्यामष्टकृत्वो जपेदिति वचनं तस्मात्संख्यो जपनिषेधपरमित्यविरोधः ७४ अथ मन्त्रप्रदानानंतरं गु
रुकृत्यमाह दत्वा शिष्याय मन्त्रं तु स्वात्मा गुरुः कृतात्मयजनविधिः अष्टोत्तरं सहस्रं स्वशक्तिहानान्नवाप्त
ये जप्यात् ७५ अथ गुरुः शिष्याय मन्त्रं दत्वा स्नात्वा न्यासादिकं विधाय कृतात्मयजनविधिः कृतात्मयंत
र्यागः अष्टाधिकं सहस्रं स्वसामर्थ्यहानोपशमये स्वसामर्थ्यरक्षणार्थं जप्यात् ७६ अथाशिष्यकृत्यमा
ह कुंभादिकं च सकलं गुरवे समर्प्य संतोषयेत् द्विजवरानभिभोज्यजातैः कुर्वंत्यनेन विधिना य रहा
भिषेकं ते संपदां तिलयं ने हिरण्यवधन्याः ७७ कुंभादिकं सकलं मंडपमहितं मंडपावस्थितं च द्रव्यं गु
रवे समर्प्य भोज्यजातैर्भोज्यसमूहैर्द्विजवरांश्च संतोषयेत् एतद्विधानजातफलमाह कुर्वंतीति इह
जगति अनेन विधिना ये अभिषेकं कुर्वन्ति ते संपदां निलयं स्थानं भवंति त एव च धन्याः पुरुषार्थ
पालिनो भवंतीत्यर्थः ७८ उक्तदीक्षाविधिमुपसंहरति संक्षिप्य किंचिदुदितां दीक्षां समस्तरेणापविश
दधियां पुनः शिवशिष्यमैत्री सर्वात्मना ज्ञानजपेन्गुह्योत्तयतेश्च ७९ मया किंचित्संक्षिप्य दीक्षा उदिष्टा उक्ता ५४

किमर्थं विशदाधियां संस्मरणाय दीक्षाप्रयोजनमाह एतामिति मंत्री साधक एतां दीक्षां प्रविश्य
प्राप्य सर्वं मंत्रजपादिकं कुर्यादित्यर्थः ८२ इति श्रीमज्जनार्दनविरचितायां क्रमदीपिकायां दीक्षाप्र
काशकश्चतुर्थः पटलः समाप्तः ४ अथ पंचमे पटले साधकस्य पुनर्दीक्षापूर्वकं पूर्वसेवादि विधिमा
ह चैत्रे कर्कटे तन्मासि कर्माक्षपदे पुण्ये दिने भूयो देशिकात्प्राप्य दीक्षां तेनानुज्ञातः पूर्वसेवां द्वितीये मा
सि द्वादश्यामारभेतामलात्मा १ चैत्रे मासि एतत्पूर्वसमादिकं कर्म प्राप्य स्वाधीनं कृत्वा द्वितीये मासि
वैशाखे शुक्लपक्षे शुक्लपक्षे पुण्ये दिने उपलक्षणमेतत् भनक्षत्रवारयोगपुष्कलत्वमिति यो भूयः पुन
रपि दीक्षां पुरश्चरणांगदीक्षां देशिकाद्गुरोः प्राप्य तेन गुरुणाभ्यनुज्ञातः सन् अमलात्मा शुक्लकषायाति
दुष्टतिथ्यां पूर्वसेवामारभेत अत्रैतदुक्तं भवति दीक्षान्तकं चैत्रे प्राप्य तत्र कृत्वा मंत्रारंभस्तु चैत्रे स्याद
ज्ञःखप्रदायकः असिद्धिर्भूमिसंपत्तिरित्यादिना चैत्रस्य दीक्षाकर्मणि निषिद्धत्वात् स्वरवर्णमात्रा
संख्यादिनिराकरणपुण्यतिथ्यन दीक्षाप्रयोजनं १ अथ पूर्वसेवेतिकर्तव्यतामाह कृतस्नाना
दिकर्मदेहार्चनांते वर्णाग्निसमागीरितं मंत्रिमुख्यैः शुद्धात्मा नीरतब्रह्मचारी निशापीजपान्ते
नात्मा शुद्धहविष्याशदांता २ स्नानाद्यं देहार्चनांतेष्वात्मयोगांतकर्म कृत्वा वाशागीरितं वर्णाग्निसमाप्ति तस्य

वैक्तृ एवैकवाप्यस्वजाप्रकारमाश्रित्य शुद्धः बाह्याभ्यन्तरशौचयुक्तः गायत्रीजपेन शुद्ध इत्येके शुक्ल इति पादे
निर्मलान्तःकरण इत्यर्थः मौनी यतवाक् स्मरणं कीर्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणं संकल्पोऽध्यवसायश्च क्रि
यानिष्पत्तिरेव चैव मुक्ताष्टांगमैथुनवर्जितः निशाशी सायंसंध्यानकालभोजी नक्षत्रदर्शनात् संध्या सायंतन
त्वरतः स्थिता नत्वपरजनी तेयातत्र धर्मान् परित्यजेदिति बहुनिशायां भोजनादिधर्मनिषेधात् शान्ता
त्मा स्थिरचित्तः सन् शुद्धपद्मात् तदाम्नान्निर्मलकमलमणिमालया जप्यात् भूमिपरिग्रहसंकल्पपूर्वं ज
पं कुर्यादित्यर्थः अत्र चेद्दिकोष्ठको विधिः स्वल्पो लिख्यते गृहीतस्यास्य मंत्रस्य पुरश्चरणसिद्धये अथ ये पृथ्व्य
ने भूमिर्मत्रा मे तिष्ठतामिति इति भूमिपरिग्रहमंत्रः क्षेत्रपालादिकान् संपूज्य दद्याद्विधिवत्ततः दिक्
पतिभ्यो बलिं दद्यात् ततः क्षेत्रं समाश्रयेत् क्षेत्रमध्यं समाश्रयेत् चक्रेलेनवकोष्ठं चक्रं त्वा कूर्माकृतिं
लिखेत् वक्रलेनवकोष्ठं तत्कृत्वा कूर्माकृतिं लिखेत् पूर्वादि अष्टसु कोष्ठेषु स्वरयुग्मान् क्रमाल्लिखेत्
कादीन् वर्गान् लक्षमीशेमध्यकोष्ठेऽपि लिखेत् क्षेत्रनामा च वर्णो यत्र कोष्ठे स्थितो भवेत् स एव
तत्र हि जानीयात् क्षेत्रं तु भयतः स्थितो कोष्ठो कूर्मस्य मुखपादौ द्वौ पुच्छं पृष्ठमीरितं तत्र मुखमेव
शुभं दमं तस्य खेजपं कुर्यादीप्सितार्थस्य सिद्धये कालज्ञानं कृत्वा अमुक संख्यात्र मंत्रस्य सिद्धि ५५

55

कामश्चयत्संख्यजपदशांशाभिनामुकद्रव्यहोमतद्दशांशामुकद्रव्यकतर्पणतद्दशांशाभिषेकतद्द
शांशब्राह्मणभोजनात्मकपुरश्चरणमहं करिष्य इति संकल्प्य जपचार्यनियमः नैरंतर्यविधिः प्रोक्ते
न दिने व्यतिलंघयेत् दिवसातिक्रमात्तेषामसिद्धिरोधः प्रजायते शनैः शनैः सुविस्पष्टं नद्रुतं न विलं नन्यू
नेनाधिकं वापि जपं कुर्याद्दिने दिने प्रातरारभ्य जपसंख्यं कालात्मध्यं दिनावधि स्नानं त्रिषवणं प्रोक्तम
शाकाद्यैः सक्तुतथा शयनं दर्भशय्यायां शुचिः प्रयतमानसः नैकवासा जपेन्मंत्रं बहुवस्त्राकुलो न च
स्त्रीशूद्राभ्यां न संभाषेद्रात्रौ जपपरो न चेति संक्षेपः २ पुरश्चरणजपकर्तुः कृत्यमाह तच्च न शुश्रूषां गोभूता
भ्यः प्रयच्छन् यासमतेषु प्रोद्दहेच्चानुकंपां मंत्राधिष्ठात्रीदेवतां चंद्रमातो गुर्गीदुर्वोधधात्तमात्वगुरुंहं च
च ३ गोषु विप्रेषु शुश्रूषां तन्वन् ताभ्यो ग्रासं पात्रप्रतिहग्रासं भिन्नमत्तं च प्रयच्छन् समर्पयन् भू
तेषु चानुकंपां कुर्वन् मंत्राधिष्ठात्रीं उग्रां देवतां दुर्वाधोऽज्ञानं न द्वेषधात्तत्र भानुसूर्यगुरुं चंद्रमातो
जप्यादिति पूर्वेण संबंधः ३ कुर्वन्नात्मीयकर्म वर्णाश्रमस्यमंत्रजप्याद्भिः स्नानकालेऽभिषिंचेत् प्रा
चामनुपाप्यत्तवसंख्यप्रजमंत्रजानष्ठात्रेतमजमाजनायः ४ वर्णाश्रमस्यमात्मीयकर्म कुर्वन्
स्नानकाले एकादशवारं मंत्रजप्याद्भिर्मूर्ध्निअभिषिंचेत् न च संख्याचतुर्विंशतिवारं मूलमंत्रेणजमेण

थः उदकंप्राचमनंचकारणंनवसंख्यामिमंत्रितंप्रत्नंभुञ्जानः तथासमन्वारजसंप्रजनायप्रजनगंधमाल्यादिकं
यस्यसमन्तजप्तंजनायः ४ अथजपस्थानानिवदन्नेवजपसंख्यामाह ॥ अर्केः शृङ्गेनयास्तटेबिल्वमूलेनो
येस्ऽदत्त्वेगोकुलेविष्णुगेहे अश्वत्थापस्थानेतुधेश्चापितीरेस्थानेष्वेतेष्वासीनएकैकशास्ते ५ प्रजपेदयु
तचतुष्कंदशान्तरेमनुवरंस्पष्टथकक्रमशः अष्टादशान्तरेचेदयुतदयमित्युदीरितासंख्याह ८ पर्वतशिख
रेनदीतीरे शिवालयोत्पन्नविल्वमूले ऽप्द्वेत्ऽयप्रमाणेनोपे गोष्ठे असर्पमाणकर्न्हके विष्णुगेहेपि
प्पलाधोभागेसमुद्रतीरेपतेषुअष्टस्थानेषुएकैकशः प्रत्येकंक्रमशउदेशाक्रमेणआसीनः अयुत
चतुष्कंअष्टस्थानेषुष्टथक्विभक्तंअर्बुदमर्बुदमयुतंदशान्तरेमनुवरंप्रजपेदष्टादशान्तरमयुतद्वि
तयंजपेदितितपसंख्याउदीरितेत्यर्थः ९ अथपुरश्चरणकर्तुर्भक्ष्याणियममाह ॥ शाकंमूलंफलंगो
स्तनभवदधिनीभैक्षमन्नंवसत्कन् दोग्धान्नंचाददानः क्षितिधरणिखरादौक्रमात्स्थानभेदे एकं
वैषामथशाकाग्रादितस्मितिमायाएवंसेवाविधानंनिर्हेतेस्मिन्युतनस्यप्रजपत्तुविधिवसिद्धयेसाध
केश ७ साधकेशः क्षितिधरणिखरादौस्थानभेदेशाकमूलमित्याद्याददानः भुंजानः सत्प्रज ५८
पतु शाकंवास्तूककलापः कालशाककहिलमोचिकारव्य नेतन्मूलं फलंतपनसाम्रहरीतकी

नारंगतिन्तिडीकवलीलवलीधात्र्यादीनां गोः येचाम्लनभवंजरंयं दधिच भेदेमचेभित्वाद्रे पतञ्चगृहा
स्थेनरविषयं सन्त्यक्तनुपवोत्यन्नान् दोषंचतद्वेच दोषात्वापायसान्नमित्यर्थः अशक्तं प्रत्याह एकं च
तिथ्यशक्तो सत्याप्योस्यानानांमध्येभक्ष्याणां च मध्ये एकं भक्ष्यं एकस्यानेगादिते प्रोक्तं अग्रसेवावि
धिमुपसंहरति गदितमिति इत्येवं पूर्वोक्तरीत्या पूर्वसेवा विधानेमयागदितं अथाग्रसेवाविध्य
नेनरंसिद्धिकामस्य जपमाह निहत्येस्मिन्निति। अस्मिन्नग्रसेवाजपेनिर्हत्ये संपूर्णे सति पुनरनन्तरं सा
धके याः सिद्धयो भीप्सितफलप्राप्तये जपेत् ७ सिद्धिकामस्य जपविधानमाह देहार्चनां तेदिनयो
दितैः दीक्षोक्तमार्गान्यतरविधानेनाश्रित्यकृत्स्नं प्रजपेद्धि विविक्तेगेहे निषसोऽजनपिष्टभोजी ८ दि
नादौ प्रातः काले दिनशः प्रतिदिनं गेहे निषण्णः सन् विविक्ते एकान्तप्रदेशे कृत्स्नं प्रजपेत् कृदेहार्च
नान्ते अन्तर्यागान्ते किं कृत्वा दीक्षोक्तमार्गान्यतरं सप्रावरणं आवरणं वाविधानेपूजाप्रकारं आश्रित्य
कीदृशः साधकः अन्नपिष्टभोजी यु अथमन्त्रसंप्रदायः अथ सेवाय मात्म देहार्चनान्ते जपः कार्यः
प्रकृतेन्त्वन्तर्यागान्त एवजपः कार्यः अपयंत्रेमण्डले वा गुरुपंक्त्यादि पीठमंत्रानमभ्यर्च्य कार्णा
कार्यापालग्रामादिविलक्षणं जिमवस्थाप्याष्टावरेणापुष्पांजलिंदद्यात् अथ स्वहृत्कमले मन्त्रदेव

क्र॰म॰
दी॰
५८

51

तां एवं वन्मनसाभ्यर्च्य वह्नेरासाधे नदीपादीपांतरमिव उक्तविधया मूर्त्तावावाह्यावाहनादिमुद्राः प्रद
र्श्य षडंगन्यासादीनि दिनेनैवं चेत् कुर्यात् अथ संस्कृते मौपाधसेन अष्टोत्तरशतनाहुतीर्हुत्वा पूर्ववद्दिग्द्वादि
भ्यो विस्तृपार्षदेभ्यः सर्वर्षियोगिवर्गोपदेवगणेभ्यश्च बलिं दद्यात् संवेधेत्यारभ्य गीतेः सूत्रमित्यंते
नोक्तं विधिं कुर्यात् स्वयस्वत्रमित्यारभ्य योगान् पुनः क्रमहोममति इत्यंतेनोक्तविधिना पुनर्जपादिकं य
थाशक्ति विधाय समर्थ्य च पुष्पांजलिं च दत्त्वा प्यावसाने तर्च च दत्त्वा पुष्पांजलिं विधाय स्तुत्वा प्रणम्यात्मा
चैतन्य कृत्वा चरणोदकं स्वीकृत्य पूर्ववदावरणोद्वासनादिकं कृत्वा गुर्वादीनुद्वासयेत् ततः आत्यन्तिक
होमावशिष्टं पंचपत्त्रावशिष्टं च भुंजीतेति ८ सिद्धिकामस्य दशांतरमंत्रे जपहोमसंख्यामाह दश
लक्षमत्र्यफलप्रदं मंत्रं प्रतिजप्य निर्मलमतिर्दशांतरं जुहुयात् आज्यमधुसंस्तुतैर्नैवेरहणांबु
जैर्जुहुवद्दशांशुतं ९ तिर्मलमतिर्दशांतरं मंत्रमोक्षफलप्रदं दशलक्षं प्रतिजप्य हुतवहे दशायु
तं जुहुयात् कैः गुडाज्यमधुसंप्लुतैर्नैवैस्त्र कालकसितैर्वा रक्तकमलैरित्यर्थः ९ अष्टादशांतरे
जपहोमयोः संख्यामाह श्रुतिपुगलवर्णे चेन्मनुं प्रचलं तं प्रजपन् जुहुयाच्च गोक्षकृष्णांहलं त्वं अम
लमतिरलाभेपाय सैरज्यानां सहितनासितच्छतैरेवारभेद्धामकर्म १० अमलमतिः श्रुतिगणेन वद्धा ५८

राणांयुगलंद्वंद्वंअष्टादशवर्णाःयस्मिनूतंअष्टादशाक्षरंमंत्रंमंत्रंचेत्साधयितुमिच्छतीतिशेषः त
दापंचलक्षंप्रजपेत् प्रोक्तक्रमाद्दशांशगणनयाअष्टदलत्तहोमकर्मसमारभेत् त्र्यक्तयात्कैः अंबु
जानामलाभेपायसैः कीटघैः सहितेसित हुतेशर्कराहुतेपत्रैः प्रतिदिनंवाजपदशांशहोमःका
र्यः संपूर्णलक्षजपानंतरंवा ९ होमाशक्तःप्रत्याह अशक्तानांहोमेतिगमरसनागैः द्विगुणितोजपः
कार्योवेतिद्विजन्मप्रविशांमहद्रूपे सहोममुखेदेवान्समरह्रजपोहोमरहितोयउक्तोवर्णानांस
खलुविहितस्तत्रलक्षपे ॥ होमेअशक्तानांवाद्विजन्मविशांपृथाक्रमेणातिगमरसनागैःद्विगु
णितः चतुर्गुणः षड्गुणोऽष्टगुणोजपः कार्यः विप्रैस्तुचतुर्गुणः क्षत्रियैः षड्गुणः नैश्यैरष्टगुणोऽन्यप
रेकालिदाद्रूः होमकर्मण्यशक्तानांविप्राणांद्विगुणोजपः इतरेषांतुवर्णानांत्रिगुणादिविधीयत
इतिमतममिधेयोक्तपरेइति एषांविप्रक्षत्रियविशांसहोममध्यंजपस्तदाचयाणामपिइहप्रास्ते
स्त्रमः समानउदितकथितः वर्णानांहोमाशक्तानांयोयंसंख्याकोजपउक्तः सएवतत्संख्याकए
वतच्छलटपेनातन्सुखीणंखलुमहितः कथितः वर्णानांब्राह्मणादीनामित्यर्थः ॥ स्वरंप्रत्याह यंवर्णा
माश्रितोयः स्वर्दः सचेतनभवतांविहितं विदधीतजपंविधिंच कुर्याद्यत्नुभक्तिभरावनम्रतनुः ९९

क्र॰ म यः शूद्रोयंब्राह्मणादिवर्णमाश्रितः सशूद्रस्तच्छ्रुवांनस्पत्नीनां विहितेजपंविधिवत्प्रविदधीतकुर्यात्
दी॰ कीदृशी श्रद्धावान् तथाभक्तिभरेणाभक्त्यतिशयेनश्रवनम्राविनीतात्तत्र्यसप्त ।२ पुरश्चरणानंतरंकृत्य
५८ माह पुनरभिषिक्तोगुरुणाविधिवद्दिन्नाणपदस्तिणांतस्मै अभ्यवहार्यंचविप्रान्विभवैः संप्रीणयच्चभक्ति
युतः ।३ पुरश्चरणसमाप्तौपुनरप्यभिषिक्तः साधकः तस्मैगुरवेदक्षिणांविशाणांप्रदत्वाविप्रानभ्यवहा
58 र्यभोजयित्वाभक्तिमुक्तः सन् तान्विभवैर्धनादिभिः संप्रीणयेत् संतोषयेदित्यर्थः ।३ अथमंत्रसिद्धानंत
रंकृत्यमाह ॥ इतिमंत्रवरंदिनमान्यतरं। परिसाध्यजपादिभिरच्युतधीः प्रयजेत्सवनत्रितयेदिनशोवि
धिनाच्युतमुकुंदममंदमति ।४ मंत्रवरादितयेअन्यतरंपूर्वोक्तदशाक्षरंवाजपादिभिः परिसाध्यसाधयित्वास
वनत्रितयेकालत्रितयेदिनशः प्रतिदिनंविधिनामुकुंदयजेत् पूजयेत् अच्युतेविस्रोधीर्यस्य अच्युताद्वा
अस्खलिताविस्रोधीर्यस्य अमंदातिर्मलामतिर्यस्यसः ।५ प्रातः पूजांगध्यानमाह षड्भिः अथ
श्रीमदुद्यानसंवीतहेमस्थलोद्भासिरत्नस्फुरन्मंडपांतः लसत्कल्पद्रुतलाधउद्दीप्तरत्नस्था
लाधिष्ठितांभोजपीठाधिरूढं ।६ अथोप्रातःकालेइत्येवंकृतसमस्तस्त्यनठंगभ्यंतरेइंद्रवज्रादि
कैरावरणैः संपूज्यसितामोचहैयंगवीनैः शर्कराकदलीफलनवनीतैर्विमिश्रेणशर्कराकपिलैतादिमिश्रितेनभ ५८

विमिश्रेण वैदूर्येण पायसेन नते श्रीणाये त्वं तेनोपयेद्दिनि समप्रमज्ञोके संबंधः कीदृशं कसंश्रीमच्छोभा
प्रक्तेयज्ञपाते क्रीडावनेनेन संवीतवेष्टितं च नतन् हैमस्थलं तत्र उज्ज्वासितरत्नैः स्फुरंश्चासौ मंडपश्च त
स्पश्रेतमध्ये लसन्यः कल्पद्रुमस्तस्याधोमूले उद्दीप्यरत्नस्थलं रत्नमयसिंहासनं तत्राधिष्ठितं यदंभो
जलदत्वां पीठं तत्राधिरूढमुपविष्टमित्यर्थः १५ महानीलनीलाभमत्यंतबालगुडाविवृवक्त्रा
नविस्तस्तकेशं अलिव्रातपर्याकुलोत्फुल्लपद्मप्रभमप्यानतेश्रीभविंदीवराक्षं १६ पुनः कीदृशं
महानलवत्तुरुंद्रनीलाश्माभाकांतिर्यस्य तं अत्यंतबाले पंचवार्षिके तु डावकाः स्निग्धाश्चिक्कणा
वर्त्मेन मुखसमीपे विस्रस्ताः केशा यस्य तं अलिव्रातेन भ्रमरसमूहेन पर्याकुलं व्याप्तं यत् प्रफुल्लप
द्मं तद्वत् प्रकर्षेण मध्ये संदर्शनं येन यस्य तं श्रीमदिंदीवरवत् अक्षिणी यस्य तं १७ चलकुंडलोल्ला
सितसफुल्लगंडं स्वच्छोणमशोणाधरं स्मितास्यं अनेकाश्मरश्मिप्रोल्लसत्कंठभूषालसत्तमरूरं तन्नतं व
पोदरीकं १८ पुनः कीदृशं चंचलेये कुंडले ताभ्यामुल्लासितौ शोभमानौ संफुल्लौ विकासितौ गंडौ य
स्य तं सुशोभना घोणा नासिका यस्य तं स्वतरां शोणः आरक्तः अधरो यस्य तं स्मितयुक्तमास्यं
यस्य तं अनेकाश्मरश्मानो रत्नानि तेषां रश्मयस्तैरुल्लसंती या कंठभूषा तया लसंतं शोभमानं पुनः

51

कीदृशं पुंडरीकस्य व्याघ्रस्यायं पौंडरीकस्तं पौंडरीकं नवं वहंतं १७ सन्नद्धसरोरस्थलं येन तद्धत्त्वाप्ता
पुष्टांगमष्टापदाकल्पदीप्तं कटीरस्थले चारुजंघांतयुग्मेपिनद्धक्वणत्किंकिणीजालदाम्ना १८ येन पु
ल्पासन्नद्धहूसरं चित्रवर्णामरच्छालयस्यतं सम्पुष्टनिम्नगानियस्यतं अष्टापदस्य स्वर्णस्याकल्पेनाभ
रणेनोद्दीप्तं प्रकाशमानं कटीरस्थले श्रोणितटे तथा जंघांतयोर्गुल्फयोर्भागयोर्युग्मे क्वणंतीनां शब्दा
यमानानां किंकिणीनां क्षुद्रघंटिकानां जालस्य समूहस्य दाम्ना मालया पिनद्धं बद्धं १८ हसंतं हस
द्बंधुजीवप्रसूनप्रभं पाणिपादांबुजोदारकांत्या करे दक्षिणे पायसं वामहस्ते दधानं नवं गव्यहैयंग
वीनं १९ पुनः कीदृशं पाणिपादांबुजस्य उदारया उत्कृष्टया कांत्या हसद्बंधुजीवप्रसूनस्य विकसित
जपाकुसुमस्य प्रभां हसंतं तिरस्कुर्वंतं पुनः कीदृशं दक्षिणे करे पायसं दधानं वामहस्ते नवं नाक्का
लिकं शुद्धं निर्मलं हैयंगवीनं नवनीतं दधानं १९ महीभारभूतामरारातिमुख्यानतः पूतनादीन्निहं
तं प्रहृतं प्रसंहे श्रनः शाकटासुरः पूतनाइत्यादीन्निहंतं प्रहृतं प्रभुं द्वीश्वरं तथा गोपिकास्वर्गोपा
स्त्रीगावश्च) गोपिका गोपगोवृंददेवीं तं सुरेंद्रादिभिर्वंदितं देवदेवः २० महीभारभूताः पृथिव्या भारभूताः अस ५५
रातीनां देवशत्रूणां मुख्यान् समूहान् हे अनः शाकटासुरः पूतनाइत्यादीन्निहंतं प्रहृतं प्रभुं द्वीश्वरं

तथा गोपिकाभ्यो गोपाश्च गावश्च तासां हृदेन समूहेन वीतं वेष्टितं तथा ब्रह्मेन्द्रादिभिर्देवसमूहैर्वन्दितं १९
प्रातःपूजाया ध्यानमुपसंहरन्नेव प्रातःकालीननैवेद्यमाह प्रगेपूजनपि वेत्यत्र स्पष्टत्वक्रमं तदेवं गोदुग्धादि
कैर्भक्तिनम्रः सितामावहैयङ्गवीनेश्च दध्नाविमिश्रणादौदनं संप्रीणयेत्तं समभिः कुलकं २१ अथ पद्यश्लोकः
कुलकादग्रे व्याख्यातः २१ प्रातःपूजाविधेः फलमाह इति प्रातरेवार्चयेदच्युतं यो नरः प्रत्यहं दाम्भदास्ति
क्ययुक्तः लभेत्सोऽचिरेणैव लक्ष्मीं समग्रामिह प्रेत्य शुद्धं परं धाम भूयात् २२ यो नरः इति प्रकारेणैव श
श्वत् आस्तिकबुद्धियुक्तः सन् प्रातःकाले अच्युतं अर्चयेत् पूजयेत् स इह लोके अचिरेणैव स्वल्पका
लेनैव समग्रां परिपूर्णां लक्ष्मीं लभेत् प्रेत्य मरणानन्तरं शुद्धं परं उत्कृष्टं धाम अपारमेश्वरं तेजः भूयात् भवे
दित्यर्थः यद्वा हे वासुदेव स परं धाम भूयात् इत्याशीर्वादार्थे लिङ् २२ प्रातःपूजायामेव तर्पणान्नैवे
द्यतर्पणं वाह अहोमुखेऽनुदिनमित्यभिपूज्य शौरिं दध्याज्यपायसगुडप्लुतेन निवेद्यतोयैः श्रीमन्त्रत्वेस्तम
वतर्प्य वतद्धिया तज्जप्यान्सहस्रमपि साष्टकमादरेण २३ अहोमुखे प्रातःकाले अनुदिनं इति प्राग्
क्तकारेण शौरिं अभिपूज्य गुडयुतेन दध्ना तिवेद्य नैवेद्यं दत्वा अथवा शाल्यान् सितामावहैयङ्गवीनदा
ध्यसमन्वितेन दध्ना वा निवेद्यमेवेदं दत्वा तद्धिया दधिपुउद्यात्मकवचेन चिंतितैर्जलैः प्रीमतः क

क्र॰ म दी॰ ५९

60

सस्यग्विसम्यक्श्चनंतर्यमथ पश्चात्सार्द्धकं सहस्रं तत्संख्यं आदरेण जप्यात् २३ मध्याह्नध्यानं चतुर्भि
राह मध्यंदिने जपविधानविशिष्टरूपं वंदे सुरर्षियतिखेचरमुख्यवृंदैः गोगोपगोपवनितानिकरैः प
रीतं सांद्रांबुदच्छविसुजातमनोहरांगं २४ मध्यंदिने नंदनं इंदिरायाः लक्ष्म्याः आश्लेषेण ध्याचार्चयेत् इति
वतीपश्लोके च वपुः कीदृशं जपविधानसमये द्वितीयपद्यले प्रोक्तं विशिष्टरूपं यस्य तत् पुनः कीदृशं सुरा
इंद्रादयः ऋषयो नारदादयः यतयः सनकादयः खेचरमुख्याः सिद्धगंधर्वविद्याधरमुख्यास्तेषां वृंदैः सम्
हैर्वंद्यं गावश्च गोपाश्च गोपवनिताश्च तासां निकरैः समूहैः परीतं व्याप्तं सांद्रो निविडो बुद्दस्तद्वत् छवि
र्यस्य सुजातानि सुसंस्थानानि मनोहराणि अंगानि यस्य सः तं सांद्रांबुदच्छविसुजातमनोहरांगं २४
मायूरपत्रपरिक्लृप्तवतंसरम्यधम्मिल्लमुल्लसितवल्लिकमंबुजाक्षं पूर्णेंदुबिंबवदनं मणिकुंडलश्री
गंडस्थलं सुमतिसुंदरमंदहासं २५ पुनः कीदृशं मायूरेण पत्रेण पक्षेण परिक्लृप्तः रचितो यो वतंसः
शिरोभूषणं तेन रम्यो धम्मिल्लः केशपाशो यस्य तत् उल्लसिता देदीप्यमाना वल्लिकाऽलकलता यस्य तत् अंबु
जवत् अक्षिणी यस्य तत् पूर्णेंदुबिंबवत् वदनं यस्य तत् मणिकुंडलाभ्यां श्रीमंतौ गंडौ यस्य तत् शोभना
नासा यस्य तत् सुनासं अतिसुंदरो मंदो हासो यस्य तत् २५ पीतांबरं रुचिरनूपुरहारकांचीकेयूरकोर्मिक ५९

रकादिभिरुज्ज्वलांगं दिव्यानुलेपनपिशंगितमंसराजदम्लानचित्रवनमालमनंगदीप्तं २८ पुनः की
दृशं पीतांबरं हविरत्नभूषणादिभिः रुज्ज्वलानि दीप्तानि अंगानि यस्य तं नूपुरैर्वहारस्त्रु कांचीवकेयूरमं
गदं ऊर्मिमुद्रिका कटकः कंकणं आदिशब्दात्किरीटादयः दिव्यानुलेपनेनपिशंगितौ यावंसौ तयो रा
जंती ह्यम्लाना विचित्रा वनमाला यस्य तं अनंगः कंदर्पस्तद्वत्दीप्तं सुंदरं कामपरवशा वा २८ वेणुधमं
तमथवा स्वकरे दधानं सव्येतरं पशुपयष्टिमुदारवेशं दक्षे मणिप्रवरमीप्सितदानदक्षं ध्यात्वैवमच
यत्नेनेदजमिंदिराप्त्यै २९ पुनः कीदृशं वेणुधमंतं वादयंतं अथवा प्रकारांतरे सव्ये सकरे दरं शंखं त
थापशुपापशुरक्षिकायष्टिस्तां दधानं दक्षे दक्षिणे स्वकरे दीप्सितदानदक्षं मणिप्रवरं चिंतामणिं दधा
नं एवंविधं नंदजं ध्यात्वा अर्चयेमचिंत्यवयस्तरूपवशात् २९ अथावरणपूजामाह दामादिकांगदपि
तामुखं तद्विपेंद्रवज्रादिभिः समभिपूज्य यथाविधानं दीक्षाविधिप्रकाशितं च निवेद्यजातं हैमेति वेद
यत्नपात्रवरेयथावत् रुद्धा दामसुदामादयः पार्षदाः अंगानि हृदयादीनि दयिता महाविरुण्यादयः रु
ग्देवसुदेवादयः अंघ्रिपा मंदारादयः इंद्रादयो लोकपालाः वज्रादीनि तदायुधानि अत्र क्रमेण प्रथमा
वरणं द्वितीये हविरुण्यादिभिः तृतीये दामादिभिः चतुर्थे वासुदेवाद्यैः षष्ठे मंदाराद्यैः सप्तमे इंद्रादि

क्र·म
दी·
९१

61

भिः अष्टमंत्रज्ञादिभिरिति विवेक एतैरावरणैर्यथाविधानं समभिपूज्य हैमे सौवर्णे पात्रवरे दीक्षाविधि
प्रकथितं तद्विवेद्यन्नानेन नैवेद्यसमूहं यथावत् निवेदयेत् इति संबन्धः २८ अथ मध्याह्नहोमबलिदानवि
धिं चाह अष्टोत्तरं शतमथो जुहुयात्पयोन्नैः सर्पिःप्लुतैः सुसितशर्करया विमिश्रैः दद्याद्बलिं च तदिक्
सुरर्षियोगिवर्गाय देवतगणेभ्य उदग्रचेताः २९ अथो इत्यनन्तरं पयोन्नैः पायसान्नैः अष्टोत्तरशतं जुहु
यात् कीदृशैः सर्पिषा घृतेन प्लुतैः तथा सुसितया अत्युज्ज्वलया शर्करया विमिश्रैः वक्ष्यपरं तत्तद्दिक्
गोपीगोपपशुभ्यो बहिः स्मरेदित्यादिनोक्तासु दिक्षु सुराः ब्रह्मर्षिवेदव्यासवालखिल्यनारदाद्याः योगि
वर्गाः सनकाद्याः उपदेवतगणाः सिद्धयक्षगंधर्वविद्याधरचारणाद्याः किंनराप्सरसश्च एतेभ्यो बलिं दद्यात्
उदग्रचेताः सोत्साहचित्तः सन् ३० मध्याह्नपूजायां तर्पणं गन्धेन नैवेद्येन दास्यतया भावितेन जलेषु तर्पणमा
ह नवनीतामिलितपायसधियार्चितानेन जलैस्तु वितस्य संतर्प्य जपेत् मंत्री सहस्रमष्टोत्तरं शतं वापि ३१
अर्चिताद्भो नवनीतमिलितपायसं निवेद्येति शेषः तद्धिया चिंतितेन जलेन तस्य परमेश्वरस्य
विसंतर्प्य मंत्री अष्टोत्तरं सहस्रं अपि वा शतं जपेत् ३२ श्लोकद्वयेन मध्याह्नपूजादेः फलमाह अहो
मध्ये वल्लवीवल्लभं तंत्रितं भक्त्याभ्यर्च्य ये ध्यायन्ति नराग्र्याः देवाः सर्वे तं नमस्यन्ति शश्वद्धर्मे रैनैनं प्रोक्तः सर्वलोकाः ३३ ९१

योनराग्यः श्रक्तो मध्येनेवल्लवीनां गोपीनां वल्लभं भक्त्या नित्यं समर्चयेत्सर्वे देवाः प्राथन्तु निरंतरं तं पूज
केन मस्यंति तथा सर्वलोकास्तस्य वशे वधीनत्वे वर्तेरन् २९ मेधापुष्टीः कांति सौभाग्य युक्तः पुत्रैर्मि
त्रैगोमहीरत्नधान्यैश्च भोगैश्च श्रन्यैर्भूमैरिभिः श्राढ्यः पुक्त स तु भूयः देहपातानंतरं तत्प्राप्तिं हंस श्रुता
त्वधाममभ्याह्नवेदित्यर्थः ३० तृतीयपूजाकालस्तु व्यवस्थया विकल्पितमित्याह तृतीयकालपूजायाम
स्ति कालविकल्पना सायाह्ने निशि वेत्यत्र वदंत्येके विपश्चित ३१ तृतीयकालपूजायां कालविक
ल्पनाश्रास्ति कीदृशी विकल्पनेत्यत श्राह सायाह्ने निशि वा श्रत्र सायाह्न विकल्पेपके विपश्चितः
पंडिता वदंति व्यवस्थामिति शेषः ३२ व्यवस्थामेव स्पष्टयति दशान्तरेणचेद्भ्रात्रो सायाह्ने दशा
ऐतः उभयीमभयेनैव कुर्यादित्यपरे जगुः ३३ दशान्तरेण मंत्रेण चेत्प्रजातदाराज्ञोकार्या श्रष्टा
दश्यान्तरेणचेत्सुजातदा सायाह्ने कार्या इत्येके विपश्चितो जगुरिति सर्वेणा संबंधः उभयेनमंत्र द
येन उभयी कालद्वयविहितां पूजां कुर्यादित्येके एकमंत्रेणापि पूजाद्वयमपरे जगुर्वदंतीत्यर्थः ३४
तायेपूजायां ध्यानमाहाष्टभिः सायाह्ने द्वारवत्यां तं विशोधयानोपशोभिते श्रष्टसाहस्रसंख्याते
भवनैरभिसंहते ३५ सायाह्ने द्वारवत्यां भवनोत्तमे उनमत्त हेममणिमंडपेपवं हर्म्येहस्यच्या

क्र· म
दी·
६२

62

त्वां चिंतयेदिति तृतीयेन तद्वितीयेन नवमेन चान्वयः कीदृशे भवनोद्गमे विज्ञेयानैहृपभोजिते तथाष्टषष्ठसह
स्रैः षोडशसंख्यातानि तैः भवनैरभिः संहतैर्वेष्टितो ४४ हंससारससंकीर्णैः कमलोत्पलशालिभिः सरोभि
रमलांभोभिः परीते भवनोद्गमे ४१ पुनः कीदृशे भवनोद्गमे हंससारसव्याप्तैः कमलोत्पलशोभिभिर्निम
लोदकपूर्णैः सरोभिः परीते। वेष्टिते ४२ उद्यत्प्रद्योतनोद्योतसद्युतौ मणिमंडपे महासिंहासनासीनं
हेमांभोजासने हरिं ४२ कीदृशे मणिमंडपे उद्यत्पः प्रद्योतनः सूर्यस्तस्य प्रद्योतनः प्रकाशस्तेन स
दृशमाना द्युतिर्यस्य तस्मिन् कीदृशं हरिं मृद्वास्तरे कोमलास्तरणयुक्ते हेमांभोजासने आसीनं ४३
नारदाद्यैः परिवृतमात्मतत्त्वविनिर्णये तेभ्यो मुनिभ्यः स्वधाम दिशंतं परमक्षरं ४२ पुनः कीदृशं
हरिं नारदाद्यैर्मुनिभिः परिवृतं तथा आत्मतत्त्वनिर्णयनिमित्तं स्वधाम स्वस्वरूपं तेजस्तेभ्यो नार
दादिभ्य उपदिशंतं कीदृशं धाम परं कार्यकारणेभ्य उत्कृष्टं अक्षरं अविनाशि ४२ इंदीवरनि
भं सौम्यं पद्मपत्रायतेक्षणं स्निग्धकुंतलसंभिन्नकिरीटमकुटोज्ज्वलं ४४ पुनः कीदृशं इंदीवर
निभं नीलोत्पलप्रभं सौम्यं सुप्रसन्नस्वरूपं पद्मपत्रवत् आयते दीर्घे ईक्षणे यस्य तं स्निग्धैः कुं
तलैः अलकैः संभिन्नो संमिलितो किरीटमकुटौ ताभ्यामुज्ज्वलं देदीप्यमानं मणिप्रधानः किरी

दः पुष्पादिप्रधानोमुकुटः ४४ काश्मीरकपिशोरस्कंपीनकौशेयवाससं हारकेयूरकटकरशना
द्यैः परिष्कृतं ४५ पुनः कीदृशं काश्मीरदेशोत्पन्नंकुंकुमं तेनकपिशंशोभद्वक्षंउरोयस्यतं पीतकौशेये
वाससीयस्यतं हारः प्रसिद्धः केयूरमंगदः रशनाकटिसूत्रंरत्नाद्यैः परिष्कृतंभूषितं ४५ एतंविश्वं
भराभूरिभारंमुदितमानसं शंखचक्रगदापद्मराजद्भुतचतुष्टं ४६ पुनः कीदृशं एतंः विश्वंभरा
याः पृथिव्याः भारः अस्तोहिरण्यादिरूपोयेनतं मुदितंसंतुष्टंमानसंयस्यतं तथाशंखचक्रगदापद्मैरा
जत देदीप्यमानंभुजचतुष्टयंयस्यतं ४८ ध्यानंत्वपसेदं ह्यत्रेवार्चनमाह एवंध्यात्वार्चयेन्मंत्रीस्वांदंगैः
प्रथमावृतिः द्वितीयामहिषीभिस्तुतृतीयायांसमर्चयेत् ४७ नारदंपर्वतंजिष्णुंनिशठंवोद्धवदारुकान्
विष्वक्सेनंचसैनेयंदिक्ष्वग्रेविनतासुतं ४८ मंत्रीपवंपूर्वोक्तप्रकारेणध्यात्वाहरिं अर्चयेत् पूजायां
प्रथमाआवृत्तिरंगैः हृदयादिभिः स्यात् रुक्मिण्यादिभिर्महिषीभिर्द्वितीयाआवृत्तिः स्यात् तृती
यायांआवृत्तौएतान्दिक्षुपूर्वादिषुसमर्चयेत् नारदं पर्वतंनाट्यविष्णुं २ जिष्णुंअर्जुनं ३ निशठोयाद
वविशेषः ४ उद्धवः ५ दारुकः कृष्णसारथिः ६ विष्वक्सेनोभांडाराधिपः ७ सैनेयः सात्यकिः ९ तृ
तीयावृत्तौएतानष्टौप्रागादिक्रमेणसमर्चयेत् अग्रेपुरोभागेविनतासुतंगरुडंअर्चयेदित्यर्थः ४९

क॰म
टी
६३

63

लोकेशैस्तत्सहचरैः पुनरावृतं इति संपूज्य विधिवत्पायसेन निवेदयेत् ४४ लोकेशैरिंद्रादिभिस्तत्सहच
रैस्तेषामिंद्रादीनामायुधैश्च पुनरनंतरमावरणद्वयं पूर्वादिदिक्षु कुर्यादित्यर्थः सायंपूजायां नैवेद्यमा
ह इतीति इति प्रागुक्तप्रकारेण संपूज्य विधिवत्पायसेन निवेदयेत् नैवेद्यं कुर्यादित्यर्थः ४५ दत्त्वा निवे
दनपुरःसरं तद्ध्यानभाविते जले तर्पणमाह तर्पयित्वा गुडमिश्रदुग्धध्यानजले हरिं जपेदष्टशतं मं
त्री भावयन् पुरुषोत्तमं ५० गुडमिश्रदुग्धं निवेद्य तद्ध्यानभाविते जले सुविहरितं तर्पयित्वा मंत्री अष्टोत्तरं
शतं जपेदित्यर्थः ५० प्रातःसायंहोमो मध्यंदिनपूजावसाने वा कार्यः सायंपूजावसाने वेत्याह श्लोकार्द्धेन पू
जास्तु होमं सर्वासु कुर्यान्मध्यंदिनेऽथवा सर्वासु पूजासु सायंप्रातःपूजास्वपि मध्यंदिने होमः कार्यः अ
थवा प्रोक्तः सायंप्रातःपूजावसाने वा होमः कार्य इत्यर्द्धश्लोकार्थः सर्वपूजासु साधारणं नियममाह सा
र्द्धश्लोकेन अवसानाधिपर्यंतं कृत्वा स्तुत्वा नमेद्धरिं ५१ समर्प्यात्मानमुद्वास्य तं स्वहृत्सरसीरुहे विस
र्ज्य तन्मयो भूत्वा पुनरात्मानमर्चयेत् ५२ सर्वासु पूजास्ववसानार्चपर्यंतं पूजनं कृत्वा पश्चात् स्तुत्वा
हरिं नमेत् ब्रह्मार्पणमंत्रेण स्वात्मानं समर्प्य तं हृत्कमलस्थपरमात्मनि उद्वास्य तन्मयो भू ६३
त्वा पुनरात्मानमर्चयेत् ५२ सायंपूजाफलमाह सायाह्ने वासुदेवं यो नित्यमेव यजेन्नरः सर्वान्का

मानवाप्यांतेसयातिपरमांगतिं ५२ यःपुमान्सामान्येननित्यमेववासुदेवंयजेत्तजपेत्सइहलोकेसर्वा
नूदीप्सितान् कामानवाप्यांतेदेहावसानेपरमांगतिंमुक्तिंप्राप्नोतीत्यर्थः ५३ ध्यानविशेषपुरस्स
रंतांत्रिकजनमाह रासौचेत्समन्मथाक्रांतमानसंदेवकीसुतं यजेद्रासपरिश्रांतंगोपीमंडलमध्यगं ५४
वेयादिराज्ञोयजेत्तदामन्मथाक्रांतंदेवकीसुतं(यजेद्रासपरिश्रांतंगोपीमंडलमध्यगं ५४ वेया
दिराज्ञोयजेत्तद्युक्तसंशाकध्यायेदितिशेषः कीदृशं रासः गोपीभिःक्रीडाविशेषस्तेनपरिश्रां
तं तथागोपीमंडलमध्येवर्त्तमानं ५४ रासक्रीडामेवदर्शयति हृष्टस्रहत्तंमसृणविनालिमा
त्रोन्नतंकौविनिखन्यशंकुं आक्रम्यपद्भ्यामितरेणहस्तैर्भ्रमीयंखेलरासगोष्ठी ५५ हृष्टस्थूलेह
स्तेवलाकारंमसृणंविकृणंविनालिमात्रोन्नतंद्वादशांगुलोन्नतंभूयःस्तंभंरत्नमयंशंकुंकील
कंकौपृथिव्यांसमतलायांविनिखन्यआरोप्यपद्भ्यामाक्रम्यस्वस्वपद्भ्यामवष्टभ्यइतरेणराकरू
स्तैःपरस्परावद्धकरैस्त्रीपुरुषैः भ्रमीयंप्रसिद्धावर्त्तलाकारभ्रमःखेलप्रसिद्धारासगोष्ठीरासक्री
डेत्यर्थः अयमत्रसंप्रदायः उक्तलक्षणंशंकुंपृथिव्यांविनिखन्यकेचनवादिषोडशस्वरान्स्वव्यक
चतुर्धजकलसमन्तेयः षोडशसंख्याकगोपीनांमध्येऽहमध्येऽन्तराभविष्णः संतः पार्श्वस्थितगो

क॰म॰ टी॰ ६४ ष्योः करौ स्वकीयाधः कराभ्यां वद्धा पुनरूर्द्ध्वकराभ्यां तयोरेव गोप्योः कंठावालिंग्य स्थिताः षोडशगो
प्यापि विभक्ताः षोडशचतुर्भुजमूर्त्तीनामुभयोरुभयोरंतरा प्रविष्टाः स्वस्यः पार्श्वस्थितकृष्णमूर्त्योः करौ
स्वकराभ्यां वद्धा संस्थिताः नैर्गोपिका चतुर्भुजैरन्योन्यावद्धकरैः शंकुपरितः पद्मामवष्टभ्य भ्रमणं ता
स्ता रासक्रीडा शृंगाराख्यो रसस्तस्य संवेधिनी रासी रासीवासौ गोष्ठी क्रीडा सा रासगोष्ठीति शब्दार्थः
५५ इदमेवाभिप्रेत्य यमुनापुलिने रासक्रीडां विशेषयन्नाविशदयन्नेषाभिः स्थलनीरजसूनपरागभर
ता लहरीकणजालाभरेण सततासहृत्तापरितापहृत्तापुषिते समिते यमुनापुलिने ५६ इत्युक्तप्र
कारेण कल्पितरूपं चिंतितरूपं वस्तु तस्य रूपमजं प्रथमोदितपीठवरे दीक्षाविधिप्रोक्तपूजापीठ
श्रेष्ठे विधिवत्सृजयेदिति द्वादशश्लोकेन्वयः कीदृशे मुजं समिते उज्वले विपुले यमुनापुलिने स्त
रेतरबद्धकरप्रमदागणकल्पितरासविहारविधौ मणिशंकुरं अन्योन्यबद्धहस्तस्त्रीसमूहक
ल्पितरासक्रीडायां मणिकणंतरति चतुर्थेन्वयः कीदृशे यमुनापुलिने महतावायुनाश्रपुषिते
सेविते कीदृशेन महता स्थलनीरजसूनपरागभृता स्थलकमलपुष्परजोयुक्तेन लहरी ६४
णां कणा बिंदवस्तेषां जालं समूहस्तस्य भरः आधिक्यं तेन हेतुना सततावृष्टेन पुनः कीदृशेन

64

परित्राणप्रसनाश्रनेनमांपमन्के ५६ अशरीरतिशातशरोन्मथितप्रमदाशंनकोटिभिराकुलितेउडुनाक
रैर्विशदीकृतादिक्प्रसरे विचरद्भ्रमरीनिकरे ५७ कीटशेपमनापुलिने अशरीरस्य कंदर्पस्य निशाता
स्तीक्ष्णाः शरास्तैरुन्मथिताः परवशीकृताः प्रमदास्तासां शतकोटिभिः आकुलिते व्याप्ते उडूनां न
क्षत्राणां नाथश्चंद्रस्तस्य करैर्विशदीकृतदिशां प्रसरोऽवकाशो यत्र तथा विचरंतीनां भ्रमरीणां निक
रः समूहो यत्र ५७ विद्याधरकिंनरसिद्धदैर्गंधर्वभुजंगमचारणकैः दारोपहितैः स्वविमानगतैः
स्वस्थैरभिदृष्टसपुष्पदये ५८ पुनः कीटशे पुलिने विद्याधरादिभिः अभिदृष्टः सपुष्पाणां चये
यत्र कीटशैर्विद्याधरादिभिः दारैः स्त्रीभिः उपहितैः सहितैः स्वविमानगतैः तथा स्वस्थैराकाशस्थैः
यतेनतेषां निरोहितत्वं स्वचित्तं परस्त्रीक्रीडायां प्रत्यक्षेणास्यानुमतत्वविनत्वात् ५८ इतरेतरबद्धक
रप्रमदागणकल्पितरासविहारविधौ मणिमयशंकुपमप्यमुना वपुषा बहुधा विहितस्वकृति
यतनं तु ५९ कीटशे इतरेतरबद्धहस्तस्त्रीसमूहकल्पितरासविहारविधौ मणिमयशंकुगमपि अ
मुनाकृष्णवपुषा रासविहारनिमित्तं बहुधा षोडशसहस्रभिन्नरूपेण विहितास्वकीयादिव्यातनवर्यनं स
स्त्रदृशामनयोः दृष्टयंतरमं दयितागलबद्धभुजं दिततये निजसंगविजृंभदनंगशिखाग्नि ज्वलिता

गलसत्पुलकालिपुञ्जा ५५ कीदृशं कुलं सदृशांस्त्रीणां स्वरूपयोरुभयोः पृथक् द्वयद्वयक्रमेण अन्तर
गमध्यगतं पुनः कीदृशं दर्पितयोर्गलेव द्वंद्वमनतिष्ठितं येन तत् कीदृशीनां सदृशां निजसंगेन कुलसं
गेन विजृम्भमतुपदीप्यमानानां गोपी(वी)कामाग्निना ज्वलितानि प्रदीप्तानि यानि अंगानि तेषु लसंती
या पुलकालिः रोमपंक्तिः सा पुंजे तानि तत्पुंजा ९ विविधपङ्क्तिभिन्नमनोज्ञतरस्वरसमकमूर्छ
नतानगणेः भ्रममाणमनुभिहृदारमणिस्फुटमंडनसिंजितचारुतरं ९१ पुनः कीदृशं कुलस्त्र
म्रुभिर्गोपीभिः सह भ्रममाणं कैः सह हरिविधाप्लुताः स्फुतपस्वनाभिभिन्नाः पृथग्विविविक्ता मनो
ज्ञतरास्वतैस्वरसमकाप्लुतपवक्रमयुक्ताम्मूर्छने संज्ञाभवन्त्येकविंशतिः मूर्छनैस्तानानां गणाः स्व
रधर्म एकोनपंचाशत् तैः सह पुनः कीदृशं उदारमणिभिः स्फुटानि उज्वलानि यानि मंडनानि तेषां सिं
जितशब्दितं तेन चारुतरं मनोहरतरं ९१ इति भिन्नतनं मणिभिर्मिलितं तपनीयमयैरिव मारकतं मणिनिर्मितमध्यगशं
कुलसद्विपुलारुणपंकजमध्यगतं ९२ पुनः कीदृशं रसक्रमप्रकारेण गोपिकाभिर्मिश्रमिलितमनन्तघनस्तनकमिव तपनीयम
यैः सुवर्णनिर्मितैर्मणिभिः सहितं मारकतं मणिमिव इंद्रनीलमणिमिव पुनः कमिव मणिनिर्मितमध्यगतशंकुवनलसद्युतनूतनला
रुणपंकजं च तन्मध्यस्थितमिव रचितमोपमा ९३ अतसीकुसुमाभतनं तनरुणतरुणारुणपाणिपादतलाशदृशी रासचक्रमदृशनकरनामणि ग

65

अतसीकुसुमसमप्रभा तनुर्यस्य तं तरुणं नूतनं यत् अरुणपद्मं तस्य पलाशं दलं तत् तद्वत् दृशौ नेत्रे
यस्य तं घनघनस्य परं केऽरुचिरं तत्समानं दर्शनं तच्छदनं अधरोष्ठौ यस्य तं मणिभी राजन्ति अनेकविधा
नि आभरणानि यस्य तं ९४ असनप्रसवच्छदनोज्ज्वलम् वसनं हाविलासनिवासभुवं नवविद्रुम
भद्रकराङ्घ्रितलं भ्रमराकुलदामविराजिभुजं ९५ पुनः कीदृशं असनः पीतसारकस्तस्य प्रसवः
पुष्पं तस्य च्छदनं दलं तद्वत् उज्ज्वलं देदीप्यमानं सत्समीचीनं वसनं वस्त्रं यस्य तं यो भनो विलासस्त्रे
ष्टाविशेषस्तस्य भूः स्थानं नवो विद्रुमः प्रवालस्तद्वत् भद्रं मनोहरं कराङ्घ्रीणां तलं यस्य तं भ्रमरे
णाकुलव्याप्तं यद् दामपुष्पमाला तेन विराजिनौ भुजौ यस्य तं तनुमिति पाठे विराजिनीतनुर्यस्य
ते ९६ तरुणीकुचचुकुपरिरंभमिलद्घुसृणारुणवत्ससमस्तगतिं शिववेणुसमीरितगानपरं
स्मरविकलितं भवनैकगुरुं ९७ तरुणीनां कुचचुकुस्तनद्वयं तस्य परिरंभः आलिंगनं तेन मि
लत् संबद्धं यत् घुसृणं कुंकुमं तेन अरुणं वत्सो यस्य तं उत्तमैः वहंषभस्येव गतिर्यस्य तं उत्तम
ति शिवो मंगलप्रदो यो वेणुस्तेन समीरितं प्रेरितं यद् गानं गायनं तत्र परं आसक्तं स्मरेण कामे
न विकलितं परवशमिव अनन्तस्तत्समभवनानां पकमद्वितीयं गुरुं हन्ति यं तार ९८ उक्तं ध्यानमुपसं

66

हरेश्चैव आवरणपूजाक्रममाह प्रथमोदितपीठवरे विधिवत्प्रयजेदिति रूपेमदस्तमजं प्रथमं परिपूज्य
तदंगहृतिमिथुनानि यजेद्दलगानि ततः ९२ इति पूर्वोक्तप्रकारेण कल्पितां रूपं ध्यात्वा रूपं च रूपं आज्ञं प्र
थमोदितपीठवरे विधिवत्प्रयजेत् प्रथमं तस्यांगहृतिं अंगानां आवरणं परिपूज्य ततः पश्चात् केश
वकीर्त्यादीति षोडश मिथुनानि यजेत् पूजयेत् कीदृशानि दलगानि रासक्रीडागतानीत्यर्थः षोडश
मिथुनपूजां विशदयति दलषोडशके स्वरमूर्तिगणसहशक्तिकमुत्तमरासगतं स्मरमादनं स्वकल
सहितं मिथुनाकमथेंद्रपविश्रमवान् ९३ दलषोडशके षोडशाक्रपत्रिस्वराणां मूर्तिगणं केशवा
दिषोडशमूर्तिसमूहं सहशक्तिकं कीर्त्यादिषोडशशक्तिसहितं स्मरमदनाभ्यां श्रीं क्लीं बीजाभ्यां सहितं
स्मरमामदनं स्वीयाः कलाः षोडशस्वरास्तैः सहितं उत्तमरासक्रीडासक्तं मिथुनाकं मिथुनमित्याकारान्त
मपरस्मात्मिथुनाकं आवरणं पूजयेदितिशेषः प्रयोगस्तु श्रीं क्लीं अं केशवकीर्तिभ्यां नमः इत्यादिर्बोध्यः
तृतीयं च तदर्थं वा आवरणमाह अथेंद्रेति अथेत्यनंतरं हे इंद्र भगवान् वज्रप्रमुखांश्च पूजयेदित्यर्थः ९४
आवरणं च तदष्टयपूजनमुपसंहरत्रेव नैवेद्यमाह इति सम्यगावृतपरिपूज्य हरिं च तदाहृतिं संश्रुतमा ९९
ईमतिः रजताराचिते चषके सन्निते सघृतं सुपयोसन्निवेदयंत ९५ इति च तदावरणसंयुतं अमं

स्त्रीहृत्संसम्यक्परिपूज्यश्चार्द्रमतिर्भक्तिश्रद्धायुक्ताः साधकः रजनाश्रवितेचचषकेऽरयपात्रेससितेसुशर्क
रेमहृत्तेसुपक्वेपयः अस्यहृत्स्मस्यातिविदधीत ९५ विभवेसतिकांस्यमयेषु पृथक्चषकेषुन्नुषोडशाकेषु
पृथक् मिथुनेषुनिवेद्यपयः ससितं विदधीतपुरोवदथोसकलं ७ विभवेऐश्वर्येसति कांस्यमयेषुषोड
शकेषुडरयपात्रेषुषोडशकेषुमिथुनेषुपृथक्पृथक्ससशर्करंपयोनिवेद्यश्चथोऽत्यनंतरंसकलंपुरोव
न्नुविदधीत निवेदयामि भवतेइत्यादिनानिवेद्यग्रासादिमुद्राः प्रदर्श्यगंहृत्पवनेत्याद्यारभ्यस्वात्मान
मयपचित्यैतेनोक्तंसकलंकुर्यादित्यर्थः ७ अथरात्रिपूजायाः फलमाह इतिसकलविमोहनंविधि
धियोनिधनमंत्रनिशिनिशिपुदारचेताः भजतिसखलुसर्वलोकपूज्यः श्रियमतुलामवाप्यपात्यनं
तं ११ यउदारचेताः सोत्साहचित्तः सन्निशिनिशिसकलविमोहनंसर्वभुवनवशीकरणमिति वि
धिपूजाप्रकारंभजतिकरोतिसखलुनिश्चितंसर्वहर्वलोकः पूज्यः सन्नत्रतुलांत्रियंचवाप्यअनंतंहृत
संयातिदेहांतेइतिशेषः ११ अथसायाह्नरात्रिपूजयोरेकमेवफलंदर्शयति निशिवादिनानसमये
प्रपूजयेत्रित्यशोयुतंभक्त्यासमफलमुभयंहितनः संसाराब्धिंसमुत्तितीर्षतियः १२ यः पुमान्सं
साराब्धिंउत्तितीर्षतिउत्तर्तुमिच्छतिमतिनिशिवाअथवादिनेनिसमयेभक्त्यायुतंनित्यशः भक्त्याप्रपू

येत् ततः समानकामनाकर्तव्यताकत्वात् उभयं पूजनं हि निश्चयेन समफलं न त्वल्पफलं १२ अथ तत्समे
न त्रिकालपूजाकर्तुः फलमाह इत्येवं मनुविग्रहं मधुरिपुं यो वः त्रिकालं यजेत् तस्यैवाखिलजं तु गणतद
पितस्यान्तोऽधिजा वेषमतः हस्ते धर्मसुखार्थमोक्षतरवः सद्वर्गसंप्रार्थिताः सान्द्रानन्दमहारसद्रवमचो
येषां फलश्रेणयः १३ व्याख्यार्थ यस्तु इमां नृमनुविग्रहं मेत्रात्मकशरीरं गोपिनाथं त्रिकालं यजे
त् पूजयेत् तस्यैवाखिलजन्मजानन्दपितस्यन्ता नानाविधपापाणि समूहवल्लु भस्मीभूतोऽधिजा यालक्ष्मणः
वेषमतः तिवासस्थानस्य हस्ते धर्मादिरूपास्तरवो हस्ते भवेतीति विशेषः कीदृशाः तरवः सता वर्गः
सम्यक् हस्तेन संप्रार्थिताः तथा येषां हस्ताणां फलश्रेणयः सान्द्रानन्दो ब्रह्मानंदस्तद्रूपो रसद्रवस्तं मुंचन्ति
ताद्रूपा रसद्रावं वक्तर्ष्यः १३ काम्यतर्पणप्रकारमाह अथोच्यते पूर्वं समीरितानां पूजावसाने प
रमस्य पुंसः कल्पस्तु काम्येषु पितर्पणानां विनापि पूजां खलु पः फलं न तु पूर्वं समीरितानां प्रातः काला
दिपूजाशेषत्वेन विहितानां तर्पणानां काम्येष्वपि कर्मसु विहितानां च तर्पणानां मध्याने न रेकल्पः प्र
कार उच्यते कदा परमस्य पुंसः पूजावसाने पूजनान्ते कीदृशानां तर्पणानां येस्तु पर्णोः पूजां विनापि
न तु फलं प्राप्नोतीति विशेषः १४ अथ षड्भिः श्लोकैस्तिन्य तर्पणप्रकारमाह संतर्प्य पीठमेन्द्रेः सकलस्सक ६८

त्वष्पममस्तुतेतत्रआवाह्यपूजयेत्तंतोयैरेवाविलैः समुपहारैः १५ एवंतत्रयेपिस्नात्वापूर्वोक्तविधि
नात्माचमनान्तंकृत्वाप्राणायामत्रयं कृत्वाऽङ्गन्यासादिकं विन्यस्य जले षट्कोणगर्भमष्टदलं विरच्य तत्रा
पीठदेवताः समर्च्य पीठमन्त्रेण वपीठं समर्च्य तत्र तत्तत्कालध्यानोक्तकुलमूर्तिं ध्यात्वा तत्र पीठेऽप्र
यममस्तुतेत्रावाह्यतोयैरेवजलमयैरेवआविलैरुपचारैः पूजयेत् ततः पीठमन्त्रैः आधारशक्तिं त
र्पयामीत्यादिरूपैः सकृत्सकृत्पीठदेवताः संतर्प्य अप्यन्ते कुलं तर्पयधित्तुतरेणात्वयः १६ ब
द्धापयेदम्बुद्धातोयैः संपाद्य तर्पणद्रव्यं तद्ध्यांजलिनातेन स्ववर्णाचषकीकृतेन तर्पयेत् १७ अथ
पीठदेवतातर्पणानन्तरं स्वस्मरतबीजमञ्चरन् धेनुमुद्रां बद्ध्वा प्रदर्श्य तत्तोयैरेव तर्पणद्रव्यं संपाद्य मं
त्रितं तद्ध्यांजलि स्ववर्णाचषकलया कल्पितेन तेनांजलिनैव उदकांजलिनेव आदावेकवारं कुलं स्वविम
लमन्त्रेण स्वाहान्तेन श्रीकुलं तर्पयामीत्युच्चार्य तेन तर्पयेत् विस्पष्टः १८ अथाष्टविंशतिवारं तर्पयेदिति
स्वयमेव कालत्रयेतर्पणसंख्यामाह विंशतिरष्टापेता कालत्रयतर्पणेषु संख्योक्ता भूयः स्व
कालविहितान् सत्त्वकुलं तर्पयेत् परिवारान् १९ कालत्रयतर्पणेषु अष्टाविंशतिः संख्योक्ता त
यातर्पितानन्तरं एकवारं तर्पयेदिति शेषः भूयः अथ स्वकालविहितान् परिवारान् सकृत् स

क॰ म
दी॰
९८

68

कृतं तर्पयेदित्यर्थः ७८ कालत्रये तर्पणद्रव्यं तु हि सौकर्यायपुनराह प्रातर्दधिगुडमिश्रं मध्याह्ने पाय
से सनवनीतं क्षीरं तृतीयकाले सासितोपलमित्युदीरितं द्रव्यं ॥ प्रातःकाले गुडमिश्रं दधि मध्या
ह्नकाले नवनीतसहितं पायसान्नं सायंकाले सासितोपलं शर्कराखण्डसहितं क्षीरं इत्येवं तर्पणद्रव्यं क
थितमित्यर्थः ७९ तर्पणमंत्रमाह तर्पयामि पदं योज्यं मंत्रान्ते स्वेष्टनाम सह द्वितीयान्तेषु च पुनः पूजाशे
षं समापयेत् ८० मंत्रान्ते मूलमंत्रान्ते द्वितीयान्तेषु स्वेष्टनाम सन्तत देवतानाम सह तर्पयामीति पदं योज्यं
एष तर्पणमंत्र इति शेषः अथ पूजाशेषं समापयेत् ८१ पूजाशेषमेवाह अभ्युत्थाय तत्प्रसादाद्विराज्ञानं प्रति
ष्ठे दद्यात् तज्जमात्मनमथाद्यस्य तत्त्वतः प्रजपेन्मंत्रं ८२ अथ मर्थः अथ गण्डूषादि दत्वा पंचोपचारैरभ्यर्च्य प्र
सादं दत्वा प्रदर्श्य तत्प्रसादाद्विसमभ्युत्थाय मूलेन सप्तवारमभिमंत्रिताम्बुपः पीत्वा प्राग्गुक्तविधया
उद्वास्य तन्मयः सन् पाणिं संधाय जपित्वा गुह्याति गुह्येति मंत्रेण देवस्य दक्षिणहस्ते साक्षतपुष्पचुलुको
दकं दत्वा सपरिवारं षडङ्गादिभिरभ्यर्च्य अवसानार्घ्यं गृहीत्वा संस्थाने पूजयेत् ८३ अथ काम्यतर्पणप्रकारमाह अथ
द्रव्याणि काम्येषु वक्ष्यन्ते तर्पणेषु च तानि प्राक्तविधानानामाश्रित्याद्यन्तमं भजेत् ८४ अथ नित्यतर्प
णानन्तरं काम्येषु तर्पणेषु द्रव्याणि वक्ष्यन्ते काम्यतर्पणं च विशेषपूजासमये पठितविस्तरजापान्ते कार्यमित्याह ९८

तानीति तानि काम्यतर्पणानि प्रोक्तविधानात् त्रिकालपूजाविधीनां मध्ये अन्यतमं एकं विधानमाश्रि
त्य भजन् कुर्यादित्यर्थः ८२ काम्यतर्पणप्रकारमाह द्रव्यैः षोडशभिरंशुं तर्पयेदेकैकशः षड्वारं सच
न्तः क्षीराद्यैः सहक्तजलाद्येन मन्त्रेण भक्त्या ८३ वक्ष्यमाणैः पायसाद्यैः षोडशभिर्द्रव्यैः एकैकशः प्र
त्येकं चतुर्वारमंशुमन्त्रेण भक्त्या प्रतर्पयेत् कीदृशैः चतुर्वारक्षीराद्येनाम्भसा सहितैः सचतुः क्षीराद्यैः
कं पयःपायसान्नतया सहक्तन्नकुलं आद्येन योर्ध्यपायसान्नपायसहक्तजलाद्येनं अयमत्र क्रमः आदावु
दकेनैकवारं ततोऽर्घ्येन चतुर्वारं ततः पायसादिवक्ष्यमाणषोडशद्रव्याणां मध्ये प्रथमं पायसद्र
व्यं दुग्धाविति तेन जलेन चतुर्वारं पुनरर्घ्येन चतुर्वारं पुनर्जलेनैकवारं एवं एकद्रव्यतर्पणानन्तरं
जलेनैकवारं ततोऽर्घ्येन चतुर्वारं ततो दध्याद्यन्नबुद्ध्या जलेन चतुर्वारं पुनरर्घ्येन चतुर्वारं पुनर्जले
नैकवारं एवं लाजापर्यन्तं प्रतिद्रव्यं चतुर्दशवारं तर्पयेत् ८२ अथ षोडशद्रव्याण्याह । सार्द्धश्लोके
न पायसदाधिककृशरं गौडान्नपयोदधीति नवनीतं आज्यकदलीमाचारं नजस्वलाचे वाचमोदका
पूपं इक्षुकालाजसमेतं द्रव्याणां कथितमिह षोडशकं ८४ इहशास्त्रे इति द्रव्याणि षोडशकेका
थितं किं पायसं दाधिकं दध्यन्नं कृशरं तिलशष्कुली २ गुडरसपक्वमन्नं गौडान्नं ४ पयः ५ दधि ६

क्र॰म
दी
८५

69

नवनीतं ७ आज्यं ८ कदलीचंपककदली ९ मोचस्वर्णकदली १० रजस्वला ११ वीचा १२ एतौ कदलीवि
शेषौ मोदकाः १३ मधूपायस्त्रिका १४ इष्टुकाः पिपिटकाः १५ लाजाः धानाः इत्येतद्द्रव्याणां षोडश
कमिदं कथितमित्यर्थः ८४ लाजतर्पणानंतरं मन्त्यतीरतर्पणात्प्राक् सितोपलपुंजेन तर्पयेदित्या
ह ॥ श्लोके न लाजेनेत्यतीरात्प्राक् समर्प्य च सितोपलपुंजे ८५ लाजाद्व्यतर्पणान्तेऽत्र त्यत्तीरतर्पणा
त्प्राक् सितोपलपुंजं चतुर्वारं समर्प्य वसितोपलपुंजे ८५ लाजाद्व्यतर्पणजले नैकवारं तर्पये
दित्यर्थः ८५ एतदेव तर्पणं प्रातःकालादिविशिष्टं सत्संपत्प्रदमित्याह प्रगे च तः सप्ततिवारमित्य
मेत्र तर्पयेयोत्र दिने तदो हरिं अनन्यधीस्तस्य समस्तसंपदः करस्थिता मंडलतोभिवांछिताः ८६
यो नरः प्रगे प्रातःकाले रक्तकुसुमकारैर्दिव्यैरंभहरिं अनदिने च तः सप्ततिवारं अनन्यधीरेकाग्रचि
तः सन्प्रतर्पयेत् तस्य पुरुषस्य मंडलतः एकोनपंचाशद्दिनादर्वाक् अभिवांछिताः समस्तसंपदः क
रस्थिता भवंति अत्रायं क्रमः आदावुदकेनैकवारं ततोऽपि नचतुर्वारं ततः पंकपके द्रव्यं चतुर्वार ८५
मविच्छेदेन तर्पयित्वा ततः षोडशद्रव्यतर्पणान्तेऽप्येनं चतुर्वारं पुनर्जलेन चैकवारं तर्पयेत् त
थाच मिलितं जलसंपाजलिद्वयं ऽपाञ्जलीनामष्टके द्रव्याञ्जलीनां चतुरधिकाषष्टिरिति मिलित्वा

चतः सप्तत्रिवारं तर्पणं भवति ८८ अथ काम्यतर्पणांतरमाह धारोष्णपक्वपयसी दधिनवनीते घृ
तं च दैत्यान्नं मत्स्यण्डीमधुमत्ते द्वादश शस्तर्पयेत् नवभिरेभिः ८७ धारोष्णदुग्धादिभिरेभिर्नवभिर्द्रव्यैः प्र
त्येकं द्वादशवारं हरिं तर्पयेत् धारोष्णं पयो दोहनकालद्रव्यवहितं दुग्धं १ पक्वं क्वथितं दुग्धं २ दधि ३
नवनीतं ४ घृतं ५ दैत्यान्नं पायसान्नं ६ मत्स्यण्डी फाणितं दुग्धं शर्करा विकारो वा ७ मधु प्रसिद्धं ८ म
त्तं जलं ९ ॥८७ नवद्रव्यैः प्रत्येकं द्वादशवारं कृतस्याष्टाधिकशतसंख्यस्य तर्पणस्य फलं एवं
तर्पणं तत्त्वमित्याह तर्पणविधिरयमपरः पूर्वोदितसमफलोष्टशतसंख्यः तथा काम्यकर्माणि
कीर्तिजनसंवनने विशेषतो विहितः ८८ अयं अपरः पूर्वोक्तषोडशद्रव्यतर्पणादन्यस्तर्पणविधिः
पूर्वोक्तषोडशद्रव्यतर्पणतुल्यफल एव कीदृशो यं नवद्रव्यैः प्रत्येकं द्वादशवारं विधानेष्टशत
संख्यः अस्य फलांतरमप्याह काम्यकर्मण्येवं कर्माणि कीर्तिजनसंवनने जनप्रियत्वे
च विशेषतः अतिशयेन विहित उक्तः ८९ अथ रतीयं तर्पणमाह सार्द्रखण्डधारोष्णपयसा मृत्कंदं व्रजेस्म
रेशाममपि प्रतर्प्य लभेत भोज्यमरसं समृद्धो वा सा सिधान्यानि धनानि मंत्री ९० एवं खण्डशर्करासहित
धारोष्णदुग्धेन खण्डधामकंदं प्रतर्प्य ग्रामांतरं ... वा व्रजेत्तत्र भोज्यादिकं लभेदित्यर्थः ९१ अथ तर्प

क्रम
दी
८

णांगतजपमाह यावत्संतर्पयेन्मंत्री तावत्संख्यं जपेन्मनुं तर्पणेनैव कार्याणि साधयेदखिलान्यपि ९· मं
त्री यावत्संख्याकं तर्पणं कुर्यात्तावत्संख्याकं मनुं मंत्रं जपेत् जपसहितेन च तर्पणेन सर्वकार्यसाधकमित्या
ह तर्पणेनैवेति जपसहितर्पणेनैवाखिलान्यपि कार्याणि साधयेदित्यर्थः एवकारेण पूजाहोमति
रस्कारस्यापि चास्य फलसाधकत्वमुक्तं ९· इति तर्पणानि अथ प्रयोगांतरमाह द्विजोभिक्षावृत्तिर्यः
ह दिनशोनेदत्तनयः स्वयंभूत्वा गाभिक्षामटति विहरन्वा गोपवध्वटणे अमावेतोभिः स्वैर्ललितललितैर्नं
र्मविधिभिर्दधिक्षीराद्यान्नं मधुरतरभिक्षां स लभते ९१ यो द्विजस्त्रैवर्णिकः इह भुवि भिक्षावृत्तिर्जी
वनोपायो यस्य एवंविधः सन् दिनशः प्रतिदिनं तेन दत्तनयो भूत्वा कृष्णोऽहमिति ध्यात्वा भिक्षां अटति स
दध्यादिकं मधुरतरभिक्षां च लभते किं कुर्वन् वेत्रोभिः कृत्वा गोपवधूटीशतगोपांगनानां स्वैरसाधार
णैर्ललितैर्मनोहरतरैर्नर्मादिभिः क्रीडाप्रकारैः सह विहरन् अमेत्यव्ययं सहार्थे ९१ अथ मंत्रह
यसाधारणं धारणायंत्रमाह मध्ये कोणेषु षट्स्वप्यनलपुरपुरस्यालिखेत्कर्णिकायां केंद्रर्पसा
ध्यबीजं विवरगतषडर्णं दिक्षाः केसरेषु शाक्तिश्रीपूर्वकानि द्विजवलिषु मनोरक्षराणि छदानां मध्ये
वर्णान्दशानां दशलिपिमवर्यस्यैकैकशोऽङ्के ९२ पद्मकर्णिकायां लिखितस्य अनलपुरपुरस्य ८

70

षट्कोणस्य मध्ये कंदर्पं क्लीं बीजं साध्ययुक्तं उपलक्षणया देवतासाधककर्माभियुक्तं आलिखेत् को
णेषु षट्स्वपि विवरगतषट्कोणसंधिगतषट्स्वरं क्लीं कुसुमायनमः इति मंत्रं लिखेदित्यर्थः ततो दश
दलस्य केसरेषु द्विशो द्वौ द्वौ कृत्वा द्विनवलिपिमनोरष्टादशाक्षरमंत्रस्याक्षराणि शक्तिश्री एवं का
ति क्लीं श्री एवं कामाणि आलिखेत् प्रथमदलकेसरे क्लीं श्री द्वितीयदलकेसरे ह्रीं क्लीं तृतीयदलके
सरे स्वाहा एवमन्येष्वपि केसरेषु लेख्यं दशानां छदानां दलानां मध्ये दशलिपिमनवर्यस्य दशाक्षर
मंत्रराजस्य एकैकशो वर्णान् एकमेकं वर्णं लिखेदित्यर्थः एवंविधं यंत्रं भूसद्मना भूगृहेणाभिह
तं कुर्यादित्यन्वयः ४२ भूसद्मनाभिहतमस्त्रगमन्मथेन गोरोचनाभिलिखितं तपनीयसूच्या
पट्टे हिरण्यरचिते गुलिकीकृतं तत् गोपालयंत्रमखिलार्थदमेतदुक्तं ४३ कीदृशेन भूसद्मना अस्त्रे
षु वज्रः कोणेष्वपि ततः प्रान्ते मन्मथः क्लीं बीजं यत्र तेन आपन्नं गोपालयंत्रमखिलार्थदमुक्तं कीदृशा
यंत्रं हिरण्यरचिते पट्टे पत्रे तपनीयस्य सुवर्णस्य सूच्या गोरोचनया कृत्वा विलिखितं पुनः कीदृशं गुलि
कीकृतं वर्तुलीकृतं ४४ संपातसिक्तमभिजप्तमिदं महद्भिर्धार्यं जगत्त्रयवशीकरणैकदक्षं रक्षायशः
सुतमहीधनधान्यलक्ष्मीसौभाग्यलिप्सुभिरजस्त्रमनर्घ्यवीर्यं ४५ संस्कृतेनैव कुसुमायुधवह्निदेवन

क्र·म
टी·
७१

योर्वश्यैकीकरणार्थं नाडीसंधानार्थं च एकादशाक्षरी ह्रीं त्वाम् मूलमंत्रेण अष्टोत्तरसहस्रमाज्याहुतीर्जु
हुयात् श्वेताहुतिहुतशेषं पंचे संपातयन् संपातसिक्तं रक्षायंत्रं अष्टोत्तरसहस्रमंत्रेणाभिजप्तं सुहृद्भिः शौ
चाचारवद्भिर्धार्यं शिरसि कंठे वा बाहौ वेति शेषः कीदृशं भुवनत्रयवशीकरणे एकमुत्कृष्टं चतुरं र
त्नाग्रामन्त्रांशं यशःकीर्त्तिः सन्तानमही धनं सुवर्णादि धान्यं लक्ष्मीर्गजतुरगादिः सौभाग्यं सर्वजनप्रिय
त्वं लिस्त्राभिरजस्त्रं धाय्यमिति संबंधः कीदृशं अनर्घ्यं उत्कृष्टं वीर्यसामर्थ्यं यस्य तत् ५४ धारणं विना
पि ध्यानं सद्यो तदर्थसाधनमित्याह भूतेत्यादि यस्स्मरति विषमूर्छाविभ्रमज्वरार्त्तानां ध्यायन् शि
रसि प्रजपेद्यंत्रमिदं झटिति शामयितेति विकृतिं ५५ भूतः श्मशानादिदेशावर्त्ती उन्मादश्चित्तविभ्रमः अ
पस्मृतिरपस्माररोगः विषं स्थावरं जंगमं च मूर्छा प्रसिद्धा विभ्रमो न्यथाज्ञानं ज्वरः प्रसिद्धः एतै रार्त्ता
नां पीडितानां शिरसि एतद्यंत्रं ध्यायन् मंत्रराजं कर्षेण जपेत् धीविकृतौ मूलमंत्रान्ते फट्कारं प्रोजयेत्
विग्रहविकृतौ मंत्रान्ते फट्कारं प्रयोजयेत् प्राणेति सिद्धार्थे मंत्रान्ते वषट्कारं प्रयोजयेदिति सूत्रार्थ
तं प्रजपेदित्युक्तं किं कर्त्तुं झटिति शीघ्रं भूतादीनां विकृतिं शामयितुं ५६ यंत्रावसरोदिष्टं षडक्षरमंत्रा
मष्टराति स्मरन्ति विक्रमाक्रांतसूक्तीकलायहृदिन्तरस्से षडक्षरो यं संप्रोक्तः सर्वसिद्धिकरो मनुः ५७ ७१

71

सरः ह्रीं विक्रीकरस्वरहीनः ककारः त्रिविक्रमो हकारस्तेन आक्रान्तो युक्तः सा पेति स्वरूपं एतन्नमः
ह्रीं क्लीं सायतमरत्यर्थः इत्यसौ अयं प्रसिद्धः षडक्षरो मन्त्रो मन्त्रः सर्वसिद्धिकरः स्मृतः ५७ शक्ति
वीजमुद्धरति क्रोडेति क्रोडेः स्वरदीप्तमायावीलवलाञ्छितमस्तकः सैषा शक्तिः परा सूक्ष्मा नित्यसंवित्स्वरू
पिणी ५८ क्रोडो हकारः वराहदेवत्वात् अग्निः रेफः स्वरदीप्तः मायया ह्रीकारेण युक्तो मायावील
तेन विन्दुनालाञ्छितं चिह्नितं मस्तकं यस्य सः सा यंत्रोक्ता यद्वा साजगत्कारणभूता परा महदादिक
रणभूता सूक्ष्मा दुर्लक्ष्या नित्यसंवित्स्वप्रकाशात्मज्ञानं तत्स्वरूपिणीत्यर्थः ५८ अथ श्रीवीजमुद्धरति
भृस्थग्निगोविंदलवैर्लक्ष्मीवीजं समीरितं आभ्यामष्टादशलिपिः स्याद्विंशत्यक्षरो मनुः ५९ भृस्थि
षकारः अग्नी रेफः गोविंद ईकारः लवो विंदुः एतैर्लक्ष्मीवीजमुक्तं यंत्रोक्ते विंशत्यक्षरमुद्धरति
आभ्यामिति आभ्यां वीजाभ्यां सह अष्टादशलिपिरष्टादशाक्षर एव विंशत्यक्षरो मंत्रः स्यादित्यर्थः ५९
हरेर्नित्यपूजायामधिष्ठाननियममाह शालग्रामे मणौ यंत्रे मंडले प्रतिमासु च नित्यपूजा हरेः कार्या
न तु केवलभूतले ६० शालग्रामे १ मणौ गोमेदपद्मरागादौ २ यंत्रे वक्ष्यमाणे ३ मंडले सूर्यादिमंडले ४
प्रतिमासु धातुमयीषु ५ एषु हरेर्नित्यपूजा कार्या केवलभूतले नैव कार्येत्यर्थः ६० उपसंहरन्नेव पर

क्र॰म
दी
७२

72

लोकविधिज्ञानस्यफलंदर्शयति इतिजपकृतस्यजातपुण्यापेक्षंकुंदं यस्त्विहभजतिमंत्रयोरेकमाश्रित्य
नित्यं सततमविनमयत्नात्प्राप्यभोगानशेषान् पुनरमलतरंतद्धामविष्णोःप्रयाति ॥ यःपुमान्मंत्रयोर्द
शाष्टादशाक्षरयोर्मंत्रयोर्मध्येएकंमंत्रमाश्रित्यइतिप्रातःकृतेजपाद्येकंकुंदंभजतिआराधयतिसनरइह
लोकेप्रयत्नात्अशेषान्भोगान्प्राप्यदेहांतेपुनस्तत्प्रसिद्धंअमलंस्वप्रकाशंविष्णोर्धामस्वरूपंप्रया
ति ॥ इतिश्रीमज्जनार्दनविरचितायांक्रमदीपिकाप्रदीपितेजपादिविवरणंनामपंचमःपटलः
नित्यपूजायशकेनपूजादिव्याख्योपचितः स्वपादाम्भोजमधुपंमाचरीकर्तुमाधवः ॥ षष्ठेपटलेप्रयो
गविधिंवक्तुंप्रतिज्ञांकरोति विनियोगान्प्रोवक्ष्येमंत्रयोरुभयोःसमान् तदर्थकारिणातेनवीर्यात्
ऽंशकाश्च न । अथोत्रअनुष्ठानविधिकथनानंतरंउभयोर्दशाष्टादशाक्षरयोर्मंत्रयोःसमान्विनियोगान्
कामनाविशेषापायात्वक्ष्येकीदृशान्विनियोगान् तयोरन्यतरस्यपुरश्चरणात्अप्रयोजनंक
र्तुशीलयेषांतेसान् अनेनग्रनेकवीर्यसामर्थ्ययेषांतान् तथाकांश्चनमंत्रान् सिद्धसंज्ञकान्जपा
दिभिरेकार्थसाधकान्वक्ष्ये तदुक्तं अनंतजपसाध्यायेमंत्रास्तेसिद्धसंज्ञकाः तेषामजपबाहु
ल्यात्फलप्राप्तिर्हृदाहृतेति । उक्तमंत्रयोःस्मृतिमेधादिफलकप्रयोगेध्यानविशेषमाह वंदेनंद ७२

वकीसुतं सद्योजातं प्रसन्नं पीतांबरं करलसच्चक्रशंखगदांबुजं २ अहं तं देवकीसुतं वंदे चिंतये
सद्योजातं तत्कालोत्पन्नं योगकाशस्तेन सम्यक् प्रभा यस्य तं दधिधवलमाकाशमित्येके नीलमाकाश
मित्यपरे पीतं श्रेष्ठमंबरं यस्य तं करेषु च तत्र लसंति दीप्यमानानि चक्रादीनि यस्य तं २ कामनाविशे
षेण जपहोमयोर्विशेषमाह ॥ एवं ध्यात्वा जपेन्मंत्री लक्षं ब्राह्मे मुहूर्तके स्वादुरक्तैश्च कुसुमैः पलाशै
र्घृतैर्हुनेत् ३ ब्राह्मे मुहूर्ते एवं वक्ष्यमाणं ध्यात्वा मंत्रयोरन्यतरं मंत्रं लक्षं जपेत् अपरस्तादभिर्हुनम
धुराक्ताभिः स्नुतैः पलाशकुसुमैर्घृतैर्दशसहस्रमितैर्जुहुयात् ३ एतस्य फलमाह मन्त्रयोरन्य
तरेणैवं कुर्याद्यः सुसमाहितः स्मृतिमेधामतिबलं लब्ध्वा स कविराड् भवेत् ४ मन्त्रयोर्दशाष्टादशाक्ष
रयोरन्यतरेणैवं पूर्वोक्तप्रकारेण ध्यानं जपं होमं यः सुसमाहित एकाग्रः सन् कुर्यात् स स्मृत्यादिकं
लब्ध्वा कविराड् भवेत् स्मृतिरात्मज्ञानं स्मरणमित्यन्ये मेधा ग्रंथधारणा मतिर्बलं प्रतिभा नूतनस्फूर्तिः
४ अत्रैव प्रयोगे मंत्रांतरं प्रतिजानीते अर्धश्लोकेन स्यान्मनुस्त्वस्य जपध्यानहोमेषु फलोऽपरः अपरं अ
न्यो मंत्रस्ताभ्यां मंत्राभ्यां समानि जपध्यानहोमफलानि यस्य स एतादृशः स्यात् मंत्रमुद्धरन्नेव ऋष्यादि
कमाह सार्धश्लोकेन श्रीमन्मुकुंदचरणौ सदेति शरणं ततः अहं प्रपद्य इत्युक्तो मनुः षोडशाक्षरः

क्र·म
दी·
७३

नारदोस्यतुगायत्रीमुकुंदस्तु ऋषिपूर्विकाः ४ श्रीमन्मुकुंदचरणौ सदा शरणमहं प्रपद्ये इति मंत्रः श्लोके इति
भावः पादद्वये शरणं इत्यनुस्वारस्य दोनरोधात् अस्य मंत्रस्य ऋषिपूर्विकाह ऋषिर्मुकुंदो देवा नारदादयस्त्व
र्थः अस्य प्रयोगविशेषमप्याह प्रातः प्रातः पिबेत्तोयं जप्त्वाष्टोत्तरं शतं अनेन षड्भिर्मासैस्तु भवेच्छ्रुति
धरो नरः ७ अनेन मंत्रेणाष्टोत्तरशतवारं जप्तं जलं यः प्रातः प्रातः प्रत्यहं पिबेत् स षड्भिर्मासैः श्रुतिधरः
श्रवणमात्रेणैवानेकग्रंथधारी स्यात् ७ प्रागुक्तयोरेव मंत्रयोः प्रयोगांतरमाह उपसंहृतदिव्यांगं गुरो
र्वत्सानुरंगकेवलदोश्चरणं बालं नीलाभं संस्मरन् जपेत् ८ चतुर्भुजत्वेनाविर्भावानंतरं उपसंहृ
तानि दिव्यानि अलौकिकानि अंगानि येन तं गुरोर्वत्सानुरंगकेवलदोश्चरणं नीलाभं बालं संस्मरन्
दशाष्टादशाक्षरयोर्मंत्रयोरेकं मंत्रं प्रयुंजीत अस्य श्लोकस्य जपेदित्यर्थः ९ अथ होमफलानि रूपयति
अयुतं तावदेवाज्यैर्जुहुयाद्बहुनाशने स लभेदचलां भक्तिं श्रद्धां शांतिं वशाग्रणी ९ तावदेवायुत
मेवमाज्यैर्हुताशने यः जुहुयात् सः अचलभक्त्यादिकं लभेदित्यर्थः जपहोमयोस्त्वल्पसंख्याकच
योनतायता वत्सदं ९ उक्तमेवार्थं मंत्रानंतरमाह मत्वैनेनत्समस्तांते मरुत्वमिनशाहृतः बालला
लात्मने ॐ फट् नमः इत्यथवा मनुना ११ अथवामुना मनुनाह नत्सर्वोक्तं जपादिकं कुर्यादिति शेषः ७३

अमुनाकेनेत्यपेक्षायांमंत्रमुद्धरति समस्तमहत्त्वमितबाललीलात्मनेॐफट्नमइत्यष्टादशार्णोवरेणोत्य
र्थः ॥ इत्यादिकमाह नलकूबरगायत्रीबालकृष्णाइतीरिताः इत्याद्याः सिद्धयः सर्वाः स्तनपाये
रथमुना १२ अस्यमन्त्रस्यऋषिश्छंदोदेवताइतीरिताः इतीतिकिं नलकूबरेत्यादि नलकूबरऋषिः
गायत्रीछंदः बालकृष्णोदेवतेतिवाक्यार्थः अस्यजपादेविशेषतःफलमाह सिद्धयइति अयमर्थ
वा अमुनामंत्रपाठमात्रैः कृत्वासर्वेःसिद्धयःस्युरित्यर्थः १२ पतन्त्यर्दलाक्कादशाक्षरदयेप्रयोगमा
ह लंबितेबालशयनेकृदंतेवल्लबीजनैः प्रेंखमानेद्रव्यञ्चज्ञातपिबेन्नु योऽक्लेशःपाने १२ बाल
शयनेदोलायांवल्लवीजनैः प्रेंखमानेबाल्यमानेसकृदङ्गसंपत्तिवेष्टितदात्मकनूपाध्यान्जलैर्य
स्तर्पयेत् मन्तेनस्पृशन्नभिष्टावेयावल्लीवमखुतेप्राप्नोति कोऽवश्योबालशयनेलंबितेरज्वादिने
तिशेषः १२ अथमंत्रान्तरमाह सोऽहंमअमुनाबालरूपांतेरसनूपपदंवदेत् ऊँ०ः नूपनमोहेदम
त्राधिपतयेमम अत्रेप्रयच्छस्वाहेतित्रिंशदर्णोत्रदोमनुः ॥ अमुनावक्ष्यमाणमंत्रेणवासहस्त्रज
पंवाजपेल्लावदेवहरवंतकृपीस्तवेसिद्धयोभवंति इतिशेषः मंत्रमुद्धरति बालरूपेति बालरूपर
सनूपवच्छनूपनमोनमोत्राधिपतयेममअत्रेप्रयच्छस्वाहारतित्रिंशदक्षरोमंत्रः कीदृशोमंत्रःउत्तं

क्र॰ म
दी॰
७४

निवेशनतस्तुर्थ्यांशुनतपिणोनाव्रदः अथैतन्ऋष्यादिकमाह ॥ नारदोनुष्टुबत्राधिपतयोस्यर्षिपूर्वकाः १५
नारदोऋषिः अनुष्टुप्छंदः अत्राधिपतिर्देवतेत्यर्थः १५ प्रयोगमाह भूतबालग्रहोन्मादस्मृति
भ्रंशाद्युपद्रवैः पूतनास्तनपानारंभस्तम्भधियं स्मरन्जपेत् १६ भूतःपिशाचादिःबालग्रहःपूतनादिःउ
न्मादश्चित्तविभ्रमः स्मृतिभ्रंशः संमोहः एतैर्ग्रस्तम्पुरुषं भूताद्यभिभूतमवलोक्य पूतनास्तनपानारंध्यायन्
त्रिंशवर्णमंत्रं सहस्रं जपेदित्यर्थः १६ जपफलमाह सालभूषणानिर्भिन्नसर्वांगीरुदतीचतो ग्राविषण
सर्वतेमत्काविद्रवंतिद्रुतंग्रहाः ७ अपरं तांपूतनां संस्मरन्मंत्रं जपेदितिपूर्वेणान्वयः कीदृशीतां
मालभूषणग्रस्तभिः सहितंतद्धर्षणं स्तनाकर्षणेनतानिर्भिन्नानिविकलीकृतानिसर्वांगानियस्याः सातां
एवंजपानंतरं पूर्वमाविश्यास्थितास्तेग्रहाः सर्वमावेशकारणं मत्काविद्रवंतिपलायंते ७ प्रयोगांतरमा
ह जुहुयात्खदिरसंभवतर्थ्यामंजरीभिर्विभावसौ प्रस्तानपंचगव्याभिः पूतनाहंत्वरानने १८ खदिरमेत
याअपामार्गस्य मंजरीभिर्विभावसौवह्नौसहस्रं जुहुयात् कीदृशो विभावसौ पूतनाहंतुः कृष्णस्यप्रज
नमत्ते कीदृशीभिर्मंजरीभिः पंचगव्यप्रस्तानाः प्रस्तान्पंचगव्यास्ताभिः पंचगव्यप्लुताभिरित्यर्थः १८ हवना
नंतरकृत्यं वदन्नेवप्रयोगफलमाह प्राशयेच्छिष्टांबुतन्त्रलघोनाभिषिंचयेत् साध्यं सहस्रजप्तेन सर्वोपद्रवशांतये १९४

७४

नवनीतं गव्यं साध्यं त्वाभिमन्त्रितं चिकित्सनीयं पुरुषं प्राशयेत् मन्त्रेण ततः सहस्रजप्तेन कलशोदकेन सार्धं
अभिषिञ्चयेत् किमर्थं भूतादिसर्वोपद्रवशान्तये १९ अत्रैवार्थे मन्त्रान्तरमाह मन्त्रेणाष्टादशार्णेन ओं
फट्स्वाहान्तिकेन वा कृष्णाष्टाक्षरेणापरेणाथवा हरयोः स्मृतम् २० अथवाष्टादशार्णाद्यासो ओं फट्स्वा
हान्तिकस्थितेन ओं नमो भगवते वासुदेवाय ओं फट्स्वाहेति मन्त्रेण जपादिकं भूतादिशान्तये कर्यादि
त्यर्थः अस्य मन्त्रस्य ब्रह्मा ऋषिः गायत्री छन्दः गृहब्रह्महरिर्देवतेत्यर्थः २१ अथाष्टादशाष्टादशान्तरयोः
प्रयोगमाह निजपादाम्बुजं हि मणिकं हृच्चिन्तयन् जपेत् अस्मिन्मन्त्रयोरेकं सर्वविघ्नोपशान्तये २१
मन्त्रयोर्दशाष्टादशान्तरयोरेकं मन्त्रं सर्वविघ्नोपशान्तये जपेत् किं कुर्वन् निजपादाम्बुजान्तिमकटा
ह्वरम्बुकं चिन्तयेत् २१ एतत्पटलोक्तचतुर्मन्त्राणां मन्त्रानि श्रावकादिभिर्वर्ज्यानीत्याह अन्या
न्यमीषां मन्त्राणामाचक्रादिभिरर्चेन अन्येरिन्द्रादिवज्राद्यैर्हितानां संपदे सदा २२ अमीषामेतत्पटलो
क्तचतुर्मन्त्राणामाचक्रादिभिरङ्गानि बोध्यानि अन्यैरेवचक्रादिभिस्तथा इन्द्राद्यैस्तथा वज्राद्यैस्ति
भिरावरणैरर्चनाद् पूजा सर्वसम्पदे सर्वसंपन्वधिर्भक्ता २२ चातुर्मन्त्राणां ध्यानमाह बालानी
लतनुर्दोर्भ्यां दधद्धृष्टपायसं दधन् हरिर्वीध्यात्क्षीपिनखकिंकिणीजालमण्डितः २२ नीलत

क्र॰ म
टी
७५

नवीले हरिर्वीक्ष्यात् कीदृशः दध्युक्तेन नवनीतं पायसं च कराभ्यां दधत् कीदृशः द्वीपिनो व्याघ्रस्य न
खैः किंकिणीः क्षुद्रघंटिकास्तासां तालेन समूहेन मंडित २३ अथैषां चतुर्णां मंत्राणां प्रयोगानाह
ध्यात्वैवमष्टोत्तरशताख्येन वीर्याकुरत्रयैः पयः सर्पिः सितैलितमेकं तावज्जपेन्मंत्रं २४ एवं प्रागुक्तप्र
कारेण ध्यात्वा चतुर्णां मंत्राणां मध्ये एकं मंत्रं एकं लक्षं तावत् प्रथमं जपेत् अथ शतवीर्याकुरत्रयैर्हु
तान्वयैः पयः सर्पिः सितैः युक्तैर्हुत्वा दैरशतं जयादित्यर्थः २४ गुरवे दक्षिणां दत्वा भोजयेत् द्वितयं
गवान् सप्तव्यां शतं जीवेद् नीरोगो नात्र संशयः २५ होमानंतरं गुरवे दक्षिणां दत्वा द्विजश्रेष्ठान्
यः भोजयेत् सः क्षितिपतिर्नीरोगः सन् ब्रह्मणां वर्षाणां शतं जीवेत् अत्र संप्रदायेन न्यासक्रमः स
र्वत्रैवं बोध्यः तथाहि प्रथमं पद्मलोकादिभयः प्रथमं पीठन्यासः अथ मूलमंत्रकरणे व्यापरं पश्चाद्वि
भूतिन्यासः अथ मूर्तिन्यासः अथ पंजरन्यासः अथांगन्यासः तदनंतरं कृष्णादिन्यासः इति अथ
यथोचितमुद्राप्रदर्शनं अथ ध्यानं अथ मूर्तिपंजरपूर्वकमात्मा चिंतनं कृत्वा बहिः कृष्णपीठे
अंगादवृत्त्यादिकमावाह्य अभ्यर्च्य जपेदिति बोध्यं २५ अत्रैवार्थे मंत्रान्तरमाह अत्राप्यंत्यामनुं द्वा
दशार्णं तेन युह्यात मम आयुर्मे देहि संभाष्य विलंबय भविलंबे २६ नमो नो ज्ञाधिकान्त्रिंशाद्वर्णां ७५

75

स्यर्षिस्तु नारदः छंदोनुष्टुप्देवता च श्रीकृष्णो गायत्रो ध्रुवे २७ अत्रैवार्थेन्यो ह्याधिकत्रिंशदक्षरो मंत्रो
वर्त्तते द्वादशार्णः नेशति नमो भगवते वासुदेवाय पुरुषोत्तम आयुर्मे देहि विस्वे प्रभविस्वे नमः इति मंत्रः
अस्य नारद ऋषिः अनुष्टुप् छंदः कृष्णो देवता अथास्यांगानि २७ अंगन्यासं रविभूतेंद्रियादिभिर्ध्रुवैर
क्षरैरणान्वयः रविभूतेंद्रियवस्वनेत्रार्णैरात्मने युते महानंदप्रीतिज्योतिर्मायाविद्यापदैः क्रमात् २८
रवि १२ भूत ५ इंद्रिय ५ वसु ८ नेत्र २ संख्याकैरक्षरैरंगानि पंच ध्रुवे कीटमेरव्यादिभिः क्रमेण
त्मपदांतोच्चारितान्नेत्रादिपदपंचकयुक्तैः प्रयोगस्तु द्वादशाक्षरांते आनंदात्मने हृदयाय नमः १
पुरुषोत्तम प्रीत्यात्मने शिरसे स्वाहा २ आयुर्मे देहि ज्योतिरात्मने शिखायै वषट् ३ विस्वे प्रभविस्वे
मायात्मने कवचाय हुं ४ नमः विद्यात्मने अस्त्राय फट् ५ इति २८ अस्य पुरश्चरणं पूर्वार्द्धवदत्तु नराद्धे
प्रयोगमाह जन्मान्तस्त्विमं मंत्रमयुतं पायसैर्जुहुयात् पूर्ववद्धवेयाज्जपदायुर्दीर्घतरं लभेत् २९ ।
मं मंत्रं लक्षं जप्त्वा पश्चादयुतं पायसैर्जुहुयात् अथ प्रयोगः पूर्ववत्हवाग्निकेंदुग्धहुतसिकेल्हमके
जपेत् जुहुयात् पुरुषः दीर्घतरमायुर्लभेत् २९ अथ प्रयोगांतरमाह टारयंतेबकंदोर्भ्यां कृष्णं संस्मृत्य
तेउयोः स्मरन्नाशिश्रुनामांतकेसुक्षुत्य नरमभ्यसेत् ३० पिशुनामानं केशवहादिमयेउपास्यानेकति

कृ॰ म
दी॰
७९

तान् शिशून् स्पष्टादशाक्षरयोरन्यतरं मंत्रमभ्यसेत् जपेत् किं कुर्वन् कृष्णं संस्मरन् कीदृशं दे
भ्यां नेत्रयोः संवृतं वा कंदरायंतं ३· फलमाहार्धेन तं कृष्णतिलजाभ्यंगाद्धे वृद्धः स्नविनश्चेत् तयोर्मं
त्रयोरन्यतरेण जप्तेन तिलतैलेनाभ्यंगान्ते बालाः स्नविनो भवेयुः उक्तेऽर्थे मंत्रांतरमप्यस्तीत्याहार्धेन
अत्राप्यन्यो मनुर्बालवपुषवाञ्छितवल्लभा ३। अत्रार्थेऽन्योपि मनुरस्ति बालवपुषेत्याहेति मंत्रः ३। प्र
योगध्यानमाहार्धेन गोरक्षायां कृष्णाद्धौ उच्चारयंतं पश्यंस्तथा गोरक्षायां गोपीजनात्पर्यं पश्यन्नुच्चार
यन् कृष्णाद्धौ स्मरन् मंत्रं जपेदिति शेषः गोरक्षायामेवमंत्रांतरमप्यस्तीति स्वव्यतिरेकेन तत्प्रयुक्त
सार्धश्लोकेन मंत्रमष्टादिकं चाह उक्ता गोपालकपदं पूर्वं वेशधराय च १२ वासुदेवाय वर्मास्त्रयो
ऽस्याष्टादशाक्षरः मनुर्नारदगायत्रीकृष्णाद्यादिरनेन वा १३ गोपालकेति स्वरूपं वेशधरायेति स्वरू
पं वासुदेवायेति स्वरूपं वर्म हुं अस्त्रं फट् शिरः स्वाहा गोपालकवेशधराय वासुदेवाय हुं फट् स्वा
हा इत्यष्टादशाक्षरो मंत्रः अस्य नारद ऋषिः गायत्री छंदः कृष्णो देवता अनेन वा गवां बालानां च स
रक्षां कुर्यादित्युत्तरेणान्वयः १३ कुर्यात्स्त्रीबालसंरक्षामाचक्रायं गिनाबुधः कुंभीनसादिक्षेत्रादौ
दृष्ट्वा सद्विंसमरन् हरिं १४ अनेन गोबालसंरक्षां कुर्यात् कीदृशो नाम्ना च क्रायं गमंत्रा असंसतीति ७९

76

आचक्रांघ्रिगीतेन तुष्टस्त्वेतेन स्त्रीवशोपप्रयोगः हीत्यादिमंत्रं तत्र देवकीदेवदेवेनमित्यादिमंत्रं देनदर्थे
वर्त्तमानं सूचितवान् दशाष्टादशाक्षरयोरेव प्रयोगमाह ॐ भीन सेति ॐ भी नमो दृष्टि दिषः सर्पम
दादयः सर्पास्तेषां त्वेऽगरलं तदानीं पीड्यमाना दष्टमूर्ध्नि हरिं स्मरन् सन् दशाष्टादशाक्षरयोरन्यतरम
भ्यसेत् जपेदित्यन्तरेणान्वयः २४ तत्पत्तं कालियफणारंगेन्यतरमभ्यसेत् दृष्टापीयूषवर्षिणपा
णिं वंतं तत्तं बुधः २५ कीदृशं हरिं कालीयो नाम विशेषस्तस्य फणास्वेव रंगो भूमिस्तत्र नृत्यंतं पु
नः कीदृशं अमृतवर्षिणा पाणिना तेन दष्टशिरसि सिंचंतं स्मरन् अन्यतरं मंत्रं जपेदिति संबंधः २६
तर्जयवामतर्जन्या तेनाशु मोचयते विषात् आपूर्य कलशं तोयैः स्मृत्वा कालीयमर्दनं नत्वा
दष्टं ततमासिंचेद्विषिणं स सद्यो निर्विषो भवेत् २७ किं कुर्वन् जपेत् वामतर्जन्या सर्पं तर्जयन् भीषयन् २
अस्य फलमाह तेनाशीति तेन सर्पदष्टं आशु शीघ्रं विषान्मोचयते प्रयोगांतरमाह आपूर्येति
तोयैः कलशमापूर्य कालीयमर्दनं स्मृत्वा कलशोदकं प्रकृतमंत्रेणाभिमंत्र्य तेन जलेन विषिणं
विषाभिभूतमासिंचेत् स विषार्दितः सद्यो निर्विषो भवेत् २८ कालीयमर्दनमंत्रमाह कालियमध्येति लिय
स्यते फणामध्ये दिव्यलोकान् उक्ता पुनर्वदेत् नृत्यकरोति नमनंतरं २९ नमामि देवकीपुत्र।

क्र॰म
दी
११

७७

मित्युक्त्वानन्तपशाह्वतः राजानमच्युतं ब्रूयादिति दंनालिपिर्मनुः २८ काव्यरिति वर्णद्वयमध्ये लियस्येत्यत्र
द्वयान्तं तरंफणामध्ये दीतिपंचवर्णा कात्वत्का पुनरनन्तरं नृत्यंकरोति तमिति वर्णषट्कं वदेत् अनेनर
नमामि देवकीपुत्रमिति वर्णाष्टकमुक्त्वानन्तपशाह्वानन्तरं राजानमच्युतमिति वर्णाष्टकं ब्रूयात् इत्य
यं द्वात्रिंशदक्षरो मंत्र इत्यर्थः मंत्रस्तु कालियस्य फणामध्ये दिव्यनृत्यं करोति तं नमामि देवकी
पुत्रं नृत्यराजानमच्युतमिति २८ अथन्यासमन्त्यादिकमाह अस्यांगान्यक्षिभिर्व्यस्तैः समस्तैर्नारदो मुनिः
छंदोनुष्टुब्देवना च कृष्णः कालीयमर्दनः २९ अस्य मंत्रस्य व्यस्तैरक्षिभिर्भिन्नैश्च तु भिश्चरणैश्चार्धगा
नि समस्तैः पादैः समस्तश्लोकेन पंचमं अंगन्यसेदिति शेषः नारदो मुनिरनुष्टुप् छंदः कालायमर्दनः
कृष्णो देवतेत्यर्थः ३५ अथ पुरश्चरणमाह जपेल्लक्षं मनुरयं होतव्यं सर्पिषाप्लुतैः अंगादिक्पाल
वज्राद्यैरर्चना च समीरिता ध· लक्षं जपः दशांशेन हुतं होमः अंगालोकपालवज्रादिकरत्नावरणत्रयपूजापि
ष्टैः समीरिता कथिता अथ प्रयोगमाह क्रियातेनैव वा सर्वा विषघ्नी प्राग्वदीरिता सदृशोनेन जगति न हि क्ष्वेडहरो मनुः ५।
वा अथवा प्राग्वदीरिता एवोक्ता सर्वा विषघ्नी विषनाशिनी क्रिया अनेनैव मंत्रेण कर्तव्या हि यतः कारणात् जगति अत्र
न मंत्रेण सदृशः समानः क्ष्वेडहरो विषनाशनो मंत्रो नास्ति ध। विषापहरणे प्रयोगान्तरमाह अर्कैः स्नुकतरोः पिष्टैर्गुडादिकायेनु वैरिणे ११

विषघ्नीपानेनस्यांजनालेपैःसाधितामना ५२ मूकनरोविदस्य कंठजस्यैत्यर्थे वटस्याग्रेगेम्लव
कपत्रपुष्पफलैः पिष्टचूर्णीकृतैर्धेनुवारिणागोमूत्रेणकृत्वाग्रनेनमंत्रेणसाधिताग्रेष्टांतरशत
वारमभिमंत्रितागुटिकाविषघ्नीकैःपानेन नासाकर्मणा अंजनेन आलेपेनच ५२ प्रयोगांतरमा
ह उद्दंडवामदोर्दंडधृतगोवर्द्धनाचले अन्यहस्तांगुलिव्यक्तस्वरवंशार्पितानने ५२ ध्यायन्हरिंउ
पवसचोरकंकच्छेविनाव्रजेत् वर्षवातानलादिभ्यःस्यान्नयंतस्यनहिकाचित् ५४ उद्दंडस्तोलितः
श्चासौवामदोर्दंडश्चतेनधृतोगोवर्द्धनाचलोयेनतं तथाअन्यहस्तस्यदक्षिणहस्तस्यअंगुलिभि
र्व्यक्तः स्वरश्चासौवंशश्चतत्रार्पितमाननंयेनतं ५२ ध्यायन्निति एवंभूतंहरिंध्यायन्मंत्रोःद
शाष्टादशाक्षरयोरेकंजपन्भवति तस्यकच्छेतिवारकंविनापिवर्षवातानलादिभ्योभयंनहितिष्ठ
येनकश्चिदपिनस्यात् ५४ प्रयोगांतरमाह मोचमेचोचयत्तायगानेद्दंतंस्मरन्हुने ३ लोणेर
घ्रतसंख्यैःस्यादनावृष्टिनेसंशयः ५५ मोचेतिफलश्चासौमेचकस्वरूपश्चतेनअपगतरुदोयस्मा
त्तेहरिंस्मरन्दशाष्टादशाक्षरयोरन्यतरेणअघृतसंख्याकाभिस्त्रुक्भिःप्रमाणलवणाहुतिभिर्ध
दिहुनेतदाचनावृष्टिःस्यात् अत्रसंशयोनेत्यर्थः ५५ प्रयोगांतरमाह क्रीडंयतंमनामध्यमप्लान

क्र॰ म
दी
७८

स्नवनादिभिः तच्छीकरजलासारैः सिच्यमानं प्रियाजनैः ४६ ध्यात्वा युतं पयःसिक्तैः कनीरतर्पणैः हृष्टि
भवत्यकालेपि महती नात्र संशयः ४७ यमुनामध्ये मज्जनोन्मज्जनादिभिः क्रीडंतं तस्या यमुनाया ज
लकणासारैः स्वगाप्रियाजनैः सिच्यमानं हरिं ध्यात्वान्यतरेयामंत्रेणवानीरतर्पणैर्वेतसमिश्रितैर्युत्य
युतनाभिर्यदिश्रयुतेऽनेन तदा अकालेपि महती हृष्टिर्भवत्येवात्र संशयो न ४७ उक्तध्यानविशिष्टमे
वप्रयोगांतरमाह अमुमेव स्मरन्मूर्ध्नि विषस्फोटज्वरादिभिः सदाहमोहैरार्त्तस्य जपेच्छांतिर्भवेत्
क्षणात् ४८ अमुमेव क्रीडंतं यमुनामध्ये स्त्र्याद्युक्तरूपमेव कृष्णं संस्मरन् दाहमोहसहितैर्विषादिभिरार्त्तस्य
मूर्ध्नि स्पृशन् दशाष्टादशाक्षरयोरन्यतरं मंत्रमष्टोत्तरशतवारं जपेत् तत्क्षणाद्विषादि शांतिर्भवतीत्यर्थः ५८
प्रयोगांतरमाह अथवा गरुडारूढं बलप्रद्युम्नसंयुतं निजज्वरविनिष्पिष्टज्वराभिष्टुतमच्युतं ४९ ध्या
त्वा ज्वरार्त्याभिभूतस्य मूर्ध्नि न्यतरमभ्यसेत् शांतिं व्रजेदसाध्योपि नरः सोपद्रवः क्षणात् ५० अथवा गरुड
मारूढं बलदेवप्रद्युम्नाभ्यां संयुतं बाणासुरनिमित्तसंग्रामावसरे निजज्वरेण वैष्णवज्वरेण विनिष्पिष्ट
श्चासौ माहेश्वरज्वरश्च तेन च अभिष्टुतं तमच्युतं ध्यात्वा ज्वरार्त्यभिभूतस्य ज्वराभिभूतस्य मूर्ध्नि अन्यतरं दशाष्टा ७८
दशाक्षरयोर्मध्ये एकं मंत्रमष्टोत्तरशतवारं अभ्यसेत् जपेत् असाध्योपि ज्वराद्युपद्रवयुक्तो नरः

78

त्वणात्स्वशांतिश्चारोग्यं प्रव्रजेत्परामयात् ५० अनेनैव ध्यानेन विशिष्टं प्रयोगांतरमाह ध्यात्वैवमग्ना
वभ्यर्च्य पयोक्तैस्त्रुतैर्गुलैः ञ्जुहुयादमृतावल्लिंडैर्घृतेन ज्वरशांतये ५१ एवं श्रावणे वारा ह्यफाह्यामि स्या
द्युक्तद्वं प्रहरिं ध्यात्वाग्नौ संप्रभ्यर्च्य दशाष्टादशाग्नं तरान्यतरमंत्रेणचतुरंगुलपरिमितैरमृतावल्लिंडैर्गुडू
चीशकलैर्घृतं जुहुयात् ज्वरशांतये ५१ प्रयोगांतरमाह निशांतपंरनिर्भिन्नभीष्मतापत्रं देहहरिं
स्मृत्वास्वस्थान् जपेदार्त्तपाणिभ्यां रोगशांतये ५२ निशांतासीद्वा येशाह्वास्तैर्निर्नतरां भिन्नो यो भीष्मस्त
स्ताप नुदं तापनाशने हरिं स्मृत्वार्त्ते रोगिणां पमणिभ्यां स्पृशन् रोगशांतये जपेत् ५२ पुत्राप्युग्मा
यते प्रयोगमाह अपमृत्युविनाशाय सांदीपिनिसुतप्रदे ध्यात्वामृतलतावल्लिंडैः ञ्जीरकैर्घृतं हुनेत् ५२
पुत्रादीनां अपमृत्युविनाशाय अकालमृत्युनाशार्थं सांदीपिनये सर्वविद्योपदेष्टे गुरवे यमलोकादा
नीयगुरुदक्षिणात्वेन मृतपुत्रंदत्तसं ध्यात्वाग्नौ मृतललतावल्लिंडैस्त्रुतैर्गुलैर्मितगुडूचीशलैर्घृतं हुनेत् स्व
तरेणाघृतं हुनेत् ५३ पुत्राप्युग्मप्रयोगांतरमाह मृतपुत्राय ददतं सुतान्विशायुमार्जनं ध्यात्वाल
वेजपेदेकमनोवेगः सुतविहृदये ५४ पुत्रजीवं धनचिनेज्जुहुयादनलेघृते नत्फलैर्मधुराक्तैः स्रुः पु
त्रादीर्घायुषोसंत ५५ मृतापुत्राः पस्यतस्मै हारकावासिलेकस्मैचित्ब्राह्मणायार्जुनस्पप्रतिज्ञायां

क॰ म
दी॰
७५

७१

ह्याभूतायांस्वयंतनुप्रतिज्ञानार्थसिद्धयेज्ञेनेनसहकालपुरंगच्छातसङ्गानीयतस्यस्ततानुदद्तेसा
ज्ञेनेकुसंध्यात्वास्ततानोविहृष्टार्थंपुत्रजीवावल्लीतस्मारंधनैःकाष्ठैश्छित्तेसमदेवनलेनत्फलैःपुत्र
जीवफलैर्हूतनमधुशर्करामिश्रमेचोरेकतरेणाघृतं जक्षयात् अथास्यपुत्रादीर्घायुषोभवंतीत्यर्थः ५५
अथपुत्रप्रसवार्थप्रयोगमाह क्षीरद्रुक्वाथसंपूर्णमभ्यर्च्यकलशंनिशि जस्वापुतंप्रगेनारीमभिषिंचेत्
द्विषट्दिनं ५८ सावंध्यापिसुतान्दीर्घजीविनोगदवर्जितान् लभतेनात्रसंदेहस्तजन्माज्ञापिनीसती ५७
क्षीरद्रुमाउदुंबरादयस्तेषांक्वाथेनकषायोदकेनसंपूर्णंकलशंकलशस्यकुंसंतिशिष्यमभ्यर्च्यप्रगेप्रातः
कालेअपुतंमत्वोरेकंजप्त्वाद्विषट्दिनानिकलशोदकेनद्विषट्द्वादशदिनानिनारीमभिषिंचेत् साना
रीवंध्यापिदीर्घजीविनोगदवर्जिताँल्लभतेनात्रसंदेहस्तज्जन्माज्ञापिनीसती ५७ क्षीरद्रुममंडुंवराद
यस्तेषांक्वाथेनकषायोदकेनसंपूर्णंकलशंकलशस्यकुंसंनिशिअभ्यर्च्यप्रगेप्रातःकालेअपुतंमत्वो
रेकंजप्त्वाद्विषट्दिनानिकलशोदकेनद्विषट्द्वादशदिनानिनारीमभिषिंचेत् सानारीवंध्यापिदीर्घ
जीविनोगदेनरोगेणवर्जितान्सुतान्लभतेअत्रसंदेहोनाकीदृशीनारी मंत्रजन्माज्ञापिनीजिनीतज्ज ७५
मात्राणिजीतिकाचित्साहः ५७ पुत्रार्थंप्रयोगांतरमाह प्रातर्वाचंयमानारीबोधिवृक्षस्यपिप्पलपत्रस्य

पुटेजलेमधोरन्यतरेणाष्टोत्तरशतंजप्त्वामासंव्याप्यपिबेत् अपुत्रंजनयत्येवशीघ्रः ५७ अथसं
तानगोपालमंत्रंद्वात्रिंशदक्षरात्मकमाह देवकीसुतगोविंदवासुदेवजगत्पते देहिमेतनयंदेवत्वा
मह्ंशरणंगतः ५८ अथेमंत्रः पुत्रप्रदः सिद्धमंत्रः अस्यनारदऋषिरनुष्टुप्छंदः संतानगोपालकृ
ष्णोदेवता प्रत्येकंव्यस्तैरप्यसमस्तैश्चपदैः पंचांगन्यासोबोध्यः अस्यध्यानंगृंण्यांतेरणयप्या चक्रशंखव
धरंकृष्णंस्वरूपस्यचचतुर्भुजं सर्वाभरणसंदीप्तंपीतवाससमच्युतं द्विजवर्यार्जुनयुतंविष्णुतेजोपबृंहितं
समर्पयंतंविप्रायनष्टानानीयबालकान् करुणामृतसंपूर्णदृष्ट्यात्वंतंवेतद्विजमिति सर्वतोभ
द्रमंडलेकृत्वानूतनकलशेक्षीरवृक्षक्वाथपूर्णेस्वर्णकृतप्रतिमांयथाशक्तिविनिर्मितां वस्त्र
द्वयसमन्वितांषोडशोपचारैः पूजयेत् गोहतेजनवशरावदयदीपप्रज्वाल्याष्टोत्तरसहस्रंजप्त्वा
रात्रौजागरणंकृत्वाप्रातःपायसान्नेनाष्टोत्तरशतंहवनंकृत्वाऽनशेषपायसंपत्नींभोजयित्वाचा
र्याय दक्षिणां नानाब्राह्मणेभ्यो दक्षिणांदत्वाब्राह्मणान्भोजयेदवश्यंपुत्रोभवतीतिनिश्चयं ५९ कृत्वा
नाशनप्रयोगमाह प्रहितोकाशीराजेनकृत्यमाजिवानिजारिणा तत्तेजसानवाराशीदह्हेनेभावय
नूहरिं ५४ स्वमेहात्रैऊँमेद्धात्रैसर्षपैः सप्तवासरं कृत्याकर्तारमेवासौकृपितानाशयेद्ध्रुवं ६०

क॰म
दीं
८०

काशिराजेन प्रहितां प्रेषितां कृत्यां निजां विनाशाय च चक्रेण जित्वा तमेव सा चक्रतेजसा नगरीं काशिराज
पुरीं ददाह तं हरिं ध्यायन् राज्ञो सर्षपैः स्वमेहाकैः सर्षपतैलस्कृतैर्मन्त्रोरनानन्तरेण प्रत्यहमष्टोत्तरशत
वारं सम्यगासरं कृत्वनेत् असौ शत्रुप्रहिता कृत्या ध्रुवं निश्चितं कर्तारमेव नाशयेत् १० अथ पापहरं कां
त्यादिप्रदं प्रयोगान्तरमाह आसीनमासने दिव्ये बदरीवृक्षमण्डिते स्पर्शात् पाणिपद्माभ्यां घण्टाकर्ण
कलेवरं ११ ध्यात्वा घृतविलेलदंज्ञनेत्रिमधुराक्तैः जपेद्वा सर्वपापानां शान्तये कांतयेन नोः १२
बदरीवृक्षाणां वृन्दः समूहस्तेन मण्डिते प्रदेशे दिव्ये आसने आसीनं घण्टाकर्णः कश्चिद्भक्तस्तस्य कलेव
रं शरीरं स्वपाणिकमलाभ्यां स्पर्शन्तं हरिं ध्यात्वा त्रिमधुराक्तैर्हुतमधुशर्कराक्तैः कृसतिलैर्मन्त्रोऽस्य
नरेण घृतं कृनेत् होमाशक्तो वा अथवा तदेव जपेत् किमर्थं सर्वपापानां शान्तये तनोः कांतये च १३ द्वेष्योद्विष्टो
प्रयोगान्तरमाह द्वेषयन्तं हाकिनिबलोद्भूतामक्तोस्मरन् हरिं जुहुयाद्द्विष्टयोर्हिद्वेषं गुडिकागोमयोद्भवः १४
उद्भूतासक्तो हाकिनिवलभद्रो द्वेषयन्तं मिथो द्वेषिणो कुर्वन्तं हरिं स्मरन् मन्त्रोरन्यनरेण गोमयोद्भवाः गोमयकृताः गुलिकाश्चघृतं जुहुयात् किमर्थं द्विष्टयोर्द्वेषसिद्ध्यर्थं १४ अथोच्चा
टनप्रयोगमाह स्वलद्वाक्षिमखैर्बाणैर्वर्षन्तं गरुडे स्थितं धावमानं रिपुगणमनुधावन्तमच्युतं १५ ८०

ध्यात्वैवमभ्यसेदेकं मन्त्री सहस्रसहस्रकं उच्चाटनं भवेदेव द्विषतां सप्तसप्तभिर्दिनैः ९५ ज्वलद्वह्नित
नमृत्विषेषांतैर्बाणैः कृत्वारिपुगणं वर्षनमनुपश्चाद्धावेत गाहडे स्थितं प्रच्युतं ध्यात्वा मन्त्री रेकमे
वेसमसहस्रकं अभ्यसेत् एतज्जपनेसप्तभिर्दिनैः रिपूणां उच्चाटनं उद्वेगाकारणं भवति ९६ अत्रैव
प्रयोगांतरमाह उन्मत्तमवशकं ध्यायन् कपिरूपफलहारिणं अष्टौतं प्रजपेन्मन्त्री साध्यमुच्चाटयति त
त्क्षणात् ९७ उन्मत्तो वक्त्ररूपो दैत्यो येन तेन तथा कपिरूपस्य फलानि हरतीति तच्छीलं हरिं ध्यायन् म
न्त्री एकं तरं मंत्रं प्रजपेत् अथ तत्क्षणात् साध्यं उच्चाटयति ९७ अथ वैरिमारणप्रयोगमाह आत्मानं
कंसमथनं ध्यात्वा मंत्रं वा त्रिपातितं कंसात्मानमरिं कर्षन् गतासुं प्रजपेन्मनुं ९८ आत्मानं कंसम
थनं कंसात्मानं अरिं मंत्रं त्रिपातितं गतासुं गतप्राणं कर्षन् आकर्षन्तं कृष्णं ध्यात्वा मन्त्री एकं मन्त्रं प्रयुते
प्रजपेत् यद्वा मनत्रिकाल्पितं कंसं स्वयं मनसा कर्षन्मनुं प्रजपेदित्यर्थः ९८ होममाह अयुतेन जु
हुयाच्चाष्टजन्मोदुनतरुतर्पणैः अपिसेवितपीयूषाभियमनेरिनिसेणयः ९९ असरशगोपिन्ज्वला
दुज्वलनतत्त्वेनतदुत्तरं संबंधी यस्मात् रुतस्य तर्पणैः समिद्भिः अयुतेन जुहुयात् अपसेवित पीयूषापि
पद्यसियते अप्रशंसेशेपोत ९९ मारणप्रयोगांतरमाह अथवा निंबतैलाक्तैः कृतैर्देयोभिरत्कैः अ

कृ॰म
टी
८१

युतं प्रयतो राज्ञो मारणाय रिपोः क्षणात् ७० अथवा निंबबीजोत्थतैलाक्तैः अक्षजैर्बिभीतकोत्थैरे
धोभिः समिद्भिर्मन्त्रोरन्यन्तरेण राज्ञो प्रयतः सन् अयुतं जुहुनेत् किमर्थं क्षणान्नरिपोर्मारणाय ७० अ
त्रैव प्रयोगान्तरमाह दोषारिष्टदलव्योषकर्पासास्थिकणाः निशि जुहुनेदेरंडतैलाक्तैः श्मशानस्थोरि
णां तये ७१ दोषा हरिद्रा अरिष्टदलानि निंबपत्राणि व्योषं त्रिकटुकं कार्पासास्थीनि कार्पाससर्वजा
नि कणाः पिप्पली तंडुलकणा इत्येके एतैः एरंडतैलाक्तैरयुतं निशि श्मशानस्थः पुरुषो जुहुनेत् किं
मर्थं अरिणां तये ७१ एतन्मारणकर्म कर्तुः प्रायश्चित्तमाह न शस्तं मारणं कर्म कुर्याच्चेदयुतं जपेत्
जुहुनेद्वा पायसैस्ताविद्धान्तये शान्तमानसः ७२ एतन्मारणं कर्म न शस्तं निषिद्धं चेत् कुर्यात्तर्हि
शान्तमानसः सन् पापशान्तये मन्त्रोरेकं अयुतं जपेत् वा अथवा अयुतं पायसैर्जुहुनेत् ७२ अथ जपप्र
योगमाह जयकामो जपेन्नित्यं पारिजातहरं हरिं स्मरन् पराजयस्तस्य कुत्रचिन्न भविष्यति ७३
पारिजातहरं हरिं स्मरन् यः जयकामो मन्त्रोरेकं जयकामः सन् जपेत् तस्य कुत्रचिदपि पराजयो न
भविष्यति ७३ अथ यमेह व्याधिप्रयोगमाह पार्थे दिशन्तं गीतार्थं व्याख्यामुद्राकरं हरिं रथस्थं
भावयन् जपन्नाद्वर्मेहव्याधिप्रशमाय च ७४ लतं पलाशकुसुमैर्जुहुनेद्वा मधुरामृतैः व्याख्यानासर्वेणा ८१

८१

स्त्राणां सकविर्वादिराड्भवेत् १५ पार्थविषयेगीतायास्तदर्थधर्मंहृद्येशमायचोपदिशंतं तथा
व्याख्यामुद्राकरं रपसनं तरप्यस्य हरिं भावयन् लक्षमुच्चोरेकतरं जप्यात् व्याख्यामुद्रालक्षणं तु स्त्रि
ष्ठयागुष्ठानजंत्योपसार्यान्याः प्रदर्शयेत् एवंधाभिमत्वे सैषा व्याख्यामुद्राप्रकीर्तितेति १७ लक्षमि
ति वा श्रुत्वा पलाशपुष्पैर्मधुरत्रयाक्तैर्लक्षं होमेनेत्समस्तशास्त्राणां व्याख्याता कविर्वादिराजश्च भ
वेदित्यर्थः १५ अथ प्रयोगांतरमाह विश्वरूपधरं प्रोद्यत्सूर्यकोटिसमद्युतिं द्रुतचामीकराभेभमग्री
षामात्मकेहरिं १६ अर्कान्मिग्योनतरास्यात्रिपंकजेदिव्यभूषणं नानायुधधरं व्याप्तविश्वाकाशाव
काशकं १७ राष्ट्रं पुरं ग्राममवास्थानं शरीरस्य च रक्षणे प्रजपेन्मंत्रयोरेकतरं ध्यात्वैवमादरात् १८ ए
वंविधं हरिं ध्यात्वा मंत्रयोरेकतरं आदरात् प्रजपेदित्यन्वयः एवंविधं कीदृशं गीतायाः एकादशा
ध्यायोक्तविश्वरूपधरं तथा उद्यत्सूर्यकोटिसमद्युतिं तथा द्रुतस्वर्णसन्निभं तथा सूर्यचंद्रा
त्मकं अर्केरामन्नस्वे अग्निनाकल्याग्निनापानालस्यनयोनत्यादयंकजे तथा च विराड्रूपवं स्फुचि
ते दिव्यानि भूषणानि यस्य तं नानायुधानि धरतीति तं विश्वं जगत् आकाशं ब्रह्माण्डबहिराकाश
श्च वकाशो ब्रह्माण्डांतराकाशः एते व्याप्ता येन तं राष्ट्रं देशः पुरं नगरं ग्रामाः वास्तूनि गृहाश्चेषां रक्षणे

क्र॰ म
दी
८२

82

तिमितं जपेदिति संक्षेपः १८ राष्ट्रादिरक्षार्थमेवं प्रकारांतरमाह अथवा व्यस्तसमंत्रैस्त्रिरविताग
र्नेनर्मिके त्रिष्टुप्छंदसिकं विश्वरूपे विश्वाधिदेवते १९ जपेज्जीनामंत्रं स्थाने हृषीकेशाय मात्रकेः
ऊ तेन च सर्वरक्षायै सर्वविघ्नोपशांतये ८० अथवा पूर्वोक्तविश्वरूपपरध्यानं कृत्वा स्थाने हृषीके
शानव पृकीर्त्यं त्येकश्लोकरूपं गीतास्थं मंत्रं जपेत् कथंभूतैर्मंत्रैर्व्यस्तैः प्रत्येकं च तच्छंदैः समस्त
चतच्छंदैस्त्वरचितानि अक्षराणि पंचाशन्त्यासोयास्मिन् तथाभूतेन नानाविधपञ्चते त्रिष्टुप्छंदो यस्य तत्
त्रिष्टुप्छंदसिकं विश्वरूपविश्वाधिदेवता यस्य ते विश्वरूपं विश्वाधिदेवतं एवंविधमंत्रं जपे
त् आज्येष्वनेन किमर्थं प्रागुक्तसर्वविघ्नानां च शांतये ८० इति श्रीमज्जनार्दनविरचितायां क्र
मदीपिकाटीकायां प्रयोगनानामंत्रविवरणे नाम षष्ठः पटलः समाप्तः नानाप्रयोगमंत्राणां व्या
ख्यानाराधितो हरिः स्वपादाब्जप्रयोगं मे विदधातु दयानिधिः १ ७ ॥ अथ सप्तमे पटले ना
नामंत्राविश्वरूपाविष्टान् प्रथमं दशाक्षरपाञ्चरयोर्मंत्रप्रस्तावे स्मृतिं ते विशान्तरमंत्रस्य ध्यानवि
शेषं वक्तुमिच्छन्नाह वंदेऽहं तत्वमनावास्मै प्रतिपत्तिं श्रियः पतेः सगुणां धननाथ्यायैर्येषां पा क्रियते ८२
सदा १ अहं श्रियःपतेः कमलस्य प्रतिपत्तिं ध्यानं वंदे विशत्यक्षरमंत्रस्यैव निघोषः कीदृशी प्रति

पार्श्वे धननाथाद्यैः कुवेरप्रमुखैः स्वगुप्तां प्रतिगोपितां यतः कारणात्तां प्रतिपत्तिपरैः स्वकान्ति
भिः श्रवयुधनश्रामैः सदाक्रियते १ तामेव प्रतिपत्तिमाह द्वादशश्लोकैः द्वारवत्यां सहस्रार्कभास्वरे
भवनोत्तमैः अनल्पैः कल्पवृक्षैश्च परीते मंडपोत्तमे २ ज्वलद्रत्नमयस्तंभद्वारतोरणकुड्यके फु
ल्लस्रगुल्लसच्चित्रवितानालविमोक्तिके ३ पद्मरागस्थलीराजद्रत्नमयोऽशुमध्यतः अनारतगल
द्रत्नस्रवत्स्वस्तरोरधः ४ रत्नप्रदीपावलिभिः प्रदीपितदिगंतरे उद्यदादित्यसंकाशमणिसिं
हासनांबुजे ५ समासीनोऽच्युतो ध्येयो द्रुतहाटकसंनिभः समानोदितचंद्रार्कतडित्कोटिसमद्युतिः ६
सर्वांगसुंदरः सौम्यः सर्वाभरणभूषितः पीतवासाश्चक्रशंखगदापद्मोज्ज्वलद्भुजः ७ अनारतोच्छ
लद्रत्नधारौघकलशं स्पृशन् वामपादांबुजाग्रेण मुसलापल्लवच्छवि ८ १ ... णिसत्यभामे
ऽस्य मूर्ध्नि रत्नौघधारया सिंचंत्यौ दक्षवामस्थे स्वदोःस्थकलशोद्भवया ९ नग्नजित्सुनंदे दाव द्दिशयो
कलशोद्यतयोः ताभ्यां च दक्षवामस्थे मित्रविंदासुलक्ष्मणे १० रत्ननद्योः समुद्धृत्य रत्नपूर्णौ घटोत
योः जांबवती सुशीला च दिक्षिणोत्योर्दक्षवामगे ११ वहिः षोडशसाहस्रसंख्याताः परितः स्त्रियः ध्येयाः
कनककलशोघमराप्रुकलशोज्ज्वलाः १२ तद्बहिश्चाष्टनिधयः पूरयंतोऽपरं नैर्ऋति नद्बहिर्वृष्णयः स

कृ॰म
दी॰
८३
83

वैडूर्यो वज्रस्तंभाद्यः ३ द्वारवत्यां सहस्रस्तंभैर्देदीप्यमाने भवनोत्तमे वज्रभित्तिबद्धवैडूर्यमये मंडपो
त्तमे स्वस्तरोरधः ३ यदादित्यसंकाशमणिमयसिंहासनं मध्यस्थांबुजे समासीनोऽच्युतो ध्येय इति प्रथम
श्लोकपंचमश्लोकेष्वन्वयः २ ज्वलद्रत्नेति कीदृशे मंडपोत्तमे ज्वलंति यानि रत्नानि तन्मयाः स्तंभाः द्वा
राणि मंडपद्वाराणि तोरणं बहिर्द्वारं कुड्यं भित्तिश्च यत्र तस्मिन् पुनः कीदृशे फुल्लाविकसिताः
या स्रजः पुष्पमालास्ताभिरुल्लसच्छोभमाने पत्रचित्रे नानावर्णे वितानेचंद्रातपस्तत्र मुक्तालंबीनि मौ
क्तिकानि यत्र तस्मिन् ३ पद्मरागेति पुनः कीदृशे मंडपोत्तमे पद्मरागमयी या स्थली तत्र राजंत्या
येरत्नर्यामयोर्मध्यतः वर्तमाने इति शेषः कीदृशस्य तस्य तरोः अनारतं गलंती रत्नमयी सुधा पीठ
षयस्य ४ रत्नप्रदीपेति कीदृशे सिंहासनांबुजे रत्नमयी या प्रदीपावलिस्तया प्रकाशितं दिशामंत
रं अवकाशो येन तस्मिन् ५ समासीनोऽच्युत इति कीदृशः अच्युतः उद्यद्दीप्तं तप्तहाटकं स्वर्णं तत्तुल्य
मानवर्णः समानकाले उदिता या चंद्रसूर्यतडितां कोटिस्तत्समा शुभ्रा कांतिर्यस्य सः ६ सर्वांगेति
पुनः कीदृशः अच्युतः सर्वांगैः सुंदरः सौम्यः सुप्रसन्नः सर्वाभरणैर्भूषितः शोभितः पीतवास ८३
सी वस्त्रे यस्य स पीतवासाः चक्रशंखगदापद्मैः उल्लसंतो दीप्यमाना भुजा यस्य सः ७ अनारतेति

पुनः कीदृशोच्युतस्त्वनारतं वहुलं तीयारत्नधारा तस्याधोधः प्रवाहो यत्र स चासौ कलशश्च तं वामपा
दांवुजाग्रेण स्पृशन् कीदृशेन पल्लवसवविकांतिमुसता हरता ८ रुक्मिणीति मुक्तारत्नाभिषेक
ध्यानमुच्यते रुक्मिणीसत्यभामेश्वरस्य कंसस्य दक्षिणवामस्थे स्वदोस्थः स्वहस्तस्थोयः कलशस्तदु
त्कंपातनिर्गतयारत्नसमूहधारया श्रस्य कंसस्य मूर्द्धि सिंचन्त्यौ ध्यातव्ये ९ नाग्निजितीति नाग्निजिती
सुनंदा च तयोः रुक्मिणीसत्यभामयोः रत्नकलशौ दिशन्त्यौ ध्यातव्ये दक्षवामस्थे मित्रविंदासुलक्ष्मणा
ताभ्यां नाग्निजितीसुनंदाभ्यां रत्नकलशौ दिशन्त्यौ ध्यातव्ये रत्नानवर्जनीये ९ रत्नवयोरिति दक्षवा
मगे जांववतीसुशीला च रत्नयोरन्त्यो यसं मुक्तारत्नपूर्णौ घटौ कुंभौ तयोर्मित्रविंदासुलक्ष्मणयोर्दि
शन्त्यौ प्रयच्छन्त्यौ ध्यातव्ये ११ वहिरिति अष्टमहिषीणां वहिः परितः समंततः षोडशसहस्रसंख्या
ताः हरेः प्रियाः ध्येयाः कीदृश्यः कनकरत्नसमूहधारां मुंचंति ये कलशास्तैरुज्वलादेदीप्यमानाः १२
इदृनीला घष्टाभे धयोपि हरेरभिषेकं कुर्वंतो ध्येया इत्याह नवहिरिति तद्बहिस्ता सां षोडशसहस्र
स्त्रीणां वहिरष्टनिधयो धनेयक्षसुवर्णसमूहैर्हरिं हरयंतः अभिषेचयंतो ध्येया तद्वहिरिति धाना
वहिः सर्वैः स्वस्मयः धनेहैहरिं हरयंतो ध्येयाः एवं वन्नगोपीगोपपसूनां वहिः सुरादयः इंद्रादयोपिध

नैर्हरिं स्नपयंतो ध्येयाः अथ रत्नाभिषेकः संक्षेपत उक्तः संप्रदायविदो विस्तरतो रत्नाभिषेकमेवं वर्णयं
ति एवमात्माभेदेन हरिं ध्यात्वा मंडपमध्यकल्पतरुशाखावलंबिशुभ्रसहस्रशाखाभिः स्वर्णकल
शसहस्रनिस्यंदिरत्नौघधाराभिर्मुकुटाग्रं विनिरंतरं स्नपतान्हि प्रथमोऽभिषेकः १ श्रीकस्थहाक्मि
णीसत्यभामाकराग्रविलसितस्वर्णकमलोत्पलदलसहस्राग्रावलंबिरत्नघटसहस्रप्रच्योतद्रत्न
धाराभिर्द्वितीयोऽभिषेकः २ कर्णिकायामेव चतुर्दिगवस्थितः इयमुनासरस्वतीगोमत्याद्यमहा
नदीभिस्तृतीयोऽभिषेकः ३ स्त्रीरूपाभिर्गंगादेवताभिश्चतुर्थोऽभिषेकः ४ कमलदलमूलेष्ववस्थिता
भिरष्टमहिषीभिः पंचमोऽभिषेकः ५ दक्षिणोत्तरयोरेव चतुष्वंतर्विभागेनावस्थिताभिरष्टमहिषी
भिः कलशापूरणानीतिप्रदानाभिषेकव्यापाराभिः षष्ठोऽभिषेकः ६ अथैशान्यादिदिक्षु विश्वलक्ष्मीग
रुडतत्पत्नीभिरामेयां रुद्रैर्द्राः ऐरावताश्वमुभिर्दक्षिणस्यां विश्वावसुतुंबरुसनकसनंदनैः पश्चिमाया
मनंतसफणासहस्रैरुत्तरस्यां सनातनसनत्कुमारपर्वतनारदैर्दक्षिणदिशोपरिभागे विरंचिस
रस्वतीप्रणवपत्रं हंसप्रमुखैः सत्यलोकनिवासिभिरुत्तरदिशोपरि शिवपार्वतीगणेशषण्मुखाद्यैः
शिवलोकनिवासिभिर्दिव्यरत्नधाराभिः सप्तमोऽभिषेकः ॥ ७ ॥ वसुदेवदशकेनाष्टमोऽभिषेकः ८

84

वासुदेवसंकर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धश्रीशांतिप्रीतिसरस्वतीभिर्दिग्विदिक्स्थाभिर्नवमोभिषेकः ९
दुर्गागणेशवाणीक्षेत्रपालैर्हरिहरस्वामिनारदतुंबरुजैगीषव्यैर्दिक्कोणव्यवस्थितैर्दशमः १० विभीष
णाश्वत्थमार्कंडेयपौषदत्तप्रह्लादगरुडहनूमदंगिरैरेकादशोभिषेकः ११ वसुदेवनंदगोपबलभद्रा
र्जुनसात्यकिउद्धवोग्रसेनाक्रूरगदसारणदारुकविष्वक्सेनैः सप्रद्युम्नैर्द्वादशोभिषेकः १२
गंगायमुनासरस्वतीगोदावरीनर्मदासिंधुकावेरीगोमतीभिस्त्रयोदशोभिषेकः १३ एतेविद्यामं
डपांतर्निविष्टारत्नाभिषेकपरिवाराः अथमंडपस्यांतर्निविष्टानां कल्पद्रुमाणां तुलसीजातीके
तकीकरवीराणां दिग्व्यवस्थितानां नानाप्रवालगतमंजरीस्थरत्नकलशैश्चतुर्दशोभिषेकः १४ इंद्रनी
लादिनिधिभिः पंचदशोभिषेकः १५ अणिमाद्यष्टविधैश्वर्यैः षोडशोभिषेकः १६ यमादियो
गांगैः सप्तदशोभिषेकः १७ शताधिकषोडशसहस्रपत्नीभिरष्टादशोभिषेकः १८ चत्वारिंश
त्कोटिदासीसहस्रैरेकोनविंशोभिषेकः १९ केशवादिद्वादशमूर्तिभिर्विंशतितमोभिषेकः २०
मत्स्यादिदशावतारैरेकविंशोभिषेकः २१ ऊधोभिरभिवर्द्धिगोमंडलाष्टकैर्द्वाविंशोभिषेकः २२
गोपीभिस्त्रयोविंशः २३ गोपैश्चतुर्विंशः २४ यादवैः पंचविंशः २५ अथबहिर्विद्यामंडपेदेव

क्र॰ म
टी
८५

85

शिंयोग्यपदेवतगणानारदेश्वरर्दिव्यपरिवारावस्थितैः षड्विंशोभिषेकः २६ निखिलभूमंडलावस्थित
मूर्द्धावसिक्तराजभिः सप्तविंशोभिषेकः ब्राह्मणैरष्टाभिषेकः २८ क्षत्रियैरेकोनत्रिंशोभिषेकः २९ वैश्यै
स्त्रिंशोभिषेकः ३० शूद्रैरेकत्रिंशोभिषेकः ३१ ब्रह्मचारिभिर्द्वात्रिंशोभिषेकः ३२ गृहिभिः स्त्रयस्त्रिंशोभि
षेकः ३३ वानप्रस्थैश्चतुस्त्रिंशोभिषेकः ३४ संन्यासिभिः पंचत्रिंशोभिषेकः ३५ ऋग्वेदेन षट्त्रिंशोभि
षेकः ३६ यजुर्वेदेन सप्तत्रिंशोभिषेकः ३७ सामवेदेनाष्टत्रिंशोभिषेकः ३८ अथर्ववेदेनएकोनचत्वारिं
शोभिषेकः ३९ वेदांगैः षडभिषेकाः संध्योपासनैः पंचमहायज्ञैरेकत्रिषट्चत्वारिंशोभिषेकः ४६
सकललक्षणस्मृतिविहितैर्यागैः सप्तचत्वारिंशोभिषेकः ४७ लवादिप्रलयान्तकालैरष्टचत्वारिंशो
भिषेकः ४८ दिक्पालैरेकोनपंचाशोभिषेकः ४९ वज्रादिभिः पंचाशत्तमोभिषेकः ५० उच्चैःश्र
वःप्रभृतिवाहनैरेकपंचाशोभिषेकः ५१ इंद्रादिपार्षदैर्द्विपंचाशोभिषेकः ५२ दिग्गजैस्त्रिपंचाशो
भिषेकः ५३ दिक्करिणीभिश्चतुःपंचाशोभिषेकः ५४ नारायणब्राह्मणश्रपनायकैः पंचपंचाशोभि
षेकः ५५ धर्मार्थकाममोक्षैश्चतुरः ब्रह्मविष्णुमहेश्वरैरेकश्रत्यैवपर्यायैः षष्टिमहाभिषेका भवंति ६०
महारत्नाभिषेकोयं ध्येयोगमतमः सदा एषेवर्वानरालेषु तत्रतत्राभिषिच्यते यागैः सर्वैस्तदंगे ८५

स्वपदवाक्यादिलक्षणैः शास्त्रैरस्त्रैस्तथा मंत्रैर्वैदिकैरागमोद्भवैः २ ग्रहर्क्षतारानक्षत्रपत्त्रनद्वीप
पर्वतैः सरिद्भिश्च सरोभिश्च सरोभिश्च सागरैः तन्निवासिभिः ३ भूतैश्च भुवनैश्चैव तन्निवासिजनैस्त
था पातालवासिभिश्चोर्द्धमागतैः पन्नगादिभिः ४ दिव्यैश्च नागनैश्चोर्द्धजनलोकादिवासिभिः
किंवा बहूक्तिभिः सर्वैः स्थिरजंगमलक्षणैः ५ देवनामस्तुतिभिस्तद्भिर्भगवानभिषिच्यते सेव्यते
चटपकछत्रचामरादिभिरीश्वरः ६ स्तुतिवंदनसामादिनृत्यगीतादिकैरपि सर्वैश्च षड्पांभो
जैटपकष्टपगृहर्तिंशपथोक्तपरिवाराध्यो भगवानुपास्यत इति संक्षेपः १३ एवं स्तुता
भिषेकांतध्यानानंतरं विंशात्यक्षरपुरश्चरणमाह ध्यात्वैवं परमात्मानं विंशात्यर्णमनुं जपेत्
वन्नलक्षं हुनेदाज्यैश्चत्वारिंशत्सहस्रकं १४ एवं प्रागुक्तप्रकारेण परमात्मानं हरिं ध्यानादि
ष्याक्षरमंत्रं चतुर्लक्षं जपेत् आज्यैश्चत्वारिंशत्सहस्रकं हुनेत् १५ विंशाक्षरमंत्रमुद्धरति श
क्तिश्री एवं कोष्टादशाक्षरो विंशवर्णकः मंत्रोनेन समृद्धोसौ मनुर्नैहिजत्रये १६ क्लींश्रीपूर्वकः
श्रष्टादशाक्षरो विंशाक्षरमंत्रः अनेन विंशाक्षरेण सदृशः समानो मंत्रोस्ति निखिले जगत्त्रये ना
स्ति १७ ऋष्यादिकमाह ऋषिर्ब्रह्मास्य गायत्री छंदः कृष्णस्तु देवता एवं प्रोक्तव देवास्य वीज

कृ॰म॰
दी॰
८९

86

शक्त्यादिकल्पना १९ अस्य ब्रह्मा ऋषिः गायत्री छंदः श्रीकृष्णो देवता पूर्वोक्तदशाष्टादशाक्षरमंत्रदेव
अस्य विंशत्यक्षरमंत्रस्य बीजादिकल्पना बोध्येत्यर्थः १९ अथास्याराधनकल्पमाह कल्पः सनत्कुमा
रोक्तो मंत्रस्यास्योच्यतेधुना पीठन्यासीतिकं कृत्वा पूर्वोक्तक्रमतः सुधीः ८ अधुनास्य मंत्रस्य विंश
त्यक्षरस्य कल्पः आराधनाप्रकारः कथ्यते कीदृशः सनत्कुमारेणोक्तः पूर्वोक्तक्रमतः प्रथमपट
लोक्तक्रमतः पीठन्यासांतिकं पीठन्यासावसानं कर्म कृत्वा सुधीः करद्वयांगुलितलेषु अंगषट्कं वि
न्यसेदित्युत्तरेणान्वयः ७ करद्वयांगुलितलेष्वंगषट्कं प्रविन्यसेत् मंत्रेण व्यापकं कृत्वा मातृका
मनुसंपुटां संहारसृष्टिमार्गेण दशतत्त्वानि विन्यसेत् ८ पुनश्च व्यापकं कृत्वा मंत्रवर्णांस्ता
नो न्यसेत् ९ करद्वयांगुलितलेषु अंगषट्कं विन्यसेत् क्लीं श्रीं अंगुष्ठाभ्यां क्लीं कृस्णाय तर्जनीभ्यां
गोविंदाय मध्यमाभ्यां गोपीजनस्यभ्यां वल्लभाय कनिष्ठाभ्यां स्वाहा करतलकरपृष्ठाभ्यां ९
अथ विंशत्यक्षरस्य पूर्वोत्तरार्द्धयोरेकैकवर्णमादाय मिथः संयोज्य प्रणवपुटिताभ्यां नमः प
दोषताभ्यां द्वाभ्यां वर्णाभ्यां दक्षिणांगुष्ठपर्वत्रयमारभ्य वामांगुष्ठपर्वत्रयपर्यंतं सृष्टिन्यासः का
र्यस्तद्यथाहि ॐ प्रथमपर्वणि क्लीं गों नमः द्वितीयपर्वणि ॐ तृतीयपर्वणि एवं ॐ श्रीं पीं नमः ८९

ॐ तर्जनीपर्वस्थ श्रीं ह्रीं जं नमः ॐ मध्यमापर्वस्थ श्रीं ह्रूं नं नमः ॐ अनामिकापर्वस्थ श्रीं लां वं नम
श्रीं कनिष्ठापर्वस्थ श्रीं यं ल्लं नम श्रीं वामकनिष्ठापर्वस्थ श्रीं गौं भं नम श्रीं वामानामिकापर्वस्थ
श्रीं विं घं नम श्रीं वाममध्यमापर्वस्थ श्रीं दां स्वं नम श्रीं वामतर्जनीपर्वस्थ श्रीं यं ह्रां नम ॐ वामांगु
ष्ठपर्वस्थ इत्येवं प्रकारेण दशाक्षरं दशांगुष्ठमारभ्य वामांगुष्ठपर्यंतं सृष्टिन्यासः दक्षिणांगु
ष्ठमारभ्य वामकनिष्ठांतं स्थितिन्यासः वामांगुष्ठमारभ्य दक्षिणांगुष्ठपर्यंतं संहारन्यासः का
र्यः अथ मूलमंत्रेण व्यापकं कृत्वा मनना३टिने मातृकाक्षरैः सानुस्वारैः ललाटादिक्रमेण विन्यसे
त् अथ विंशत्यक्षरस्य पूर्वीनगर्द्दयोरेकैकवर्णमादाय बिंदुः संयोज्य ॐ ह्रीं गों नम पराय पृथि
व्यात्मने नम इति पादद्वये ॐ श्रीं पीं नमः लिंगे इत्यादि परमात्मतत्वपर्यंतं संहारमार्गेण तत्व
न्यासः कार्यः ॐ यं ह्रां नमः पराय परमात्मने नम इत्यारभ्य ॐ ह्रीं गों नमः पराय भूम्यात्मने नमः
पादद्वयेऽत्यंतं सृष्टिमार्गेण तत्वन्यासः कार्यः ह्रीं ह्रीं कलाय ह्रीं ह्रां शोषणबाणाय अंगुष्ठाभ्यां
ह्रीं गोविंदाय ह्रीं ह्रां मोहनबाणाय तर्जनीभ्यां ह्रीं गोपीजन ह्रीं ह्रीं संदीपनबाणाय मध्य
माभ्यां ह्रीं वल्लभाय ह्रीं ह्रीं तापनबाणाय अनामिकाभ्यां ह्रीं स्वाहा ह्रीं मः मादनबाणाय क

क॰म
दी॰
८८

87

निष्ठाभ्यां नमः इति बाणपंचकमंगुष्ठाद्यंगुलीषु विन्यस्य पुनर्वासुदेवाय मनोभवाय अंगुष्ठाभ्यां
नमः संकर्षणाय मकरध्वजाय तर्जनीभ्यां प्रद्युम्नाय कंदर्पाय मध्यमाभ्यां अनिरुद्धाय मन्म
थाय अनामिकाभ्यां नारायणाय कामदेवाय कनिष्ठाभ्यां नमः इति न्यासं कुर्यादित्यर्थः १८ अथ
सार्द्धश्लोकद्वयेनांगन्यासमाह पुनश्च व्यापके कृत्वा मंत्रवर्णांस्तनौ न्यसेत् मूर्ध्नि भाले भ्रुवोर्म
ध्ये नेत्रयोः कर्णयोर्नसो १९ आनने चिबुके कंठे दोर्मूले हृदि तुंदके नाभौ लिंगे तथाधारे क
टयोर्जान्वोश्च जंघयोः २० गुल्फयोः पादयोर्न्यसेत्सृष्टिरेषा समीरिता मूर्द्ध्नि १ ललाटे २ भ्रुवोर्म
ध्ये ३ नेत्रयोः ४ कर्णयोः ५ नसो ६ आनने ७ चिबुके ८ कंठे ९ दोर्मूले १० हृदि ११ उदरे १२ नाभौ १३ लिं
गे १४ आधारे गुदे १५ कट्योः १६ जान्वोः १७ जंघयोः १८ गुल्फयोः १९ पादयोः २० नेत्रादिषु समस्थानेषु
कमवर्णद्वयाद्यमिति विधाय तत्र सृष्टिन्यासः समीरितः कथित इत्यर्थः अथ स्थितिसंहार
न्यासावाहार्धश्लोकेन स्थितिर्हृदादिकांता संहृतिश्चरणादिक २१ हृदयादिपादांतेषु
दशसु स्थानेषु न्यासं विधाय आननादिस्कंधांतेषु दशसु न्यासः स्थितिन्यास इत्यर्थः चरणा ८८
दिकमारभ्य मूर्द्धांतः संहारः न्यास इत्यर्थः २१ एवं आमंत्रयानंतरं पुनः सृष्टिस्थितिन्यासो का

यीवित्याहविधायैवं पंचकृत्वः स्थितं तं मूर्तिपंजरं सृष्टिस्थितीचविन्यस्य षडंगंन्यासमाचरेत् स्थितं
तंयथ्यासात् एवंन्यासं पंचकृत्वो विधाय अथ ॐ श्रों केशवधातृभ्यां नमः इत्यादि द्वितीयपटलोक्तप्रका
रेण केशवादिमूर्तिपंजरं विन्यस्य तन्मंत्रार्चैः स्वदेहे सृष्टिस्थितीविन्यस्य तन्मंत्रात्तैर्हृदयादि
षडंगन्यासमाचरेत् ऋषिछंदोदेवतानां मूर्द्धास्यहृत्सु न्यासमाचरेदित्यर्थः २२ विंशत्यक्षरमंत्रात्त
रैः षडंगन्यासमाचरेदित्युक्तं तत्रांगन्यासे विंशत्यक्षराणि विभज्य दर्शयति श्लोकार्द्धेन गुणाग्निवे
दकरणकरणाक्षकैर्मनोः गुणैस्त्रिभिः अग्निभिस्त्रिभिः वेदैश्चतुर्भिः करणैरनक्षकरणैश्चतु
र्भिरित्यर्थः पुनः करणैश्चतुर्भिः अक्षिभ्यां द्वाभ्यां एतैरक्षरैस्तैरनुक्रमेण षडंगन्यासमाचरेदिति सं
बंधः प्रयोगस्तु क्लीं श्रीं ज्ञीं हृदयाय १ कृष्णाय शिरसे २ गोविंदाय शिखायै ३ गोपीजनकवचाय ४
वल्लभाय नेत्रत्रयाय ५ स्वाहास्त्राय फट् अथार्द्धश्लोकेन किरीटादिमुद्रारचनं दिग्बंधरचनं वाह
मंगावह्वा किरीटादीदिग्बंधं एवं चरेत् २३ किरीटमुद्रांद्याय प्रदात्य दृबंधादिभूषणानां मुद्राबा
हृद्यास्त्रमंत्रेण एवं तत् द्वितीयपटलोक्तवत् दिग्बंधं दशदिग्बंधं चरेदित्यर्थः किरीटमुद्रालक्षणं तु ज
ह्वाग्राः करयोर्मध्ये कनिष्ठांगुष्ठकाः क्रमात् योजयित्वामिथो पेरेऽथ्यं तस्तर्जन्यनामिको किरीटमुद्रा

क॰ म
दी॰
८८

88

प्रोक्तेयं गोप्या शिवसियोजितेति ॐ नमो नारायणाय दिव्यात्मने किरीटाय १ ॐ नमो नारायणाय वर्णात्म
नेतिलकाय २ ॐ नमो ना॰ सावित्र्यात्मने तिलकाय ३ ॐ नमो ना॰ शब्दादिविषयात्मभ्यां मकरकुंडलाभ्यां ४
ॐ नमो ना॰ ललितादिरागात्मभ्यां कर्णावतंसाभ्यां ५ ॐ नमो ना॰ षड्जादिस्वरात्मने ग्रीवाभरणाय ६ ॐ नमो ना॰
व्याहृत्यात्मने स्कंधभूषणाय ७ ॐ नमो ना॰ पंचतन्मात्रात्मने पदकाय ८ ॐ नमो ना॰ विज्ञेया दिविषयात्म
भ्यां केयूराभ्यां ॐ नमो ना॰ प्राणिमात्मभ्यां हस्तकटकाभ्यः १० ॐ नमो ना॰ कर्मेन्द्रियात्मकेभ्यो ङ्गुलीयकेभ्यः ११
ॐ नमो ना॰ ज्ञानेन्द्रियात्मभ्यां मिश्रुधिभ्यां १२ ॐ नमो ना॰ मनोवेगात्मने चक्राय १३ ॐ नमो॰ अहंकारात्मने
शंखाय १४ ॐ नमो ना॰ बुद्ध्यात्मने गदायै १५ ॐ नमो ना॰ इंद्रियार्थात्मने पद्माय १६ ॐ नमो॰ प्र
णवात्मने शार्ङ्गाय १७ ॐ नमो नारायणाय तत्वात्मने ज्यायै १८ ॐ नमो नारायणाय
नादात्मने बाणाय १९ ॐ नमो नारायणाय त्रिविद्यात्मने खड्गाय २० ॐ नमो नारायणाय प्रा
कृत्यात्मने चर्मणे २१ ॐ नमो नारायणाय शब्दब्रह्मात्मने वेणवे २२ ॐ नमो नारायणाय पंचभूता
त्मने वनमालायै २३ ॐ नमो॰ उदात्तादिस्वरात्मने हाराय २४ ॐ नमो॰ नागादिवाय्वात्मने ब्र ८८
ह्मसूत्राय २५ ॐ न॰ प्रकृत्यात्मने श्रीवत्साय २६ ॐ नमो॰ पुरुषात्मने कौस्तुभाय २७ ॐ न॰ रागादिविषयात्मभ्यः

सधिबंधेभ्यः १८ ॐ नः धर्माज्ञानात्मने कुक्षिबंधाय १९ ॐ नमः प्राणादिवाय्वात्मने नाभिकमलाय २० ॐ नः
हिंसात्मने पीतांबराय २१ ॐ नः गुणात्मने कटिसूत्राय २२ ॐ नः अपवर्गात्मभ्यां जानुजंघाभूषणाभ्यां २३
ॐ नः रागपञ्जरः सामात्मभ्यः कटकोर्मिकनूपुरेभ्यः २४ ॐ नः ऐश्वर्याय पादुके २५ ॐ नः विज्ञानात्मने पुष्पे २६
ॐ नः व्यवसायात्मने गरुडाय नमः २७ इति हरिभूषणन्यासः अथ विष्वादिमुद्राः प्रदर्श्य ॐ नमः सुद
र्शनाय अस्त्राय फडिति मंत्रेणादिग्बंधं कुर्यादित्याह दिग्बंधं पूर्ववद्बध्नीयादिति २८ अथात्मार्चनमाह
एवं ध्यात्वार्चयेद्देहमूर्तिपंजरपूर्वकं अथवात्यर्चयेद्धिंसंस्तदर्थं पंचमच्यते २४ एवं पूर्वोक्तप्रका
रेण ध्यात्वा विस्रं देहमर्चयेत् मूर्तिपंजरपूर्वकं यथा भवत्येवमर्चयेत् ॐ केशवधातृध्यातमो
भाले ॐ नारायणाय नमः भ्यां उदरे ॐ माधवमित्राभ्यां हृदये इत्यादि द्वितीयपटलोक्तवत् अथ
मंत्रविभूतिपंजरन्यासः कार्यः देहमिति पाठे हृस्यात्मकत्वेन ध्यानं स्वदेहं पूजयेदित्यर्थः आत्मार्च
नायां वेणुं विहाय चक्रादि चतुर्दश पंक्तिरीटादींश्चार्चयेत् अन्यत्सर्वं वदेवेति बोध्यं उत्तरार्द्धेन बाह्य
पूजनमाह अथवाह्येति अथात्मपूजानंतरं बाह्ये पीठे विस्रं अर्चयेत् तदर्थं बाह्यपूजार्थं पंचे
पूजाधारपीठमुच्यते तदर्थः २७ गोमयेनोपलिप्ते वीतं च पीठं निधापयेत् लिप्त्वा गंधपंकेन

क्र॰ म
दी॰
८४

लिखेदष्टदलांबुजं २५ आदौ गोमयेनोर्वीं विलिप्य तत्र पीठं पूजाधारपत्रं स्थापयेत् किं कृत्वा गंधपंकेन पीठं
विलिप्य पीठं विलिप्य पीठे अष्टदलकमलं लिखेदित्यर्थः २५ कर्णिकायां तु षट्कोणं ससाध्यं तत्र मन्मथं शि
ष्टैस्तु सप्तदशभिरक्षरैर्वेष्टयेत् स्मरं २६ कर्णिकायां षट्कोणं लिखेदिति पूर्वेणान्वयः तत्र कर्णिकामध्ये स
साध्यं उपलक्षणात् साध्यसाधककर्मभिः सहितं मन्मथं कामबीजं लिखेदित्यर्थः शिष्टैः कृसायेत्यादि
कैः सप्तदशभिरक्षरैः स्मरं कामबीजं वेष्टयेत् २६ आग्नेयानिलकोणेषु श्रियं पृष्ठेषु संविदं षडक्षरं
संधिषु च केसरेषु त्रिशस्त्रिशः २७ विलिखेत् स्मरगायत्रीं मालामंत्रं दलाष्टके षट्शः संलिख्य तद्बाह्ये
वेष्टयेन्मातृकाक्षरैः २८ आग्नेयानिलकोणेषु पूर्वं वह्निवायव्यकोणेषु श्रियं श्रीबीजं लिखेत् पृ
ष्ठेषु ईशान्याग्नेयपश्चिमकोणेषु संविदं ह्रीं लिखेत् संधिषु षट्कोणसंधिषु षडक्षरं ह्रीं कृसायनमः इति
लिखेत् केसरस्थानेषु त्रिशः त्रिशः अक्षराणि त्र्यं कामगायत्रीं लिखेत् दलाष्टके प्रतिदलं षट्शः
वर्णानां षट्कं मालामंत्रं च समाप्ताश्चत्वारिंशदक्षरं संलिख्य तद्बाह्ये अष्टदलस्योपरि वृत्तं कृत्वा मा
तृकावर्णैर्वेष्टयेत् २८ भूबिंबं च लिखेद्बाह्ये श्रीमायेदिग्विदिक्ष्वपि बाह्ये मातृकावेष्टनोपरि भूबिं
बं चतुरस्राष्टकयुक्तं चतुरस्रं विलिखेत् दिक्षु श्रीं विदिक्षु ह्रीं लिखेत् एवं श्लोकार्द्धयंत्रं समासं पूजायं ८४

89

त्रकथनप्रस्तावएवधारणायंत्रस्याप्युक्तत्वात्साध्यादिलिखनमादावस्तत्तच्चन अतएवचपूर्ववद्विलेख
नंवदन्नेवयंत्रधारणायाः फलमाह एतद्यंत्रंहाटकादिपत्रेष्वालिख्यपूर्ववत् २९ साधितंधारयेद्योवै
सोर्च्यतेत्रिदशैरपि योनरहाटकादिपत्रेषुसुवर्णरूप्यताम्रभूर्जपत्रान्यतमेषुपूर्ववदालिख्यसाधितं
संपातजपाभ्यांसंस्कृतमेतद्यंत्रंधारयेत्सः त्रिदशैरपिअर्च्यते साधितंधारयेदित्यनेनपूजायंत्रेसाध्या
दिलिखनाभावकामबीजादिलिखनाभावश्चसूचितः अथकामगायत्रीमुद्धरति स्याद्गायत्रीकाम
देवपुष्पबाणौचङेंतिकौ विद्महेधीमहिपुतौ तन्नोनंगःप्रचोदयात् यथाजपादौगोपालमंत्रा
णांजनरंजनी ३१ कामदेवपुष्पबाणौङेंतिकौचतुर्थ्यंतौयुक्तौ यथासंख्यंविद्महेधीमहिपदाभ्यांयु
क्तौतथातन्नोनंगःप्रचोदयात् कामदेवायविद्महेपुष्पबाणायधीमधीमहि तन्नोनंगःप्रचोदया
दित्येषाकामगायत्रीगोपालमंत्राणांजपादौस्यात् कीदृशीगायत्रीजनरंजनी अनेनास्याःस्वातंत्र्य
मप्युक्तंभवति कामगायत्र्यानारदऋषिः गायत्रीछंदः कामोदेवता ३१ कामदेवस्यमालामंत्रमु
द्धरति नत्यंतेकामदेवायङेंतेसर्वजनप्रियं उक्त्वासर्वजनांतेनसंमोहनपदंतथा ३२ ज्वलज्वल
प्रज्वलेतिप्रोक्त्वासर्वजनस्यच हृदयंममवशंकुरुकुरुस्वाहारत्यर्थः अस्याष्टचत्वारिंशदक्षराम

क॰म॰
टी॰
५॰

मंत्रस्यनारदऋषिः जगतीछंदः कामोदेवता १२ नमः कामदेवायहृदयाय॰ सर्वजनप्रियाय॰ शिरसेस्वाहा
सर्वजनसंमोहनायशिखायैवषट् ज्वलज्वलप्रज्वलकवचायहुं सर्वजनस्यहृदयंममनेत्रत्रयायवौष
ट् वशीकुरुस्वाहा इतिषडंगन्यासः १।२।४।२।१।८ अस्यमदनमंत्रस्याद्यासक्लीङ्गगतः कस्माध्येयः
मालामंत्रमुपसंहरन्नेवफलमाह प्रोक्तोमदनमंत्रोष्टचत्वारिंशद्भिरक्षरैः जपादौमारबीजाढ्योजग
त्त्रयवशीकरः १४ अष्टचत्वारिंशदक्षरैरयंमदनमंत्रः प्रोक्तः कीदृशः जपादौ क्लींबीजाढ्यः ज
गत्त्रयवशीकरः १४ अस्यापिपूजापीठे सर्वशक्तीयपदलपूजयेदित्याह अष्टहेचनरक्तस्मादष्ट
वस्त्रविभूषिते पीठेपूर्ववदभ्यर्च्यमूर्तिसंकल्पपौरुषीं १५ तत्रवाह्याच्युतंभक्त्यासकलीकृत्यपूजये
त् आसनादिविभूषांतेपुनर्न्यासक्रमाद्यजेत् १६ अष्टवस्त्रविभूषितेचनरक्तेभ्रष्टहेपूर्ववदष्टद
लाद्युपेतेअस्यपीठेअभ्यर्च्यपुरुषस्यकामदेवस्यरूपंपौरुषीनाममूर्तिंमनसिसंकल्पकराभ्यांपुष्पां
जलिमादायपद्मवहन्नासापुटेनहृदयाद्देवतेजःपुष्पांजलावानीयकामदेवइहागच्छइहागच्छेति
मंत्रेणतत्रपीठेभक्त्याच्युतमावाह्यइहसंनिधेहि२ इहसंनिरुध्यस्व२ इतिपुष्पांजलिंकृत्वाअथसक
लीकृत्यमंत्राक्षरैः षडंगन्यासमृष्यादिसंहारन्यासेलेजोहृपंहृदिंस्पर्शीरंकृत्वापुनरनंतरंन्यासक्रमं ५॰

१०

सृष्टिस्थितिन्यासस्थानेऽश्रासनादिविभूषणांतं यथास्थानन्यायतेनु पूजयेदित्यर्थः ३६ एतदेव वि
शदयति सृष्टिस्थितीषडंगं च किरीटकुंडलद्वयं शंखचक्रगदापद्ममालाः श्रीवत्सकौस्तुभौ ३७
गंधाक्षतप्रसूनैश्च मूलेनाभ्यर्च्य पूजयेत् आदौ वह्निपुरद्वंद्वकोणेष्वंगानि पूजयेत् ३८ सृष्टिस्थि
तिन्यासस्थानाभिषडंगन्यासस्थानानि किरीटादिकेत्वगंधाक्षतप्रसूनैर्मूलेनाभ्यर्च्यादौ वह्निपुरद्वं
द्वकोणेषु षट्कोणेषु षट्कोणेषु अग्न्यादि आग्नेयकोणमारभ्य षडंगन्यासस्थानानि किरीटादिकं च गं
धाक्षतप्रसूनैर्मूलेनाभ्यर्च्यादौ वह्निपुरद्वंद्वकोणेषु षट्कोणेषु अग्न्यादि आग्नेयकोणमारभ्य षडंगा
नि पूजयेदित्यर्थः ३९ अग्न्यादिदलपूज्यान्यंगानि दर्शयत्यर्द्धश्लोकेन सहृच्छिरः शिखावर्मनेत्रमस्त्र
मिति क्रमात् आग्नेयनैरृत्यवायव्येशानीषु हृदयशिरः शिखाकवचानि अग्रभागे नेत्रं पृष्ठे वा दिदि
क्षु वास्त्रमिति क्रमादंगानि पूजयेदित्यर्थः॥ अथ द्वितीयावरणमाह वासुदेवसंकर्षणः प्रद्युम्न
श्चानिरुद्धकः ४० अग्न्यादिदलमूलेषु शांतिः श्रीश्च सरस्वती रतिश्च दिग्दलेषु ध्यालतो ऽप महिषीर्य
जेत् ४१ हाक्लिण्यायादक्षसव्यक्रमात्पत्राग्रे केशवच ततः षोडशसाहस्त्रं स्वजदेवार्चयेत्स्त्रियाः ४
अष्टदलस्याग्न्यादिदलमूलेषु अग्निनैरृत्यवायव्येशानेषु वासुदेवादयश्चत्वारः पूज्याः॥ दिग्दले

कृ॰ म
दी॰
८१

षुपूर्ववद्दक्षिणपश्चिमोत्तरदलेषु शांत्यादयश्च तस्याः पूज्या इत्यर्थः तृतीयावरणमाह ततोऽष्टेति ततोऽनंत
रं हारुक्मिण्याद्या अष्टमहिषीर्दलस्थक्रमात्तत्राग्रकेसरगाः दक्षिणे रुक्मिण्याद्या अष्टमहिषीर्दलस्थक्रमा
त्तत्राग्रकेसरगाः दक्षिणे रुक्मिणी सव्ये सत्यभामा दक्षिणे नाग्निजिती सव्ये सुनंदा दक्षिणे मित्रविंद वामे सु
लक्ष्मणा दक्षिणे जांबवती वामे सुशीलेत्यर्थः चतुर्थावरणमाह ततः षोडशेति ततः षोडशसाहस्रं स्त्रि
याः सकृदेवपकप्रयोगेनैव परितः पूजयेदित्यर्थः ४ अथ पंचमावरणमाह इंद्रनीलमुकुंदाद्यान्मक
रानंदकच्छपान् शंखपद्मादिकौ चापि निधीनष्टौ क्रमाद्यजेत् ४१ इंद्राद्येष्टौ निधीन् पूर्वादिदिक्षु क्रमा
द्यजेत् इंद्रं १ नीलं २ मुकुंदं ३ मकरं ४ आनंदं ५ कच्छपं ६ शंखनिधिं ७ पद्मनिधिं ८ चेत्यर्थः ४१ षष्ठं सप्तमं
चावरणमाहार्धेन तद्बहिश्चेंद्रवज्राद्याश्चाहतीस्तु प्रपूजयेत् तद्बहिरिंद्राद्या देवा वज्राद्या हेतय एते द्व्याहृ
तीश्चावरणे संप्रपूजयेदित्यर्थः आवृत्तिसमकमुपसंहरन्नेवाग्रेतनेनेतिकर्तव्यतामाह इति सम्यगाहृत्तिहृतम
भ्यर्च्याहृतमादरात् ४२ प्रीणयेद्दधिखंडाज्यसंमिश्रेण पयोधसा राजोपचारान्दत्वा तत्तन्नानगाचकेणावं ४२ उद्वासये
त्स्वहृदये परिवारगणैः सह न्यस्यात्मानं समभ्यर्च्य तन्मयः प्रजपेन्मनुं ४४ इति संक्षेपत्त समावरणयुक्तमच्युतमाद
रात् अभ्यर्च्य दधिकादिखंडाज्यमिश्रेण पयोधसा पायसान्नेन तथा राजोपचारान्गंधपुष्पादीन्तामस्तान्दत्वा केणावेत्त ८१

तानुत्वा च स्वहृदये स्थापयेत् कैः सह परिवारगणैः सह न्यस्त्वा षडंगन्यासं कृत्वा आत्मानं पंचोपचारैः स
मभ्यर्च्य तन्मयः कृसोऽहमिति भावयन् मंत्रं प्रकृतं प्रजपेदित्यर्थः ४४ प्रासंगिकं परिसमाप्य प्रकृतमु
पसंहरत्यर्धेन ॥ रत्नाभिषेकध्याने त्वा विंशत्यर्णाश्रिते रिते ॥ रत्नाभिषेकस्य ध्याने च रत्नापूजाव
रिता प्रोक्ता कीदृशी विंशत्यक्षरमंत्राश्रिता तथा च यस्यां पूजायां कुलस्य रत्नाभिषेकध्यानेन तु विं
शत्यक्षरोक्ता पूजा कार्येति सूचिते विंशत्यक्षरजपादेः फलमाह जपहोमार्चनध्यानैर्योऽमुं प्रभजते
मन्त्रे ४५ तद्देवमर्पितै रत्नैः स्वर्णधान्यैरनारतं पृथ्वी पृथ्वीकैरतस्य सर्वपास्य कुलाकुला ४६ पु
त्रैर्मित्रैः संसम्पन्नः प्रयाते नेप तां गतिं यः पुमान् जपादिभिरमुं प्रभजते देवं रत्नादिभिरनारतं
नितं तर्पयेत पृथु न रा सर्वधान्यसमृद्ध्या प्रा पृथ्वी तस्य कराधीना भवति पुत्रैर्मित्रैः संसम्पन्नो भ
वति अंते देहांते च परां गतिं याति प्रयोगमाह वस्त्रावभ्यर्च्य गोविंदं शुक्लपुष्पैः सतंडुलैः ४७ आ
ज्याक्तैरद्भुतैर्हुत्वा भस्म तत्स्त्री धारयेत् तस्मात्त्राद्विसमृद्धिः स्यात् तत्र सर्वपोषितः ४८ वस्त्रे गोविं
दमभ्यर्च्य आज्याक्तैः सतंडुलैः शुक्लपुष्पैः प्रहुतं कृत्वा तद्भस्म योषा बिभृयात् तस्याः पुत्रादिसमृद्धिः
स्यात् सर्वैर्योषितश्च तत्र भाग्य रत्यर्थः ४९ प्रयोगांतरमाह आज्यैर्लक्षं हुनेदक्तपद्मैर्वा मधुराप्लु

क॰ म
दी
९२
92

नैः श्रियानसैंद्रमैश्वर्यंतरणलेशायतेध्रुवं ५० यः आज्यैरथवा मधुराक्तैर्हुतेन मधुशर्कराघृतैः रक्तपद्मैर्ले
तैरुक्तेन स श्रियाः समृद्ध्या ऐंद्रमैश्वर्यं ध्रुवं निश्चयेन तरणलेशात् स्यं भवतीत्यर्थः ५१ प्रयोगांतरमाह
शुक्लादिवस्त्रलाभाय शुक्लादिकुसुमैर्हुनेत् त्रिमधाक्तैर्दशाशतमाज्यावैर्वा एतत्संयुते ५२ शुक्लव
स्त्रलाभाय शुक्लपुष्पैस्तत्तद्वर्णवस्त्रलाभाय तत्तद्वर्णपुष्पैर्हुतेन मधुशर्कराक्तैरथवाज्यताक्तैः रष्टो
त्तरसहस्रं हुतेनेत्यर्थः ५३ प्रयोगांतरमाह सौदासिकैः सितैः पुष्पैरष्टोत्तरसहस्रकं हुते त्रिसंध्यसव
र्णमासान्तु राधान्नृपतेर्भवेत् ५४ यः सौदर्यं मधुनासिक्तैः सितैः पुष्पैर्नित्यमष्टोत्तरसहस्रकं षण्मा
सपर्यंतं हुनेत् सः नृपतेः पुरोहितो भवेत् ५५ दशाष्टादशवर्णात्मकजपध्यानेहुतादिकं विदध्यात्क
मवानेनताभ्यामत्र प्रकीर्तितं ५६ दशाक्षराष्टादशाक्षराक्ते जपादिकं कमंत्रेनेन विंशत्यर्णेन वा वि
दध्यात् तथात्र विंशत्यर्णे प्रकीर्तितं जपादिकं ताभ्यां दशाष्टादशाक्षराभ्यां वा विदध्यादित्यर्थः ५७
मंत्रांतरमुद्धरति श्रीशक्तिस्मरकृष्णाय गोविंदाय पश्चिरोमनुः रव्यर्णो ब्रह्मगायत्री कृष्णस्याद्दिग्णास्य
नं ५८ श्रींह्रींक्लींकृष्णाय गोविंदाय स्वाहेति रव्यर्णो वा दशाक्षरो मंत्रः अस्य ब्रह्मा ऋषिः गायत्री छंदः
कृष्णो देवता इत्यर्थः ५९ अंगन्यासमाह आर्थेन बीजेस्त्रिवेदषड्भार्णैरंगषट्कमुदाहृतं श्रीं हृदयाय ९२

क्लीं शिरसे ह्लीं शिखायै ह्स्नाय कवचाय ॐ गौंविंदायनेत्रत्रयाय वौषट् स्वाहास्त्राय फट् इत्यर्थः
फलं सक्षायनमाह विप्रपर्णीदितजपध्यानहोमार्चनक्रियः ५२ मंत्रोयं सकलैश्वर्यकांक्षिभिः से
व्यतांबुधैः सकलैश्वर्यकांक्षिभिर्बुधैरयं द्वादशाक्षरो मंत्रः सेव्यतां कीदृशोयं विंशत्यक्षरमंत्रोक्त
जपादिमान् षोडशाक्षरं द्वादशाक्षरं चाह श्रीशक्तिकामएवीगजन्मशक्तिरमांतिकः ५८ दशाक्षरः
सएवादौ स्वादौ शक्तिरमायुतः मंत्रो विकृतिरव्यर्णो वाचक्रायेतिनाविमौ ५९ श्रीशक्तिकामबीजा
दिः कामशक्तिश्री बीजानि स्रंते यस्य एताट्यो दशाक्षर इत्येकाषोडशाक्षरो मंत्रः द्वादशाक्षरमा
ह सएवेति सदशाक्षरएवादौ पठनीयः कीदृशः स्वादौ स्वाहेत्यस्यादौ क्लीं श्रीबीजाभ्यां युक्तः सन् द्वा
दशाक्षरः अथवा सएव दशाक्षरएवादौ शक्तियुक्तः स्वाहादौ वरमायुत इत्यर्थः श्रीं क्लीं ह्रीं गोपीजन
वल्लभाय स्वाहा ह्लीं क्लीं श्रीं इति षोडशाक्षरः द्वादशाक्षराविमौ मंत्रौ श्राचक्रावि चक्रस्वचक्राय गायुक्तौ ज्ञेया
वित्यर्थः ५९ इज्याविधिमतिदिशन्नेव मंत्रयोर्ध्यानमाह विंशत्यर्णोक्तपूजनविधी ध्यायेद्दशभुजं
वरदाभयहस्ताभ्यां श्लिष्यंतं स्वांकगेप्रिये ६० पद्मोत्पलकरेताभ्यां श्लिष्टं चक्रदरोज्वलं दशलक्षंज
पेदाज्यैस्त्रावसाहस्रहोमतः ६१ सिद्धाविमौ मनूसर्वसंपत्तौ भारणदौन्तृणां कीदृशौ इमौ मंत्रौ विंशत्य

तदुक्तः पूजाविधिर्ययोस्तौ अथध्यानानंतरं अच्युतं ध्यायेत् कीदृशं वरदाभययुक्तौ वनौ हस्तौ च ता-
भ्यां दक्षवामसोत्संगास्थिते प्रिये हरिकिण्णी सत्यभामे आश्लिष्यन्ते किंविशिष्टे पद्मोत्पलहस्ते कीदृशं अच्यु-
तं ताभ्यां प्रियाभ्यां श्लिष्टं आलिंगितं पुनः कीदृशं चक्रोदरः शंखवस्त्राभ्यां उज्ज्वलं सुंदरं ध्यात्वा मंत्रं दशलक्षं
जपेत् दशांशहस्रमानेन आज्यै होमः ततः इमौ मंत्रौ सिद्धौ स्यातां कीदृशौ मंत्रौ त्रयाणां सर्वसंपत्सौभाग्य-
प्रदौ अथ दशाक्षरमंत्रस्य त्रीन् भेदानाह मारशक्तिमाः एवं शक्तिश्रीमारपूर्वकः ८१ श्रीशक्तिमार
पूर्वश्च दशार्णमनवस्त्रयः एतेषां मनुवर्णानां मंत्रार्ष्यादि दशार्णवत् ८२ क्लींह्रींश्रीपूर्वको दशार्ण
एकः ह्रींश्रीक्लींपूर्वको द्वितीयः श्रीह्रींक्लींपूर्वकस्तृतीय इति त्रयो दशाक्षरास्त्रय इत्यर्थः अस्याश्च
क्लींदीनं गाति नारदोमुनिः पंक्तिश्छंदः गोपीनाथो देवतेत्यर्थः ८२ त्रयाणां विभागेन ध्यानमाह पं-
चचक्रधनुर्बाणपाशांकुशधरोऽरुणः वेणुं धमन् एतं दोर्भ्यां ध्येयः हंसो दिवाकरे ८३ आद्ये
मनौ ध्यानमेव द्वितीये विशदार्णवत् दशार्णवत् तृतीये गदिकालाद्यैः समर्चना ८४ अथ मनो
क्लींह्रींश्रीबीजयुक्ते मंत्रे सूर्यमंडले हंसो ध्येयः कीदृशः उपरितनदोर्भ्यां एतं वेणुं धमन्नुवादय-
न् तदधःस्थितषड्भुजैः क्रमात् चक्रादिधरः अरुणः आरक्तः इदमेव विशदयति आद्य इति ५३

एवमुक्तं ध्यानमाद्ये मंत्रे कर्त्तव्यं द्वितीये क्रीं श्रीं ह्रीं पूर्वं विंशदर्णावज्राभिषेक ध्यानं कार्यं श्रीं क्रीं ह्रीं ए
वं केवलं तृतीये दशार्णवत् ध्यानं कार्यं आवरणपूजामाह अंगेति अंगैर्दिक्पालैस्तदस्त्राद्यैरावरणानाम
र्चना कार्या ९४ पुरश्चरणमाह पंचलक्षं जपेन्मासद्युतं पायसैर्हुनेत् ततः सिद्धं तिमत
वोक्तं मंत्रिकांतिदाः ९४ पंचगुणं लक्षं जपेत् पंचगुणितमयुतं पायसैर्हुनेत् ततएतत्रयोम
नवः सिद्धेति कीदृशा मंत्राः आराधकनृणां धनकांतिदाः ९४ अथमंत्रांतरमाह अष्टादशार्णो मा
र्तंडो मन्त्रस्तनधनप्रदः अस्याष्टादशार्णो हरो मंत्रः सुतधनप्रदः अष्टादशानुरोक्तं ऋषिच्छंदो देव
ते ह्रेयं साधानृष्यादि [illegible] ऐं क्लीं मारानृषदवैः क्रमात् अंगन्यासमतो रंगादिक्पालाद्यैः स
मर्चना ९५ मार्तंडः क्लीं बीजांतः अष्टादशा +२ जदीर्घयुक्तैः कामबीजैरस्य मंत्रस्य अंगन्यासः
कार्यः अंगदिक्पालाद्यैरावरणैः समर्चना पूजा कार्येत्यर्थः ९५ अस्य ध्यानमाह पाणौ पायसपक्व
माहितरसं बिभ्रन्मुदा दक्षिणे सव्ये पारदचंद्रमंडलमति भ्रद्वेणुं गवां नंदयन् कंठे कालितपुंडरीक
नवमस्रदामदीप्तिं वहन् देवो दिव्यदिगंबरो हि सान्तवः सौख्यप्रदो दाविष्णुः ९६ यशोदाबाल
को देवो वः सौख्यं दिशतदरात् कीदृशः दक्षिणे पाणौ पायसपक्वं पायसं च तत्पक्वं चेति कर्मधार

यः स्वपक्वपायसमिति विशेषणाविशेष्ययोः कामचारान्यायसंतिशेषणांतस्य पूर्वनिपातश्छंदोनरोधा
त् सद्यपाणेशारत्कालीनचंद्रमंडलनिभं अतुज्वलं हैयंगवीनेननवनीतेनदद्यात् कंठेकल्पितः कंठभूषा
येनसंबद्धः पुंडरीकस्यव्याघ्रस्ययोनावस्तंवहन् कीदृशेनवृक्षस्त्रदामाअत्युद्दाकांहिर्यस्यतं कीदृशो दे
वः दिव्यश्चासौदिगंबरश्च ९६ अस्यपुरश्चरणविधिमाह दिनशोऽभ्यर्च्यगोविंदं द्वाविंशल्लक्षमानतः जपादं
शांशं जुहुयात्सिताज्येनपयोधसा ९७ दिनशः प्रत्यहंगोविंदकेश्चनदिनैर्द्वात्रिंशल्लक्षमानतो जपात्तदंशांशं
सिताज्येनशर्कराहृतघृतेनपयोधसापायसान्नेनजुहुयात् ९७ तर्पणविधिमाह पूज्यस्यदेवमयच्युत
पियेत्तन्मखांबुजे क्षीरेणकदलीपक्वैर्दध्नाहैयंगवेनच ९८ जलारावष्टदलंपद्मं विलिख्यतत्रपीठस्थंजा
कृत्वादेवमावाह्यअभ्यर्च्यक्षीरादिचतुष्टयधुर्ध्याध्यानेनलेनस्यदेवस्यमुखांबुजेतर्पयेत् कदल्यामेवस्व
तः पक्वानि कदलीपक्वानितैः फलैरितिशेषः ९८ अस्यफलमाह स्वनार्थीतर्पयेदेवं वत्सराल्लभतेस्व
नं यद्यदिच्छतितत्सर्वंतर्पणादेवसिध्यति ९९ यः स्वनार्थीपवंवत्सरपर्यंतेतर्पयेत्स वृत्सरान्तस्वनंलभते
अन्यदपिधनादियद्यदिच्छतितत्सर्वंतर्पणादेवजपादिभिरपेक्षाद्ववतीत्यर्थः ९९ मंत्रातरमुद्धरति वा १५
रमेवंमारवीजंचकृस्नायभवनेश्वरी गोविंदापरमागोपीजनवल्लभङे॰प्रिरः चतुर्दशाक्षरोपातःअक्रः

सर्गीनहृद्यगाः द्वाविंशत्यक्षरो मंत्रो वागीशत्वप्रदायकः ११ ऐं क्लीं कृष्णाय ह्रीं गोविंदाय श्रीं गोपीजनव
ल्लभाय शिरः चतुर्दशाक्षरोपेतः प्रोक्तः सर्गीतननहृद्यगाः द्वाविंशत्यक्षरो मंत्रो वागीशत्वप्रदायकः यस्ता
ह्लालो इति मंत्रः शिरः स्वाहान्तः हृद्धगतस्य स्वाहाशाहृस्य उद्यगाः प्रोक्तः सकारश्च तुर्दशाक्षरश्रोकारस्ते
न युक्तः सर्गी विसर्गी येन इत्यर्थः अयं द्वाविंशत्यक्षरो मंत्रो वागीशत्वस्य बृहस्पतित्वस्य प्रकर्षण
साधकः ११ अर्घ्यादिकमतिदिशति अष्टादशार्णवत्सर्वमंगर्घ्यादिकमस्यतु पूजानुविंशत्यर्णोक्तास
ति पतिस्त कथ्यते १२ नारद ऋषिः गायत्री छन्दः गोपालो देवता पंचभिः पंचभिर्ष्ठभिः चतुर्भिः द्वाभ्या
मेवेन षडंगन्यासः विंशत्यक्षरोक्ता पूजा कार्य प्रतिपत्तिर्ध्यानेन कथ्यते १२ वामोर्ध्व हस्ते दधतं विद्यास
र्वस्वपुस्तकं अक्षमालां च दक्षोर्ध्वे स्फाटिकीं मातृकामयीं १३ शब्दब्रह्ममयं वेणुमधः पाणिद्वये रितं
गायंतं पीतवसनं श्यामलं कोमलच्छविं १४ बर्हिबर्हकृतोत्तंसं सर्वज्ञं सर्ववेदिभिः उपासितं मुनिग
णैरुपातिष्ठेद्धरिं सदा १५ ऊर्ध्वं वामहस्ते विद्येकरूपं सर्वस्वं पुस्तकं दधतं दक्षिणोर्ध्वे हस्ते स्फाटि
कीं मातृकामयीं अक्षमालां दधतं अधःस्तनपाणिद्वयेन दीरितं वादितं शब्दब्रह्ममयं वेणुं दधतं वे
णुनाव गायंतं पीतां वरं श्यामलं स्निग्धकांतिं बर्हिबर्हैर्मयूरपिच्छैः सेन कृतउत्तंसः शिरोभूषणं येनतं

क्र॰म
दी॰
९५

सर्वविदं सर्ववेदिभिर्मुनिगणैः सनकादिभिरुपासितं हरिं सदा उपतिष्ठे ध्यायेदित्यर्थः ॥१५ अथ पुर
श्चरणमाह ध्यात्वेवं प्रमदावेषविलासं भुवनेश्वरं चतुर्लक्षं जपेन्मंत्रं ममममं मंत्री संयतः ॥१६ प्रम
दायाः स्त्रिया रवः वेषो विलासश्चेष्टा विशेषश्च यस्मिन् तं भुवनेश्वरं एवं ध्यात्वा अमुं मंत्रं चतुर्गुणलक्षं ज
पेत् कीदृशो मंत्री संयतः पौरश्चरणिकसकलनियमोपेत इत्यर्थः ॥१७ होममाह पलाशपुष्पैः
स्वादुक्तैश्चत्वारिंशत्सहस्रकं जुहुयात्कर्मणानेन मंत्रः सिद्धो भवेद्ध्रुवं ॥ स्वादुक्तैर्हेतमधुघृतार्कनामि
श्रितैः पलाशपुष्पैश्चत्वारिंशत्सहस्रकं जुहुयात् अनेन पुरश्चरणकर्मणा ध्रुवं निश्चितं मंत्रः सि
द्धो भवेत् ॥ अस्य फलमाह योस्मिन्निशातधीर्मंत्री वर्त्ततेन वक्त्रगृहदशात् गद्यपद्यमयी वाणी तस्य गं
गाप्रवाहवत् ॥१८ सर्ववेदेषु शास्त्रेषु संगीतेषु च पंडितः सर्वविन्निं परमां लब्ध्वा चांते स्यायात्यरं पदं ॥१९
यो मंत्री अस्मिन्मंत्रे तिसानानिमेला धीर्पस्थैर्ट शोभवति तस्य चक्रगकरालमुखमध्यात् गद्यपद्यम
यी दिव्यप्राकृतसूरसेनमागधापभ्रंशपैशाचीलक्षणा वाणी वर्त्तते प्रवर्त्तते सच सर्ववेदेषु शास्त्रे
षु संगीतेषु गीतवाद्येषु च पंडितः प्रवीणः स्यात् गीतं वाद्यं नृत्तं संगीतमितिहलायुधः सच इह लोके
परमां उत्कृष्टां संविन्निं सर्वमान्यतां लब्ध्वा चांते परं पदं यायात् प्राप्नुयात् ॥१९ मंत्रांतरमुद्धरति तारं ९५

95

ॐ भगवान् ङेंतो नंदपुत्रपदं तथा नंदांते वपुषोच्यग्निमायांतो दशवर्णकः ८ अष्टाविंशत्यक्षरोयं
ब्रुवे द्वात्रिंशदक्षरं तारं प्रणव ॐ ब्रह्मणे नमः भगवान् ङेंतो भगवते इत्यर्थः तथा नंदपुत्रपदं ङें नमि
त्यर्थः आनंदवपुषे इति च्छेदः अग्निः षकारः माया ईकारः अग्नि रेफः तेन श्रीमिति बीजं तेन दशवर्णो
दशाक्षरः ॐ नमो भगवते नंदपुत्राय आनंदवपुषे श्रीगोपीजनवल्लभाय स्वाहा इत्यष्टाविंशत्यक्षरोयं क
थित इत्यर्थः अथ द्वात्रिंशदक्षरं वक्ति प्रतिजानी ब्रुवे द्वात्रिंशदक्षरमिति नंदपुत्रपदं ङें तं श्यामलां
गपदं तथा ८ तथा बालवपुः कृष्णः गोविंदो दशवर्णकः अनयोर्नारद ऋषिश्छंदस्त्रिष्टुभगव
ष्टुभौ ८२ नंदपुत्राय श्यामलांगाय बालवपुषे कृष्णाय गोविंदाय गोपीजनवल्लभाय स्वाहा इत्यर्थः
अनयोरष्टाविंशदक्षरद्वात्रिंशदक्षरयोर्यथाक्रमं उस्मिगनुष्टुभौ छंदसी ८२ आचक्राद्यैरंगमंग
दिक्पालाद्यैश्च पूजनं दशाक्षरोक्तैराचक्राद्यैरंगपंचांगन्यासः कार्य इत्यर्थः आवरणपूजामाह
अंगेति अंगावरणं इंद्राद्यावरणं वज्राद्यावरणमित्यावरणत्रयेण पूजनमित्यर्थः मंत्रद्वय
स्यापेक्षं ध्यानमाह अदक्षिणे रत्नचषकं वामे सौवर्णपात्रकं करे दधाना देवी भामाश्लिष्टचिं
तयेदर्शं लक्षं जपेन्मनुवरौ पायसैरयुतं हुनेत् ८२ दक्षिणे करे रत्नचषकं रत्नपूर्णपात्रं दधानं

वामेकरे सौवर्णवेत्रकं दधानं दक्षिणवामभागयोर्देवीभ्यां रुक्मिणीसत्यभामाभ्यामाश्लिष्टं हरिं
चिंतयेत् मंत्रद्वयमपि लक्षं जपेदित्यर्थः पायसेन हुतं जुहुयादित्यर्थः ८३ एवं सिद्धमंत्रो मंत्री त्रै
लोक्यैश्वर्यभाग्भवेत् स्पष्टं पद्यद्वयं मंत्रांतरमाह तारश्रीशक्तिबीजाद्यं नमो भगवते पदं ८४
नंदपुत्रपदं ङेंतं भूधरो मत्त्वद्वृत्तन्युक् मांसांते वपुषे पूर्णमलोगा पाश्चाद्दशाक्षरः ८५ ॐ श्रीं क्लीं नमो
भगवते नंदपुत्राय भूधरो बकारः मनुवृत्तमाकारस्तद्युक्तः मांसांते लकारांते वपुषेरिति पदं
पूर्णमलोगायेत्यस्यांते द्वादशाक्षरः ॐ श्रीं क्लीं नमो भगवते नंदपुत्राय बालवपुषे पूर्णमलोगा
य क्लीं कृष्णाय गोविंदाय गोपीजनवल्लभाय स्वाहेति चत्वारिंशदक्षरो मंत्रः मांसांते वपुषे मंत्र
क्रमविंशतिवर्णाकरं निक्वचित्पाठस्तदा मांसांते वपुषेरस्यांते मंत्रो द्वादशाक्षरो मंत्रः रत्ननविं
शतिवर्णको मंत्र इत्यर्थः ८५ ऋषिर्ब्रह्मानुष्टुप्छंदः कृष्णाद्यादि तं समं अयं चास्य विसंपत्ति
सिद्धये सेव्यतां मनुः ८६ ब्रह्मात्र्यृषिरस्यानुष्टुप्छंदः अत्यानन्यासध्यानपुरश्चरणपूजनादि
कं सर्वं अष्टाविंशदक्षरद्वात्रिंशदक्षराभ्यां समं इत्यर्थः अयं च मंत्रः सर्वसंपत्तिप्रापमयं सेव्य
तां ८६ रुक्मिणीवल्लभाख्यं मंत्रमाह तारहृद्भगवान् ङेंतो रुक्मिणीवल्लभस्तथा शिरों ५९

96

नः षोडशार्णोयं हाक्किणीवल्लभाह्वयः ८७ तारं प्रणवः उक्तं नमः भगवान् ङेन्तः तथा हाक्किणी
वल्लभो ङेन्तः शिरः स्वाहा ॐ नमो भगवते हाक्किणीवल्लभाय स्वाहेति षोडशाक्षरो हाक्किणीव
ल्लभाख्यो मंत्ररत्नार्थः ८९ जपध्यानादिकमाह सफलं सर्वसंपत्प्रदो मंत्रो नारदोस्य मुनिः स्मृतः छं
दोनुष्टुप् देवता च हाक्किणीवल्लभो हरिः ९० स्पष्टोर्थः ९० पंचांगन्यासमाह एकद्वेदस्र
ति रंध्रवर्णैः स्यात् पंचकं ॐ हृदयाय १ नमः शिरसे २ भगवते शिखायै ३ हाक्किणीवल्लभा
येति सप्तभिः कवचं ४ स्वाहेति वर्णद्वयेन नेत्रं ५ इत्यंगपंचकं न्यसनीयं ध्यानमाह तापिच्छ
च्छविरंकगां प्रेयतमां स्वर्णप्रभामंबुजप्रोद्यद्वामभुजां स्ववामनुजया श्लिष्यन् सचिंतामणिना
श्लिष्यंतीं स्वयमन्यहस्तविलसत्सौवर्णवेत्रश्चिरं पायाद्वो वसनस्तु पीतवसनो नानाविभूषो हरिः ९१
नानाविभूषणभूष्को हरिर्वश्चिरं पायात् कीदृशः श्वसनस्य प्रसूनवत् पीते वसने यस्य सः
पुनः कीदृशः तापिच्छः काकतेंडिकाकोवाचोत्वीति भाषया तस्यच्छविः कः तिर्यस्य सः ता
पिच्छच्छविः कीदृक् स्ववामभुजपार्श्वे कगां स्वर्णप्रभां प्रियतमां हाक्किणीमाश्लिष्यन् आलि
गन् किं लक्षणया स्ववामभुजया चिंतामणिना चिंतामणिनाम सहितया कीदृशीं प्रियां अंबुजे

कृ० म
टी०
९८

९७

नश्चेत्तत्प्रसृमरत्त्वामम्भोजाक्षस्याः सा तां कीदृशी प्रियां स्वयं दक्षिणहस्तेनाश्लिष्यन्ते कीदृशो हरिः
अन्यहस्ते दक्षिणहस्ते विलसन्सो वंशी चेत्रं पक्षसत्अन्यहस्तविलसत्सो वंशी वेत्रः ४९ अस्य पुरश्चरण
माह ध्यात्वैवं हाकिनीनाथं जप्यात्सचामिमं मन्त्रं अयुतं जुहुयात्पद्मैररुणैर्मधुराप्लुतैः ५० एवं प्रा
गुक्तप्रकारेण हाकिनीनाथं ध्यात्वा इमं मन्त्रं लक्षं जप्यात् मधुराप्लुतैररुणैः पद्मैरयुतं जुहुयात् ५०
आवरणपूजामाह अंगैर्व्योमित्यमंगैरैर्नारदाद्यैर्दिगधिपैः वज्राद्यैरपि धर्मार्थकाममोक्षाप्तये
नरः ५१ अंगैः प्रथमावरणं नारदपर्वतादिभिर्द्वितीयावरणं इन्द्राद्यैस्तृतीयावरणं वज्राद्यैश्च
तुर्यावरणं एतैरावरणैः सह हाकिनीवल्लभं धर्माद्याप्तये हाकिनीनाथं नित्यमर्चयेदित्यर्थः ५१
मन्त्रान्तरमाह लीलादण्डापहृतगोपीजनसंसक्तदोःपदं दण्डान्तमालरूपेति मे चपलामपदं ततः ५२
भगवन्विस्मितस्त्वावज्जिजायान्तिको मनुः एकोनविंशाद्दशार्णस्य मतिर्नारददीरितः ५२ लीला
दण्डपदस्यावधौ अन्ते गोपीजनसंसक्तदोः इति पदं दण्डपदान्ते बालरूपेति पदं ततो मे चपलामपदं
भगवन्विस्मितस्त्वावज्जिजाया स्वाहान्तं तो मनुरेकोनत्रिंशाद्वर्णः इत्यर्थः लीलादण्डगोपी
जनसंसक्तदोर्दण्डबालरूपमेघश्याम भगवन्विलोस्वाहेति मंत्रः अस्य नारदो मुनिभीरितः ५३ छ ९८

देवतेष्टदेवतात्वलीलादंडहरिर्मता मन्त्रस्तिकरणाद्यास्तिवर्णैरंगक्रियामता ५४ अस्यानुष्टुप्छं
दः लीलादंडहरिर्देवतामता पंचांगन्यासमाह मन्त्रेति मन्त्रवस्तृतदंशा अब्रपञ्चवारः करणानिचवा
रि अत्रयस्त्रयः अब्रपञ्चवारः लीलादंडगोपीजनसंसक्तदोर्दंडरूपदयाय १ बालरूपधारिरसे २ मेघ
श्यामभावोहे ३ भगवन्तकवचं ४ विश्वाख्यानेत्रत्रयाय ५ इतिमन्त्रवर्णैरंगक्रियामनेत्यर्थः ५४ अ
स्यध्यानमाह संमोहत्रिजकमामकरस्यलीलादंडेनगोपयुवतीः पुरस्तदरीश्वमणाच्चितात्प्रियसर्वाससा
दलहस्तोदेवाश्चिर्यंतिहतकंसउरुक्रमोवः ५५ निहतकंसः कंसनिहन्तारंगमंडपेनिष्क्रितियावन् अ
नपवउरुमहान्क्रमःपराक्रमोयस्यसउरुक्रमोदेवोदोपुष्पाकंपायांदिपादयादित्यर्थः कीदृशोदेवः
निजप्रियसखोयोदामादयस्तेषामंसगःस्कंधस्योदत्तहस्तोयस्यसः तथानिजकःस्वाभाविकोमाया
मकरस्योलीलादंडस्तेनयथाकालेगोपयुवतीःपुरस्तदरीमध्यरासंदरीश्वमोमहयन् ५५ अस्यपुर
श्चरणमाह ध्यात्वैवंप्रजपेल्लक्षमयुतंतिलतंडुलैः त्रिमधक्तैर्जुहेनेदंगत्विक्पालाद्यैःसमर्चना ५६
एवंध्यात्वाउक्तप्रकारेणध्यात्वालक्षंप्रजपेत् तिलतंडुलैर्मिलितैस्त्रिमधक्तैर्हुत्वनमयुनाकेराक्षेरयुतंजु
हेत आवरणपूजनमाह अंगैरिति अंगैःप्रथमावरणं इन्द्राद्यैर्द्वितीयावरणं वज्राद्यैस्तृतीयावरणं ५६

क्र॰म॰
टी॰
६८

अथास्य फलमाह लीलादण्डहरिं यो वै भजते नित्यमादरात् । स पूज्यते सर्वलोके स्तं भजे दिंदिरा सदा ॥ ६७ ॥
स्पष्टोऽर्थोऽस्याः ॥ ६७ ॥ मन्त्रान्तरमाह त्रयोदशस्वरयुक् शार्ङ्गी मेदस केशवः । तथा मांसयुगं भायुक् शिरः समा
ख्यातो मनुः ॥ ६८ ॥ त्रयोदशः स्वर औकारः शार्ङ्गी गकारः मेदो वकारः केशवः अकारस्तद्युक्तः मांसयुगं सं
युक्तं लद्वयं भायस्वरूपं शिरः स्वाहा गौवल्लभाय स्वाहेति समाख्यातो मन्त्र इति फलितार्थः ॥ ६८ ॥ अस्यर्ष्या
दिकमाह आचक्राद्यैरंगक्लृप्तिर्नारदोऽस्य मुनिः स्मृतः । छन्द उष्णिग्देवता च गोवल्लभ उदाहृतः ॥ ६९ ॥ अथा
स्पष्टोऽर्थः ॥ ६९ ॥ अथास्य ध्यानमाह ध्येयोऽच्युतः सकपिलागणमध्यसंस्थस्ता आह्वयन् दधद्दक्षिणदोष्णि वेणुं
पाशं सयष्टिमपरत्र पयोदनीलः पीताम्बरोऽहिरिपुपिच्छकृतावतंसः ॥ ७० ॥ कपिलागणमध्ये संस्थितः स
प्रसिद्धोऽच्युतो ध्येयः कीदृशः ताः कपिला धेनूः आह्वयन् आकारयन् तथा दक्षिणदोष्णि वामबाहौ
वेणुं वंशं दधत् अपरत्र दक्षिणबाहौ यष्टिसहितं पाशं गोबंधनरज्जुं धारयन् तथाऽहिरिपोर्मयूरस्य पिच्छैः
कृतः अवतंसः शिरोभूषणं येन सः पयोदवत् नीलः ॥ ७० ॥ अथास्य पुरश्चरणमाह श्रुतिलक्षं जपेद्देनुजेत्सप्तस
हस्रकैः गोक्षीरेणांदिक्पालैर्मध्ये व्यापी गणाष्टकैः ॥ ७१ ॥ एवं मन्त्रं श्रुतिलक्षं चतुर्लक्षं जपेत् सप्तसहस्रकं गोक्षीरे
णैव जुहुयात् अंगानि अंगैः प्रथमावरणं गोगणाष्टकेन द्वितीयावरणं तद्युक्तं प्रथमावरणं कपिलादि द्वितीयं गौरपिंगला ६८

98

तृतीया रक्तपिंगाक्षी चतुर्थी गुडपिंगला पंचमी बभ्रुवर्णा स्यात्तु नमा कपिला गवां षष्ठी चक्रुलपिं
गाक्षी सप्तमी खुरपिंगा अष्टमी कपिला गोषु विज्ञेया पुच्छपिंगला पंचमी बभ्रुवर्णा स्यात्तु नमा कपि
ला गवां षष्ठी चक्रुलपिंगाक्षी सप्तमी खुरपिंगला अष्टमे कपिला गोषु विज्ञेया पुच्छपिंगलेति दिक्
पालेस्तृतीयाकरणं वज्रायेत्युक्तं चतुर्थावरणं १ अस्य प्रयोगमाह अष्टोत्तरसहस्रेण यः पयोभिर्दिनशोऽ
नेत् पञ्चाक्षमोगणेशाख्यो दशार्णेनैव वा विधिः अनेन मंत्रेण दिनशः प्रत्यहं यः पयोभिरष्टोत्तरसह
स्रं जुहुयात् सः पञ्चाक्षरो गणेशाख्यो भवति वा अथवा अयमष्टोत्तरसहस्रहोमविधिः प्रथमपटलोक्त
दशाक्षरमंत्रेणैव कर्तव्य इति शेषः २ मंत्रान्तरमाह सत्त्वो वासुदेवो ऽन्तं ऊं तेन च भगवत्पदं श्रीगोविंद
पदं तद्वत् द्वादशार्णोयमीरितः ३ लवो विंदुः वासुदेव ओकारः एतेन नमः भगवत्पदं ते तच्चतुर्थ्यंत ओं न
मो भगवते श्रीगोविंदायेति मनुर्द्वादशार्णोयमुक्त इत्यर्थः ४ ऋष्यादिकमाह मनुर्नारदगायत्रीकृ
ष्णाख्या दिव्यांगकं एकाक्षिवेदभूतादैः समस्तैरपि कल्पयेत् ५ अस्य ऋष्यादिकं ऋषिश्छंदेवतं ना
रदादिकमित्यर्थः ओं मित्येकेन हृदयाय नमः इत्यक्षिभ्यां शिरसे नमः भगवते इति वेदैः शिखायै श्री
गोविंदायेति भूतैः कवचाय समस्तमंत्रेण नेत्रत्रयाय इत्यंगकं पंचांगकं कल्पयेत् ५ अस्य ध्यानमाह

वंदेकल्पद्रुमूलाश्रितमणिमयसिंहासनेसंनिविष्टंनीलाभंपीतवस्त्रंकरकमलतलसद्वेणुवेत्रंस्मरारिं
गोभिःसप्रस्रवाभिर्वृतममरपतिप्रोद्धहस्तस्थकुंभप्रद्योतत्तोयधाराप्लावितमभिनवांभोजपत्राभ
नेत्रं ५ अथस्मरारिंवंदे कीदृशं कल्पद्रुः कल्पवृक्षस्तस्यमूलंआश्रितेसमणिमयसिंहासनंतत्रसंनिविष्टं
उपविष्टं नीलाभं पीतंवस्त्रंयस्यतं करकमलयोर्वामदक्षिणयोःक्रमेणलसतीशोभावेणुवेत्रेयस्य
तं वेत्रंवेणुमयीयष्टिः तथासप्रस्रवाभिःक्षरत्स्तनसहिताभिर्गोभिर्वृतं अमरपतेरिंद्रस्यप्रोद्धः
प्रोन्नतोयोहस्तस्तत्रस्थितोयःकुंभस्तस्मात्प्रच्योततीयासौतोयधारा अमृतमयधारातयाप्लावितं
तथाअभिनवप्रत्यग्रविकसितंयदंभोजंतत्पत्रमाभेनेत्रेयस्यतं ५ अथपुरश्चरणमाह ध्यात्वैवमच्यु
तंजप्याद्रविलक्षंजितेंद्रियः जुहुयाद्द्वादशसाहस्रंदिनशोऽभ्यंसमर्चयेत् ६ एवमच्युतंध्यात्वारविलक्षंद्वा
दशलक्षंजप्यात्ततोनंतरंजुहुयाद्द्वादशसाहस्रंजुहुयात् दिनशः प्रतिदिनमसंहरिंअर्चयेत् ७ पू
जायांस्थानविशेषमाह गोष्ठेप्रतिष्ठितेवास्वगेहेवाप्रतिमादिषु समस्तपरिवारावीतेपुनर्दिक्पाला
पार्षदः ७ गोष्ठेगवांस्थानेआश्रमगेहेवाप्रतिमादिषुप्रतिष्ठितंआवाहितं आदिशब्देनजलाग्निसू
र्यमंडलेषुप्रतिष्ठितंदिनशोऽर्चयेदिति प्राक्तनेनसंबंधः पूजाक्रममाह समस्तेति समस्तपरि ९९

वारोपेनायास्तुनायनमः नंदंने विस्वपार्षदेभ्यो नम इति विस्वपार्षदाः द्वाराग्रे पूर्वादिद्वाराग्रभागे
स्थिते बाने पीठेर्व्यारस्यथेन नेन संबंधः ९ द्वाराग्रे बलिपीठेर्व्याः पत्नीदस्त्र ततोग्रतः चंडप्रचंडौ प्राग्धा
त्रविधानारौ च दक्षिणे ८ जयः सविजयः पश्चाद्बलः प्रबल उत्तरे ऊर्ध्वं द्वारश्रियं चेष्ट्वा द्वार्षं तान् पूज्य
योर्चयेत् ९ पूज्यो वास्तुपुमांस्तत्र तद्द्वाः पीठस्य मध्यतः द्वारांतः पार्श्वयोर्व्यागंगा च यमुनानदी १०
कोणेषु विघ्नं दुर्गां च वाणीं क्षेत्रस मर्चयेत् अर्चयेद्वास्तुपुरुषं वेश्ममध्ये समाहितः ११ नारंगाडंप
टंडंतेसपूर्वं वशारं तनं ॐ फट्नतिमपुस्काम्भमद्यायास्थितो हरेः १२ पुष्पांजलिं क्षिपेदिक्षु समासी
नासनेनतः विधेयमेतत्सर्वं पुस्थापितेषु विशेषतः १३ ततोग्रतस्तस्य पुतस्याग्रतः तद्द्वाः पीठस्य म
ध्यतः द्वारपीठयोर्मध्ये पत्नीद्वामहुओभ्यर्च्यः तत्र द्वारपीठयोर्मध्यतएव वास्तुपुमान् रत्नपात्र स्तत्र क
र इति ध्यात्वा रत्नमंडपायनम इति यागगेहोपरि पूज्यः इत्यष्टमदशमयोरन्वयः प्राक्सर्वं द्वारादिद
क्षिणोत्तरपार्श्वयोरिति सर्वत्र संबंधनीयं चंडप्रचंडौ पूज्यौ दक्षिणद्वारि धात्रविधानारौ पूज्यौ पश्चा
त् पश्चिमद्वारे जयविजयौ पूज्यौ बलप्रबलौ उत्तरद्वारे पूज्यौ द्वारश्रियः पूजानंतरमेवैतौ वण्डादिकौ
पुमशः पूज्याविन्याह नद्वैतिर्यग्मूर्ध्वफलके श्रीद्वारश्रियै नम इति मंत्रेण द्वारश्रियं च द्वाःस्थं संपूज्य द्वा

क्र॰ म॰
दी॰
१०

100

र्षु प्रागादिद्वारेषु पतान् चंडप्रचंडादीन् चंडप्रचंडाभ्यां नमः इत्यादिमंत्रैर्गुरुमपाः अर्चयेत् द्वाःस्थेशानिति
पाठे द्वाःस्थाश्च ते ईशाश्च द्वाःस्थेशास्तान् द्वारपालानित्यर्थः एवं च तद्वारेषु गुरुमुखो द्वारपालपूजां विधा
य दक्षिणपादेनांतः प्रविश्य द्वारांतः पार्श्वयोर्दक्षिणोत्तरयोर्गंगायै नमः यमुनायै नमः इति मंत्रेण गंगां
च यमुनां च नदीसे पूज्ये इत्यर्थः अथ द्वारपार्श्वयोरूर्ध्वपरिभागे दक्षिणे शंखनिधये नमः उत्तरभागे पं
द्मनिधये नमः इति संपूज्य तदनंतरं कोणेषु आग्नेयादिष्वभ्यंतरकोणेषु क्रमेण विघ्नेशं दुर्गां वाणीं
क्षेत्रपालं च अर्चयेत् अथ देवमध्ये वास्तुपुरुषं प्रागुक्तलक्षणं समाहितः सन् अर्चयेत् ॥ अस्त्रमंत्रम
हरति तारं प्राङ्‌पदं ङेंतमिति तारं प्रणवः प्राङ्‌पदं ङेंतं च वर्णं तं च तथ्य शरपदं सकारोपपदं ॐ प्रा
ङ्गाय सशराय फट् नमः इत्यस्त्रकाण्डध्यात्मनादिकमभिमंत्र्य हस्तेऽन्तः स्थितः सन् नाराचमुद्रया दि
क्षु पुष्पांजलिं क्षिपेत् एवं विघ्नसंघानुत्तिः साधनतस्तदनंतरं ॐ श्रीं ह्रीं क्लीं आधारशक्ति
कमलासनाय नमः इति स्वासनाय नमः इति स्वासनमभ्यर्च्य समासीनास्तेनेनतः एतत्सर्वं त्वयावि
धेयं स्थंडिलादिपूजास्वपि स्थापितेषु विशेषतः कर्तव्यमित्यर्थः ।२। आत्मार्चनं ततः कृत्वा गुरुपंक्तिं गुरो १०
रुवत् श्रीगुरून् परमाद्यांश्च महास्मन्त्रवर्ष्टिकान् ।४। नत्वा अङ्कानारदादीन् पूर्वसिद्धाननंतरं ॥

ततो भागवतांश्चैव ब्रह्मा विघ्नेशं दक्षिणेर्चयेत् १५ ततः आत्मानं कृत्वा पुरोक्तवत् वर्तयेत् पटलोक्तवत्
पीठस्योत्तरभागे वायव्यकोणादीशकोणपर्यंतं गुरुपंक्तिं प्रर्चयेत् गुरुपंक्तिविशदयति श्री
गुरुभिः श्रीगुरून् श्रीमत्परमगुरून् श्रीमदाद्यगुरून् श्रीमन्महागुरून् श्रीमदस्मद्गुरून् श्रीमत्सर्वगु
रूनित्यर्थः १४ तत्पादुकाः इति गुर्वादिपादुकाभ्यो नमः नारदादिदिव्यर्षिभ्यो नमः पूर्वसिद्धेभ्यो नमः म
हाभागवतेभ्यो नमः अथ दक्षिणे विघ्नेशमर्चयेत् १५ एवं वत्पीठमभ्यर्च्य श्रीगोविंदमथार्चयेत् रु
क्मिणीसत्यभामा च पार्श्वयोरिंद्रमग्रतः १६ एवं ततः स्वरमिं वेष्ठाकेसरेष्वंगदेवताः अभ्यर्च्या हृदादि
वर्मांतादिक्ष्वस्त्रं कोणके पुन १७ कालिंदीरोहिणीनग्नजित्याथाः षट्च शक्तयः दलेषु पीठकोणे
षु वस्त्रादि किंकिणीस्तथा १८ दामानि पद्मयोः पीठे पुनपुरः श्रीवत्सकौस्तुभौ अग्रतो वनमालां च रि
त्क्ष्टासुतनोर्चयेत् १९ पांचजन्यगदाचक्रं वसुदेवदेवकी नंदगोपयशोदा च सगोगोपाल
गोपिका २० इंद्राद्याः कुमुदाद्याश्च विष्वक्सेनं ततो नरो एवं वत् आधारशक्तिमारभ्य पीठमं
त्रांतं संपूज्य अथ गोविंदमर्चयेत् आवरणपूजामाह रुक्मिणीमिति कर्णिकायामेव पार्श्वयोर्द
क्षिणवामयोः रुक्मिणीसत्यभामां च प्रार्चयेत् अग्रत इंद्रंष्टततः स्वरतिं चेष्टा हृदादि वर्मांतान्

क्र॰ म॰
दी॰
९१

चारोंगदेवतादिस्त्वकेसरेषुअष्टदलस्यप्रागादिकेसरेषुहृदयांगदेवतायैनमइत्यादिमंत्रेणअर्च्याः
कोणेषुअष्टदलस्याग्नेयादिदलकेसरेषुअस्त्रांगदेवतायैनमइतिमंत्रेणास्त्रमचर्चयेदित्यर्थः ७ द
लेषुमहिष्यावरणंतत्रतीयमाह कालिंदीतिकालिंदीरोहिणीभ्यांयुक्ताश्चतानग्नजित्याद्याख्येतिवि
ग्रहः कालिंदीरोहिणीभद्रानग्नजितीप्रादिपाद्वेनसुनंदामित्रविंदासुलक्षणाजांबवतीसुशीलेतिअ
ष्टसुदलेषुप्रागादिक्रमेणपूज्याइत्यर्थः चतुर्थावरणमाह पीठेति वह्न्याद्यग्नेयादिपीठकोणेषु
किंकिणीस्तुइचंदिका १ दामानिगोवंधनरज्जवः २ यष्टिपा ३ गोप्रेरणार्थंलगुडाः वेणुः ४ पुरः श्रीवत्स
कौस्तुभौ ५ अग्रतोदेवस्याग्रेवनमालांच ६ पूजयेत पंचमावरणमाह दिाद्विति दिक्ष्वष्टदलस्यपू
र्वादिदलेषुपांचजन्यं १ गदां २ चक्रं ३ वसुदेवं ४ देवकीं ५ नंदगोपं ६ यशोदांच ७ किंलक्षणाएते
गोपालगोपिकाभिः सहवर्तमानास्सगोपालगोपिकाः १८ पंचमावरणमाह इंद्राद्याइति षष्ठाव
रणमाह कुमुदाद्याइति पूर्वादिदलेषुकुमुदाद्याअष्टक्रमेणदेवासुरयक्षगंधर्वपितृनागराक्ष
सपिशाचानांगृहाधिपतयः कुमुदायदेवगृहाधिपतयेनमइत्यादिमंत्रैःपूज्याः तथाउत्तरेपीठस्योत्त
रेपीठस्योत्तरभागेविश्वक्सेनंपरमेश्वरस्यभांडाराधिपतिंअर्चयेत कुमुदादीनांनामान्याह कुमुदा ९१

10

कृष्णदासस्त्रपुंडरीकोथवामनः २१ शंकुकर्णः सर्वनेत्रः सर्वत्रसुप्रतिष्ठितः स्तोत्रार्थः श्रवणस्य
फलमाह एककालेद्विकालेवात्रिकालेवापिगोधुगं २२ श्रीगोविंदंयजेन्नित्यं गोभ्यष्टपवसप्रदः
दीर्घजीवीनिरातंकोधेनुधान्यधनादिभिः २३ श्रुत्वैर्मित्रैरिहाप्योते प्रयातिपरमंपदं गोधुगं श्रीगो
विंदंत्रिकालंदैयोयजेत् कीटघ्नः गोभ्यपवसंतरणंप्रददातीतिपूर्वसप्रदः एवंसंतरणमर्जन्नमि
त्यमरः सदीर्घजीवीत्यादिकोभवेत् अंतेदेहांतेपरमंवक्रंश्रीविष्णोःपदंप्रयाति २३ मंत्रांतर
माह ॐ ध्वंदंतयुतः शार्ङ्गीचक्रीदक्षिणकर्णयुक् मांसंनाप्यायनंत्यंतोमूलमंत्रोष्टवर्णकः २४ ॐ
ह्वंतः ओकारः शार्ङ्गीगकारः चक्री ककारः दक्षिणकर्णउकारः मांसंलकारः नाप्यायेतिस्वरूपं
नतिर्नमः गोकुलनाथायनमः इत्यष्टवर्णकोमूलमंत्रः अस्यैवस्वाहांतोध्ययमष्टाक्षरोस्नौस्वाऽः २४
न्यासादिकमाह ऋषिर्ब्रह्मास्यगायत्रीछंदः कृष्णस्तुदेवता वर्णपुंजैः समस्तेनप्रोक्तंस्यादंगपं
चकं २५ ब्रह्माऋषिर्गायत्रीछंदः कृष्णोदेवता ॥ गोकुहृदयायी लनाथशिरसेनूथ्यायशिखाये
न्नमः कवचाय ष गोकुलनाथायनमः नेत्रत्रयाय ५।२५ अस्यध्यानमाह पंचवर्षमतिदृप्त
मंगणेधावमानमतिचंचलेक्षणं किंकिणीवलयहारनूपुरैरंचितंनमतगोपबालकं २६ सु

क्रि॰म॰
टी॰
१०२

यंगोपबालकंनमत कीदृशं पंचवर्षयुक्तं तथाअतिदृप्तं अतिवलितं अंगणेधावमानं अतनपवयं
वलनेत्रं किंकिणयादिभिरंचितंभूषितमित्यर्थः २९ पुरश्चरणमाह ध्यात्वैवंप्रजपेदष्टलक्षंतावत्स
हस्रकं जुहुयाद्दलसहस्रदोक्षसमिद्भिः पायसेनवा २७ एवंध्यात्वाअष्टलक्षंप्रजपेत् अष्टसहस्रंजुहुया
त् काभिः बिल्वदलैःपलाशलजइत्यसमिद्भिःअथवापायसेन २७ अर्चनमाह प्रासादेस्थापितंकृष्ण
मखवानित्यमर्चयेत् द्वारपूजादिपीठार्चनांतंकृत्वोक्तमार्गतः २८ प्रासादेगृहेस्थापितंकृष्णमम
नामंत्रेणनित्यमर्चयेत् किंकृत्वाप्रागुक्तमार्गतः द्वारपूजादिपीठार्चनांतंकृत्वा २८ आवरणा
र्चनविधिमाह मध्येर्चयेद्धरिंदिक्षुविदिक्षुदेवगातिचक्रमात् वासुदेवःसंकर्षणःप्रद्युम्नश्चानिरु
द्धकः २९ रुक्मिणीसत्यभामाचलक्ष्मणाजांबवत्यपि दिग्विदिक्ष्वर्चयेः देतातिंद्रवज्रादिकान्
बुधः ३० अष्टदलस्यमध्येकर्णिकायांहरिंअर्चयेत् दिक्षुप्रागादिषुहृदादिवर्मांतानिअग्राति
विदिक्षुःअस्त्रमितिविवेकः द्वितीयावरणपूजनमाह वासुदेवइति वासुदेवादयःप्रागादिदि
क्षु रुक्मिण्यादयआग्नेय्यादिविदिक्ष्विति विभागः तृतीयचतुर्थावरणेआह इंद्रेति अष्टदलाब
हिरिंद्रादीन् तद्बहिर्वज्रादीनर्चयेदित्यर्थः ३१ अस्यफलमाह योमंत्रमेतंजपेन्नित्यविधिनेत्यर्चय १०२

102

नहरिं ससर्वं संपसंपूर्णो नित्यं शुद्धपदं व्रजेदिति यः इति प्रागुक्तविधिना नित्यं हरिं सर्वं पन् अस्य मंत्रं जपे
त् स इह नित्यं सर्वसंपत्संपूर्णः स्यादेहपाताऽनंतरं शुद्धं परमेश्वरस्य पदं व्रजेत् ३१ सिद्धिगोपालमंत्रमाह
ताः श्रीशक्तिमारांते श्रीकृष्णायपदं वदेत् श्रीगोविंदायतस्मोर्द्धं श्रीगोपीजन इत्यपि वल्लभाय ततः
स्त्रिः श्रीसिद्धिगोपालकः मनुः पंचविंशत्यक्षरः ॐ श्रीं ह्रीं क्लीं श्रीकृष्णाय गोविंदाय श्रीगोपीजनव
ल्लभाय श्रीं श्रीं श्रीं अयं सिद्धिगोपालसंज्ञको मंत्रः ३२ अस्य ध्यानमाह माधवीमंडपासीनो गरुडेनाभि
पालितो दिव्यक्रीडासु निरतो रामकृष्णः स्मरन् जपेत् ३३ माधवीवासंतीलतानस्या मंडपासीनो
गरुडेन सेवितो दिव्यक्रीडासु निरतो बलदेवजनार्दनौ स्मरन् मंत्रं जपेदित्यर्थः ३४ एकाक्षरादि
मंत्रानाह चक्री वह्निस्वरयुतः सर्वकार्यप्रदो मतः कृष्णेति द्व्यक्षरः कामपूर्वस्त्र्यर्णः स एव च ३५ च
क्लीं ककारः वह्निः रः स्वरः ईकारस्तेन युतः सबिंदुविसर्गयुक्तः कृः इत्येकाक्षरो मंत्रः कृष्णेति द्व्यक्षरः सः
कृष्ण एव कामबीजपूर्वस्त्र्यक्षरः क्लीं कृष्ण ३६ स एव चतुर्वर्णः स्यात् ङेंतो न्यस्तु अक्षराक्षरः वक्ष्यते पंचव
र्णः स्यात् कृष्णाय नम इत्यपि ३७ स एव क्लीं कृष्ण इत्येवं तेंक्लीं युक्तश्च अक्षराक्षरः स्यात् ङेंतः क्लीं कृष्णा
येत्येवं रूपोऽष्टाक्षरः स्यात् पंचवर्णः वक्ष्यते कृष्णाय नम इत्यपि पंचाक्षरः स्यात् ३८ अपर

क्र·म·
दी·
९२

103

पंचाक्षरमाह कृष्णायेति स्मरहृद्‌मध्यं पंचाक्षरोऽपरः गोपालायाग्निजायायं षडक्षर उदाहृतः क्लींकृष्णा
य क्लीं इति कामबीजं हृदंमध्ये पंचाक्षरः अपरः १ गोपालायस्वाहेति अयं षडक्षर उदाहृतः २५ अपरं षडक्ष
रमाह कृष्णाय स्मरबीजाद्यो वह्निजायान्तिकोऽपरः षडक्षरः प्राग्उदितकृष्णगोविंदकौ पुनः सप्तर्थीस
मपवर्णः समार्णौ न्यः प्रोदितः २६ क्लीं कृष्णाय स्वाहेति द्वितीयः अपरस्तृतीयः क्लीं कृष्णाय नम इत्ये
वं रूपः प्राक् पंचमे पटले प्रदितः कथितः सप्ताक्षरमाह कृष्णेति: कृष्णाय गोविंदायेत्येकः समवर्णः
अन्यस्सप्तवर्णः बालवपुषे स्वाहेत्येवं रूपः प्रोदितः षष्टे पटले कथितः २८ चतुर्थ सप्ताक्षरमाह श्री
शक्तिमारा कृष्णाय मारः सप्ताक्षरोऽपरः श्रीं ह्रीं क्लीं कृष्णाय क्लीं इत्येवं अपरः चतुर्थः सप्ताक्षर इत्यर्थः
अष्टाक्षरमाह कृष्णगोविंदकौ ङेंतौ स्मरद्या वृष्टवर्णकः २९ क्लीं कृष्णाय गोविंदायेत्यष्टवर्णकः
अष्टाक्षरांतरमाह दधिभक्षणङेवह्निजायाभिरपरोऽष्टकः सुप्रसन्नात्मने प्रोक्तानम इत्यपरोऽष्टकः ३०
दधिभक्षणाय स्वाहेत्यपरो द्वितीयः सुप्रसन्नात्मने नम इत्यपरस्तृतीय इत्यर्थः ३१ मूलमंत्रसंतमपरम
ष्टाक्षरमाह प्राक् प्रोक्तो मूलमंत्रश्च नवार्णः [illegible] सिद्धिरित्येकः २१·२
(ह अन्येषामेकविंशतिमंत्राणां उक्तसंख्यया तर्पणमेव विहितमित्यर्थः अर्चनमाह नित्यमर्चयेत्)

रसंपुटो क्लसगोविंदकाँ ङेन्तोनमोंतोचनवाणिकः ३५ स्तलमंत्रसंस्तकोमंत्रश्चापरोगोज्वलनाथायनमर
स्त्वष्टवर्णः प्रागुक्तइत्यर्थः नचात्तरमाह नवेति स्मरसंपुटोप्याग्रंतयो क्लीं बीजसंपुटकोवनतत्पश्यतोक्लस
गोविंदकोनचात्तरः तावेवनमोंतोचनवाणिकइत्यर्थः ३५ दशात्तरमाह क्लींग्लौंक्लींश्यामलांगायेन
मः स्वोदशार्णिकः शिरोंतोबालवपुषेक्लींकृष्णायाग्नेर्मनमनः ४ः बीजत्रयोपेतः श्यामलांगायनमइत्येकाद
शार्णस्यात् शिरोंतः स्वाहांतः बालवपुषेकृष्णायस्वाहेत्येवंत्रपञ्चान्योदशात्तरइत्यर्थः ४ः एकादशात्तरमा
ह ॥ शिरोंत्ये बालवपुषेक्लींकृष्णायस्वतोत्रुधेः एकादशात्तरोमंत्रएतेषांनारदोमुनिः ४। बलवपुषे
क्लींकृष्णायस्वाहेतिएकादशात्तरोमंत्रोबुधेः स्मृतइत्यर्थः एतेषांसर्वेषामेकात्तरादीनांनारदोमुनिः ४।
छंदस्तदेवीगायत्रीदेवताकृष्ण - रितः कलषट्दीर्घकेरंगमथामुचिंतयेद्धरिं ४। देवीगायत्रीछंदः क्लस
- षांदेवताहरितः कथितः न्यासमाहेति कालेति कलाभ्यांव्यंजनाभ्यांयुक्ताश्चतेषट्दीर्घकाश्चकलषट्
दीर्घकास्तैः कलषट्दीर्घकास्तैः क्लांक्लींक्लूंक्लैंक्लौंक्लः इत्येवंरूपैरंगकंअंगन्यासंकुर्यादित्यर्थः अथानंतरमुक्त
हरिंवक्ष्यमाणप्रकारेणहरिंचिंतयेद्ध्यायेदित्यर्थः ४। ध्यानमाह अव्याद्व्याकोषनीलांबुजरुचिवरुणा
भोजनेत्रांबुजस्थोबालोनंदाकटीरस्थलकलितरणत्किंकिणीकोमुकुंदः दोर्भ्यांहैयंगवीनंदधदति

क्र॰म॰
दी॰
९४

104

विमलं कायं यस्य स विश्वं वपो गोगोपीगोपवीतो हरन्नवविलसत्कंठभूषश्चिरं वः ॥ ४२ ॥ मुकुंदो बालो गोपाङ्गु
ष्मान्नाचिरंशुव्याप्त्यालयतत्कौटपाः व्याकोषं विकसितं यन्नीलेवु जेन दक्षविपर्यस्तत्वाच्च रूपं भोजनवत्
नेत्रे यस्य । तथाच अंबुजे तिष्ठतीति अंबुजस्थः व्याकोषनीलांभोजरुचिश्चासौ अंबुजस्थश्चेति त्रिपद
कर्मधारयः तथा जंघयोः कटीरस्थले कटितटे च कलिताः सर्वदा रणंत्यः द्वादशघंटिका यस्य सः त
थाहारः नखेन व्याघ्रनखेन विलसत्कंठभूषः कंठाभरणं यस्य सः हैयंगवीनं वामकरे दक्षिणकरे पाय
समित्यवर्णनयं विश्वक्षस्वं वयः गोभिर्गोपीभिर्गोपैश्च वीतः परिवेष्टितः ॥ ४८ ॥ पुरश्चरणमाह
ध्यात्वेवमेकमेतेषां लक्षं जप्यात्मनं ततः सर्पिः सितोपलोपेतैः पायसैरयुतं जुहुयात् ॥ ४९ ॥ प
तेषां मंत्राणां मध्ये एकैकं विन्मंत्रं लक्षं मनं जप्यात् ततः सर्पिषा शर्करया खंडेन युतेः पायसैः अयु
तं जुहुयात् ॥ ४९ ॥ पुरश्चरणांगतर्पणमाह तर्पयेत्तावदन्येषां मनूनां ज्ञतसंख्यया तर्पणं विहितं नित्यमर्च
येत्त्वमिहितः ॥ ५२ ॥ पुरश्चरणशेषत्वपायतनशर्कराखंडमिश्रैरयुतं तर्पयेत् एकादशप्रारभ्यैकादशाक्षरप
र्यंतमक्ष्णजपहोमतर्पणैः पुरश्चरणमेकस्मिन्नेकविंशतिमंत्राणां पुरश्चरणं विनैवाष्टतर्पणेनैव सि
द्धिरित्याह अन्येषामेकविंशतिमंत्राणां ज्ञतसंख्यया तर्पणमेव विहितमित्यर्थः अर्चनमाह नित्यमर्चयेत्त ९४

समाहित इति ४२ आवरणान्याह वह्न्यादीशांतमंगानि हृदादिकवचांतिकं अग्रे चैव पुरतो नेत्रमस्त्रं दि
क्षु वह्निः क्रमात् ४४ वह्निदिशामारभ्य ईशानपर्यंतं हृदादिकवचांतमंगानि चत्वारि पूजयेत् पुरतो
नेत्रं पूजयेत् अस्त्रं पूर्वादिदिक्षु इति क्रमादर्चयेदित्यर्थः पूजनमुपसंहरति सपर्यैषा समीरितेति
प्रागुक्तमंत्राणां भजनफलमाह इत्येकमेषां मंत्राणां भजेद्यो मतवित्तमः ४ करप्रचेयाः सर्वा एवास्य सोपू
ज्यते ऽमरैः ४५ एषामेकादशाक्षरपर्यंतानां मध्ये एकं मंत्रं भजेत् तस्य सर्वा ऋद्धयः करप्रचेयाः हस्तग्राह्याः
स्युः असौ साधकः अमरैः पूज्यते चेत्यर्थः अथ मंत्रांतरमाह सद्यःफलप्रदं मंत्रं वक्ष्येऽन्यं चतुरक्षरं सप्रो
क्तो मारपुटं मान्तरस्य कुसुमपदेन तु ४६ अन्यं चतुरक्षरं सद्यःफलप्रदं वक्ष्ये स मंत्रः क्लीं बीजद्वयस्य कुसु
मपदेन प्रागुक्तः क्लीं कुसुम क्लीं इत्येवं रूपः ४६ ऋष्यादिकमाह ऋष्याद्यमंगाः षट्कं प्रागुक्तं प्रोक्तमस्य तु
नारदगायत्री कुसुमाः ऋष्याद्य क्लां क्लीं क्लूं क्लैं क्लः इत्यंगानि इति प्रागुक्तमेव ऋष्याद्यमंगषट्कं वास्य प्रो
क्तमित्यर्थः ४८ विंशत्यर्णमंत्रोक्तं ध्यानमाह ॥ श्रीमत्कल्पद्रुमूलोद्गतकमललसत्कर्णिकासंस्थितो
यस्तच्छाखावलंबिपद्मोदरविसरदसंख्यातरत्नाभिषिक्तः हेमाभः स्वप्रभाभिस्त्रिभुवनमखिलं भास
यन्वासुदेवः पायाद्वः पायसादो दधिनवनवनीतामृताशी वशीनः ४७ सवर्णीजितेंद्रियो बालरु

क्रं॰म
टी॰
१०५

105

नियावत् वासुदेवो नः पायात् यः श्रीमत्कल्पद्रुममूले सिंहासनोद्गतं यत्कमलं तस्य लसंती या कर्णिका तत्र
संस्थितः कीदृशः तस्य कल्पद्रुमस्य शाखावलंबीनि यानि पद्मानि तेषां उदरात् मध्यप्रदेशात् विसरंति ग
लंति यानि अप्रसंख्यानरत्नानि तैरभिषिक्तं तथा हेमाम्बरवाभाय स्य सहेमाभः पुनः कीदृशः स्वस्य प्रभाभिः अ
खिलं त्रिभुवनं भासयन् तथा पायसेअश्नीतीति पायसादः पुनः कीदृशः दधि च नवेन वनीतं च ते एव अ
श्नते अश्नातीति दधिनवनीतं त्वपायी वशीकृतत्रिभुवनं यस्मात् सो वा यो योगद्वायपीजितेंद्रियः शिशुरिति
यावत् ४० पुरश्चरणमाह ध्यात्वैवं प्रजपेल्लक्षं चतुष्कं जुहुयात्ततः त्रिमध्वक्तैः बिल्वफलैः हुत्वा विंश
त्सहस्रकं ४८ एवं ध्यात्वा लक्षचतुष्कं जुहुयात् ततो हुतं मधुत्रयाक्तैः बिल्वबलैः हुत्वा विंशत्सहस्रकं
जुहुयात् ४८ अंगैस्तिथिमितैर्द्राघैर्व्याघैरर्घैर्वेनोदिना तर्पयेद्दिनशः कुसंख्याउत्तरयपिपाजलैः ४९
पंचांगैरष्टतिथिमितैर्द्राघैरष्टभिर्वन्याद्यैः शाष्टभिरर्घैनीनाष्टशताउदिना स्वाहुत्रयप्याभावितैर्जलैर्दि
नशः प्रतिदिनं कुसुमस्य भवोबुजेन तर्पयेत् अपरिमितधनायवामयेरतिपोषः ४९ अथ मंत्रांतरमा
ह ॥ मारयोरस्मं मांसाधोरक्तं च दपरो मनुः षडंगान्यस्य कलरदीर्घैः मंत्राणो वामणः ५० अस्येदानीमे
वोक्तं चतुर्दत्वरस्य मे च स्य षद्याणोन्याद्यंतः स्य पोमीवयोक्लीं बीज योमीसाधः - कारापस्तारक्तं भस्म

वेणुरिष्टं स्यात् तदाश्रयपरः स यः फलप्रदो मंत्रः इत्यर्थः ॥ क्लीं कामः क्लीं रित्येवं मंत्रः न्यासमाह षडंगानीति अ
स्य मंत्रराशिरेव मणिः षडंगानि कल्पयेत् संयुक्तैः दीर्घैः क्लां क्लीं क्लूं क्लैं क्लौं क्लः इत्येवं रूपैः षडंगमाह षडंगानी
ति अस्य मंत्रराशिरेव मणिः षडंगानि कल्पयेत् संयुक्तैः न्यासः कार्य इत्यर्थः ॥ ५० ॥ अस्य ध्यानमाह आर
क्तोद्यानकल्पद्रुममणिविरलसत्स्वर्णदोलाधिरूढं गोपीभ्यां प्रेङ्ख्यमाणं विकसितनवबंधूकसिंदू
रभासं बालं नीलालकान्तं कटितटविलसत् क्षुद्रघंटाघटाढ्यं वंदे शार्दूलकामांकुशललिता
गलाकल्पदीप्तं मुकुंदं ॥ ५१ ॥ अहं बालं मुकुंदं वंदे आरक्तोद्यानकल्पद्रुमस्तस्य मणिविरलसंतीया
स्वर्णदोला तामधिरूढं गोपीभ्यां प्रेङ्ख्यमाणं चाल्यमानं विकसितेन नवबंधूकपुष्पसिंदूरपुष्पेण वत्
भाः यस्य तं वक्राः श्यलकान्ताग्रकेशा यस्य तं कटितटे विलंबमानघंटावलाः क्षुद्रघंटास्तासां चटमास
मूहेन आढ्यं संबद्धं शार्दूलस्य यः कामांकुशो नखस्तेन कलितः संबद्धो यो गलाकल्पः कंठाभरणं ते
न दीप्तं ॥ ५१ ॥ अस्य पुरश्चरणमाह ध्यात्वैवं एवं कृष्णं प्रभजन्न रक्तोत्पलैर्नवैः मधुत्रयप्लुतैर्हुत्वा एवं व
दतिमर्चयेत् पद्याप्लवं ध्यात्वा एवं कृष्णं प्रति तत्र तदंकं जपावात्मधुरत्रयप्लुतैर्नवैरक्तोत्पलैः हुत्वा विं
शत्सहस्राणि एवं वक्ष्यमाणं न तिथिदिक्पालवस्त्वाद्यैः स्वगणैः एवं वदतिमर्चयेदित्यर्थः ॥ ५२ ॥ प्र

क्र॰म
दी॰
१०८

106

योगमाह मधुरत्रयसंयुक्तामारक्तां शालिमंजरीं जुहुयान्नित्यशोऽष्टोर्द्धं शतमेकेन मंत्रयोः ५२ म
धुरत्रययुक्तां अरुणां शालिमंजरीं मंत्रयोरुभयोरुक्तयोर्मध्ये एकेन विदेकेन नित्यमष्टोत्तरशतं जु
हुयात् ५३ होममफलमाह तस्य मंडलतः पृथ्वी पृथ्वीसस्यकुलाकुला स्याच्छालिपुंजपूर्णेव तद्गेह
मास्य प्रजायते ५४ तस्योक्तहोमं कुर्वतः मंडलतः एकोनपंचाशादिनानंतरं पृथ्वीबहुतरा पृथ्वीम
हीधान्यकुलेजधान्यसमूहेनाकुलव्याप्तास्याद्भवेत् तद्वेष्मतस्य गृहं शाश्वच्छालिसमूहपूर्णं प्र
जायते ५४ मंत्रद्वयाभ्यंतराराधनफलमाह यस्त्वेतयोर्नियतमभ्यंतरं भजेत मंत्रयोर्जपार्चनहुता
दिभिरात्मभक्तिः श्रीमान् स मन्मथ इव प्रमदासु वाग्मी भूयात्ततो विपदि तद्यमहो अमुताम् ५५
पुः साधकस्तयोरुभयोरुक्तयोर्मंत्रयोर्मध्ये अन्यतरं मंत्रमात्मभक्तिः सन् जपादिभिर्भजेत स
श्रीमान् प्रमदासु मन्मथः प्रमदानां क्षोभकः वाग्मी च भूयात् ततो विपदि मरणे च ततः प्रसिद्धं वपु
ताद्यमहो अभ्युपात्साधुज्यमुक्तिं प्रयुक्तो भूयादित्यर्थः ५५ ॥ इति श्रीमज्जनार्दनविरचितायां क्रम
दीपिकाव्याख्यायां नानामंत्रविधानकथनं नाम सप्तमः पटलः समाप्तः ॥ ॐ ॥ संवत्·१९२८
भाद्र प्रविष्टः २ सोमवारेद्वादशे·समाप्तम् ॥

